VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ (1960-1990)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
FIRAT BİLİCİ

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET PINAR

VAN – 2023

KABUL VE ONAY

<table>
<tr><td colspan="2">Fırat BİLİCİ tarafından hazırlanan “TÜRLİYE – İRAN İLİŞKİLERİ (1960-1990)” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.</td></tr>
<tr><td>Jüri Üyeleri</td><td>İmza</td></tr>
<tr><td>Danışman: Prof. Dr. Mehmet PINAR
Van YYÜ, Tarih Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>...……</td></tr>
<tr><td>Başkan :Prof. Dr. Mehmet PINAR
Üniversite Adı, Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Üye : Doç. Dr. Mehmet ÖZALPER
Van YYÜ, Tarih Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Üye: Doç. Dr. Erkan AFŞAR
Van YYÜ. Uluslararası İlişkiler
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Yedek Üye: Dr. Öğr. Üyesi Elçin NACİYEV
Muş Alparslan Üniv. Tarih Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Yedek Üye: Doç. Dr. Ferit YÜCEBAŞ
Van YYÜ, Tarih Anabilim Dalı
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.</td><td>……...</td></tr>
<tr><td>Tez Savunma Tarihi:</td><td>04/08/2023</td></tr>
<tr><td>Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum.
…….…….
Doç. Dr. Halit YABALAK
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür V.</td><td></td></tr>
</table>

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. (07/09/2023)

Fırat BİLİCİ

Yüksek Lisans Tezi

Fırat BİLİCİ

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Eylül, 2023

TÜRKİYE- İRAN İLİŞKİLERİ (1960-1990)

ÖZET

İran, coğrafyası ve tarihi geçmişi ile Dünya'nın ve Orta Doğu'nun önemli ülkelerinden birisidir. Sahip olduğu stratejik konum, yaklaşık 5 bin yıllık medeniyet birikimi, devlet tecrübesi, demografik ve teokratik yapısının çok çeşitli olması İran'ın dikkat çeken özelliklerindendir. Türkiye açısından ise maddi-manevi birçok konuda paydaş olması münasebetiyle göz ardı edilmemesi gerektiği gibi gözden de kaçırılmaması gereken mühim bir komşudur.

Türk tarihinde, İran ve İrani devletler önemli yer tutmaktadır. Meşhur İranlı bilgin Firdevs'i, Şahname adlı eserinde Türk-İran ilişkilerini, İskitlere kadar götürmektedir. İran, hakeza İslâm âlemi açısından da mühim bir tarihe sahiptir. Günümüz mevcut İran coğrafyası, İslâm tarihin önemli aşamalarının canlı şahidi olmuştur. İran, Hz. Ömer ile başlayan İslâm Tarihi, sırası ile Emevîler, Abbasîler, Selçuklular ile Sünni bir anlayışla 1500'lü yıllara kadar gelmiş; fakat Safevi Devleti'nin kurulmasıyla da Şiiliğin en önemli merkezi olmuştur. Bahsi geçen dönemle birlikte Osmanlı-Safevi çekişmesi de başlamıştır.(Belki buna Sünnilik-Şiilik çekişmesi de denilebilir)

Önceki dönemlere kısaca değinmekle birlikte tezimizin esasını 1979 yılında gerçekleşen İran İslâm devrimi ve bunun Türk-İran ilişkilerine etkisi oluşturmaktadır. Bilhassa devrim öncesi, devrim ve devrim sonrası (1960-1990 yılları) irdeleyeceğimiz ana zaman aralığıdır. Şah yönetiminin son zamanları ile Humeyni liderliğindeki İslâm yönetiminin ilk dönemleri kapsayan bu dönemde, Türkiye-İran İlişkilerinde yaşanan mühim gelişmeler ve değişimleri inceleyeceğiz.

Anahtar kelimeler: İran, Türkiye, İslâm Devrimi, Türk-Fars İlişkileri.
Sayfa Sayısı: Vİİİ+139
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mehmet PINAR

M.S.c. Thesis

Fırat BİLİCİ

VAN YUZUNCU YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
September, 2023

TURKEY-IRAN RELATIONS (1960-1990)

ABSTRACT

Iran is one of the most important countries of the world and the Middle East with its geography and historical background. Within strategic location, approximately 5,000 years of civilization and state experience, and the diversity of its demographic and theocratic structure are among the remarkable features of Iran. For Turkey, it is an important neighbor that should not be overlooked as it is a stakeholder in many material and moral issues.

Iran and Iranian states have an important place in Turkish history. The famous Iranian writer Firdevs refers the Turkish-Iranian relations to the times of Scythians in his work called as Shahname. Likewise, Iran has a historical importance in the way of Islamic World. Today's Iranian geography has been the living place of important phases of Islamic history. In Iran, the history of Islam was started by Khalifa Omar and continued by the Umayyads, Abbasids, Seljuks and a Sunni view until the 1500s, and became the most important center of Shiism by the establishment of the Safavid State. With the aforementioned period, the Ottoman-Safavid conflicts also have been started.

While briefly mentioning the previous periods, the basis of our thesis is the Iranian Islamic Revolution in 1979 and its effects on Turkish-Iranian relations. Revolution, post-revolution (1960-1990), and especially pre-revolution is the main time period that we will examine it. We will investigate crucial developments and changes in Turkey-Iran relations in this period, which includes the last period of the Shah's rule and the first periods of the Islamic rule under the leadership of Khomeini.

Keywords: Iran, Turkiye, The Revolution of Islam, Turkish-Iranian Relations.
Quantity of Page: Vİİİ+139
Supervisor: Prof. Dr. Mehmet PINAR

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
KISALTMALAR DİZİNİ ..... **vii**
ÖNSÖZ ..... **viii**
GİRİŞ **1**
A- İran'ın Demografik Yapısı 4
B- İran'ın İdari ve Ekonomik Yapısı 6
1. 1960 ÖNCESİ TÜRK- İRAN İLİŞKİLERİ **8**
1.1. Osmanlı Devleti Döneminde Türk-İran İlişkileri 8
1.2. I. Dünya Savaşı Sürecinde Osmanlı-İran İlişkileri 10
1.3. 20. Yüzyıl Başlarında İran Devleti 12
1.4. Simko Ağa Meselesi 15
1.5. Cumhuriyetin İlk Yıllarında İlk Diplomatik Temaslar 17
1.6. Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti ve Sadabat Paktı 21
1.7. II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk İran İlişkileri 24
1.8. II. Dünya Savaşı'ndan Sonrasında Türk İran İlişkileri 26
1.9. Demokrat Partili Yıllar ve Türk-İran İlişkileri 28
1.10. İran'da Musaddık Dönemi 29
1.11. Bağdat Paktı 35
2. 1960-1975 DÖNEMLERİNDE TÜRK İRAN İLİŞKİLERİ **40**
2.1. Şah Muhammed Rıza Pehlevi 40
2.2. Ayetullah Ruhullah Humeyni 41
2.3. Humeyni'nin Türkiye'den Irak'a Sürgünü 45
2.4. İran'ın 27 Mayıs 1960 Darbesine Yaklaşımı 46
2.5. Bir Sindirme Birimi Olarak SAVAK 48
2.6. İran Şah'ının Doğubayazıt'ı Ziyaret Etmesi 51
2.7. Van-Tebriz Demiryolu Projesi 52
2.8. Beyaz Devrim (1963) 53
2.9. Humeyni'nin Bir Kitle Yönlendirici Olarak Öne Çıkması 59

2.10. Humeyni'nin Türkiye'deki Sürgün Hayatı 63
2.11. 1960'lı Yıllarda Türkiye ve İran Arasında İkili İlişkiler 67
2.12. İran'ın Silahlanması ve Bölgede Nüfuz Kurma Çabası 69
2.13. Petrolle Gelen Bolluk ve Gelir Dağılımındaki Adaletsizlik 71
2.14. Ahvaz-İskenderun Petrol Boru Hattı 73
2.15. Kıbrıs Harekâtı, ABD Ambargosunda İran'ın Tavrı 75
3. 1975-1990 TÜRK İRAN İLİŞKİLERİ 78
3.1. Türkiye Hapşırsa İran Nezle Olur 78
3.2. Türkiye İran'ı Kıskanıyor! 80
3.3.Türkiye-İran Arası Ekonomik İlişkiler 81
3.4. Devrimden Önce İran'ın Sosyo-ekonomik Yapısı 83
3.5. İran'da Devrimin Ayak Sesleri 86
3.6. Gösterilerde Türkiye Aleyhtarlığı 87
3.7. Yabancıların Tahliyesi ve Türkiye'nin Rolü 88
3.8. Şah Ülkeden Ayrılıyor, Humeyni Yönetime El Koyuyor 89
3.9. Devrime Türkiye'nin Tepkisi 93
3.10. İran Devriminin Türk Medyasına Yansımaları 96
3.11. Devrimde İran Türklerinin Rolü 98
3.12. ABD Büyükelçiliği'nin İşgali ve Rehineler Krizi 99
3.13. Devrimden Sonra Türkiye-İran İlişkileri 101
3.14. İhtilalin Sebep Olduğu Dış Politika Değişiklikleri 102
3.15. Humeyni'nin, Türkiye Aleyhinde Verdiği Demeç 106
3.16. Devrimin Ticari İlişkilere Etkisi 107
3.17. 12 Eylül Darbesi ve Özallı Yılların İkili İlişkilere Etkisi 109
3.18. İran-Irak Savaşı 110
3.19. Türk-İran İlişkilerinin Kadim Meselesi: Kürt Meselesi 114
3.20. İki Ülke Arasında İdeolojik Gerilim 116
3.21. Ayetullah Humeyni'nin Vefatı 118
SONUÇ 120
KAYNAKÇA 124
EKLER 128
ÖZ GEÇMİŞ
TEZ ORJİNALLİK FORMU

KISALTMALAR DİZİNİ

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	**Açıklamalar**
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
CIA	Central Intelligence Agency
ECO	Economic Cooperation Organization
EOKA	Kıbrıs Rum Savaşçıları Ulusal Birliği
BM	Birleşmiş Milletler
FKÖ	Filistin Kurtuluş Örgütü
KEK	Karma Ekonomik Komisyonu
RCD	Regional Cooperationfor Development
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
MSP	Milli Selâmet Partisi
AP	Adalet Partisi
DP	Demokrat Parti
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SAVAK	Sazeman-e Ettelaat ve Amniyat-e Keshvar'ı
TUDEH	Hizb-i Tude-yi İran (Kitlesel İran Partisi)
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
YY	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Tez konusu olarak İran'ı seçmemin birçok sebebi var. Öncelikle İran, coğrafyamızın önemli ülkelerinden biridir. Türkiye ile birlikte Ön Asya ve Ortadoğu'da önemli bir role sahiptir. Hem sahip olduğu stratejik konum hem de barındırdığı etnisite ve mezhepsel farklılıklar bakımından ilgi çekici bir coğrafyadır. Tarihi olarak uzun bir geçmişe sahip, birikimli ve de nitelikli bir uygarlıktır. Bunun yanında yaşadığım yer olan Van şehrinin İran'a yakınlığı, İranlıların Van'a olan yoğun ilgisi bende İran dili ve tarihi merakı oluşmasını sağlamıştır. Değerli hocamın da onay vermesiyle bu konuda çalışmaya karar verdim.

Bu tez çalışmasında Türkiye-İran ilişkileri incelenmiştir. Tarihsel olarak 1960-1990 arası dönem ele alınmakla birlikte önceki dönem Türk-İran münasebetlerine de değinilmiştir. Tez çalışmamız toplamda üç bölümden oluşmaktadır. 1. Bölümde 1960 öncesi Türk-İran ilişkileri, 2. Bölümde 1960-1975 tarihleri arası Türk-İran ilişkileri, 3. Bölümde ise 1975-1990 arası dönem ele alınmıştır.

Öncelikle tez çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında, yürütülmesinde ve oluşumunda ilgi ve desteğini esirgemeyen, engin bilgi ve tecrübelerinden yararlandığım, günün her vaktinde rahatsız ettiğim, yönlendirme ve bilgilendirmeleriyle çalışmamı bilimsel temeller ışığında şekillendiren danışman hocam sayın Prof. Dr. Mehmet Pınar'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Sonrasında, her evladın anne babasına duyacağı minnetle beni bugünlere getiren kıymetli annem ve babama hürmetlerimi sunuyorum. Bu tezin yazımında ve düzenlenmesinde bana çok katkıları olan kıymetli öğretmen arkadaşım Mehmet Kayacık hocama minnettar olduğumu belirtmek istiyorum. En son ise hayatın her hengâmesinde olduğu gibi tez çalışmam esnasında da bana her türlü desteği veren, çalışmam için gerekli koşulları sağlayan sevgili eşime teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, devletin temel dinamikleri önceki dönemde olduğu gibi dini kıstaslar ile değil, laiklik ölçü alınarak oluşturulmuştur. Buna karşın İran ise 1979 devrimi ile önceki dönemin gayrı İslami halini reddetmiş ve devleti şeriat kurallarına göre dizayn etmiştir. Bu ise 1979'a kadar hemen hemen her konuda ortak dertlere ve çözümlere sahip olan iki devletin ideoloji farklılığından dolayı birbirlerine ihtiyat ve şüphe ile bakmalarına neden olmuştur. 1979'a kadar ekseriyetle rekabetten öte yardımlaşmaya dayanan ilişkiler bu tarihten sonra Ortadoğu'da ideoloji ve nüfuzu yayma çekişmesine sahne olmuştur.

İran, 20. yüzyıla iki önemli devrim, iki Cihan Harbi, Musaddık ile Batı'ya meydan okuyarak ülke petrollerinin millileştirilmesi, akabinde Ağustos 1953 darbesi ve Irak'la yapılan yaklaşık 8 yıllık bir savaş sığdırmıştır. Akabinde beş bin yıllık monarşi düzeni yerini İslâm Cumhuriyeti'ne devretmiştir. Tarihsel bir bakış açısıyla bakıldığında İran, Sasani Devleti sonrasında gerek Emevi/Abbasi/Osmanlı Devletleri zamanında Sünni İslâm anlayışının değerler-içi gerekse de çağdaş dönemde Batı dünyasının değerler-arası meydan okumasıyla karşı karşıya gelmiş ve buna apolitik bir tepkiyle, dini anlayışını ideolojileştirerek, cevap üretmiştir.[1]

Jeopolitik olarak Türkiye'nin komşu ülkeleri arasında toprak ve nüfus oranı ile en büyük ülke İran'dır. İran, aynı zamanda Ortadoğu, Kafkasya, Türkistan, Körfez, Hazar ve Hint Okyanusu'na sınırı bulunan dünyadaki tek ülkedir. Hem petrol hem de doğal gaz rezervleri bakımından dünya sıralamasında en önde yer alan ülkelerinden biridir. Petrol ve doğal gazın üretimi ve ihracı açısından da aynı konumdadır. Dünyadaki petrol rezervlerinin takriben %10'u İran'dadır. Ayrıca İran, OPEC'in[2] 4. büyük petrol üreticisi, Dünya'nın 2. büyük doğal gaz kaynaklarına sahiptir. Tüm bunlarla beraber, İran sahasının büyük bir bölümü çöl ve kuraktır; nüfusun fazla olduğu yerler bu sahanın merkezi değil, etrafı niteliğindeki kenar kısımlardır. 84 milyonu aşan nüfusu ile İran, dünyanın en kalabalık 17. ülkesidir.[3]

---

[1]İsmail Sarı, *1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması ve Dış Politika Yönelimleri,* Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 1, 2015, 96.

[2]OPEC, küresel piyasalarda ne kadar ham petrol satılacağına karar vermek için düzenli olarak toplanan, petrol ihraç eden 23 ülkeden oluşan bir örgüt.

[3]Yalçın Sarıkaya, *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür,* Tasav, Dış Politika Araştırmaları Merkezi, Kasım 2012, 4.

İran tarihi ilgili ilk bilgiler, milâttan önce 9. Yüzyılda, Asur kaynaklarında görülmektedir. Bu kaynaklardan, Ortadoğu'ya göç eden Hint-Avrupa milletlerinden, Med kavminin Urmiye gölünün güneydoğusuna, Pers kavminin ise bu gölün batısına yerleştikleri anlaşılmaktadır.[4] İran coğrafyasında binlerce yıllık süreç içerisinde çeşitli devletlerin kurulduğu, yaşadığı ve yıkıldığı bilinmektedir. Bilhassa Batı kaynaklarının İran tarihi veya "Persianhistory" diye tarif ettikleri tarihî dönem içinde, hüküm sürmüş devletlerin tamamı listelenir. ZayendeRud ve Ciroft uygarlıkları ile başlatılan bu silsile İran İslâm Cumhuriyeti'ne değin sürdürülür. Proto-Elamlar, Elamlar, Manalar, Medler, Ahamenişler, Seleukidiler, Part, Sasani, Emevî, Abbasî, Tahirî, Alavîler, Saffarî, Samanî, Büveyhoğulları, Gazneli, Selçuklu, Harzemşahlılar, İlhanlı Devleti, Muzafferî, Celayirli, Timur Devleti, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî, Afşarlar, Zend, Kacar ile Pehlevi Hanedanlığı ve İslâm Cumhuriyeti'nin adları peş peşe dile getirilir. Tüm bu isimlere zaman içerisinde ortaya çıkmış yerel hanlık ve yönetimlerin eklendiği de olur.[5]

Coğrafi olarak Ortadoğu ve Asya Kıtası'nın ve merkezinde bulunan İran, Hindistan ile Anadolu ve Basra Körfezi ile Hazar Denizi arasında mühim bir konumdadır. Tarihin ilk dönemlerinden beri bu konumundan ötürü önemli uygarlıklara ev sahipliği yapmış ve birçok devletin dikkatini üzerine çekmiştir. Batı ile doğu ve güney ile kuzey arasında geçiş noktası olmuş, ticaret yollarının buradan geçmesine neden olmuştur. İran, 1.648.195 kilometrekarelik alanıyla kuzeyde Hazar Denizi, Türkmenistan, Azerbaycan ve Ermenistan ile doğu ve kuzeydoğuda ise Afganistan ve Pakistan ile komşudur. Güneyde Basra Körfezi ile denizlere açılmaktadır. Batıda ise Irak ve Anadolu ile komşudur. Bu coğrafi konumu ve sahip olduğu eski medeniyetler nedeniyle Batılı gezginlerin nazarı dikkatini celp etmiştir.[6]

Sadece seyyahlarla sınırlı kalmayan İran, coğrafi keşiflerle birlikte Avrupalı egemen devletlerin de dikkatini çekmiştir. Sanayi inkılâbının gerçekleşmesiyle artan hammadde ihtiyacı ve pazar arayışları, Avrupalı sömürgeci gözlerin İran'a yönelmesine neden olmuştur. Uzun bir süre İngiliz-Rus mücadelesine sahne olan İran, I. Dünya Savaşı'nın akabinde Almanya, II. Dünya Savaşı'nın akabinde ise

[4]Esko Naskalı, *İran "II. Tarih",* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.36, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000, 394.
[5]Sarıkaya, 6.
[6]Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925),* Selenge Yayınları, İstanbul 2012, 17.

Amerika'nın nüfuz alanı olmuştur. Fakat bahsedilen dönemlerde dahi İngiltere ve Rusya gerçeği de hep bir kenarda durmuştur. 1979 İslâm Devrimi ile birlikte ortaya ideolojisi ve devlet düzeni ile önceki dönemlere hiç benzemeyen yepyeni bir İran ortaya çıkmıştır. İran İslâm Devrimi bu yönüyle dönemin hâkim kutupları olan kapitalizm fikri ile Amerika'nın; komünizm fikri ile de Rusya'nın fikir ve devlet düzenlerine hiç benzememektedir.

Hâlihazırda 1970'ler Dünya tarihinin çok problemli ve siyasi çalkantıların çok fazla olduğu tarihlerdir. Mezkûr zaman diliminde Dünya ülkelerinin bir kısmı ABD liderliğindeki "Batı Bloku" diğer kısmı ise SSCB[7] liderliğindeki Doğu Blokunun güdümünde olmuştur. Bu çalkantıların temel sebebi ise 1917'de Rusya'da Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin Ekim Devrimi adıyla anılan bir ihtilal gerçekleştirmeleridir.[8]

I. Dünya Savaşı devam ederken gerçekleşen bu devrim sonucunda Çarlık Rusya[9] yıkılmış ve yerine SSCB(Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) kurulmuştur. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin kurulmasıyla artık Dünya siyaseti için taze bir kutup oluşmuştur. Çünkü ABD'nin ilan ettiği gibi Ruslar "Komünizm" propagandası yapmaya başlamış ve peyderpey taraftar toplayıp yeni yerler işgal etmeye girişmiştir. Tüm bunlar yaşanırken, birbirine rakip bu iki güç, silahlanma yarışı ile Dünya siyasetine giren ve II. Dünya Savaşı'na sebep olan Alman Führeri Hitler'e karşı birleşip onu devasa bir mağlubiyete uğratmışlardır. Lâkin asıl kutuplaşma ve çekişme ise II. Dünya Savaşı'nın hemen akabinde başlamıştır.[10]

Diğer taraftan, Türkler açısından anlamı konusunda İran üzerinde ayrıca durulabilir. Türk kaynaklarına göre İpek yolu münasebetiyle Köktürk ve Sasanilerin karşı karşıya gelmiş olduğunu görmekteyiz. Milattan önce başlayan Türk-Fars münasebetleri iki milletin İslâm'ı kabulünden sonra da kesintiye uğramadan devam etmiştir. İslâm'dan sonra İran'a göç eden Türk boylarının burada devlet kuracak kadar büyük bir güce ulaştığını, Büyük Selçuklu Devleti örneğinde temaşa

[7]SSCB veya Sovyetler, Çarlık Rusya'nın Vladimir Lenin önderliğindeki Bolşeviklerce 1917 Ekim Devrimi'yle devrilmesinden sonra 1922 yılında kurulan ve 1991 yılına dek varlığını koruyan devlettir.
[8]Fahir Armaoğlu, *20.Yüzyılın Siyasi Tarihi (1914-1995)*, C. 1-2, Alkım Yayınevi, İstanbul, 1999, 250.
[9]Bazı kaynaklara göre Deli Petro`nun 1921'de Rusya İmparatorluğu`nu kurmasıyla, bazı kaynaklara göre de 1917 Ekim Devrimi ile son bulan döneme denir.
[10]Armaoğlu, 250.

edebilmekteyiz. Malazgirt Savaşı ile sona yaklaşan bu dönemden sonra her ne kadar Türk Devlet realitesi Anadolu'ya kaymışsa da 1900'lü yıllara kadar İran'ı yöneten hanedanların önemli bir kısmının Türk olduğu yadsınamaz.

Türklerin İran'daki mevcudiyetinin, söylenilegelen bir Türk boyu olan Oğuz akınlarından daha çok eskilerde olduğu, son zamanlarda yapılan araştırmalarla ortaya konulmuştur. İran Tarihi diye kabul tarihin bin yıldan daha fazla bir kısmının Türk Tarihi ile örtüştüğü herkesçe kabul edilir. İran coğrafyasında kurulmuş devletlerin en uzun ömürlü olanlarının ve İran Tarihi denilen tarihe, en çok etki edenler arasında Türk devletlerinin de bulunduğu tarihi bir gerçektir. Kafkasya, Suriye, Anadolu, Balkanlar, Irak gibi coğrafyalarında yaşayan günümüz Türk ahalisinin büyük oranda bu coğrafya üzerinden veya doğrudan bu coğrafyadan geldikleri nettir. İran'da bu tarihî gerçeği şüpheye yer bırakmayacak ölçüde doğrulayan pek çok kanıt varsa da, sayısı otuz milyona yakın olan İran Türkleri, bunun en canlı ve önemli kanıtları olarak hala orada varlıklarını devam ettirmektedirler.[11]

A- İran'ın Demografik Yapısı

Ortadoğu'nun nüfus bakımından en yoğun ülkelerinden biri olan İran, bölgede nevi şahsına münhasır özellikler taşımakta, nüfusu hem etnik hem de dini çeşitlilik göstermektedir. Tarihten gelen Fars kimliği, nüfusun yarıdan fazlasını oluştururken, geri kalan kısım çeşitli etnik gruplardan müteşekkildir. Kimi kaynaklara göre hali hazırda 87 milyonu geçen nüfusuyla İran'da, mevcut nüfusunun % 51'i Pers, % 24'ü Türk, %7'si Kürt, % 3'ü Arap, %2'si Türkmenler, kalanını ise Ermeni ve Kazakların dâhil olduğu diğer milletler oluşturmaktadır.[12] Bir başka kaynağa göre de İran nüfusunun %46'sını Persler, %33'ünü Türkler, %9'unu Kürtler, %4'ünü Lurlar, %2'sini Bahtiyarlılar, %2'sini Beluciler ve geri kalanını diğer uluslar (Ermeniler ve Yahudiler) oluşturur.[13] Bazı kaynaklara göre de İran'da, Azeri Türklerinin varlığı 34 milyon civarındadır ve bu da ülke nüfusunun yaklaşık olarak %42'sine denk gelmektedir.[14] Bağımsız kaynaklara göre % 25-30 olan İran Türklerinin oranı, Azeriler tarafından % 60-70 olarak ifade edilmektedir.[15] Etnik

[11]Sarıkaya, 7.
[12]Engin, Boztaş, *Türkiye'nin İran Politikası (2002-2013),* Yüksek Lisans Tezi, Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 11
[13]Ramazan, Özey, *Dünya Denkleminde Ortadoğu,* Öz Eğitim Yayınları, İstanbul, 1997, 266
[14]Mahmut Ali, Çehregani, *Hedefimiz Millî Kültürümüze Sahip Çıkmak,* 2023, Sayı 14, Ankara.
[15]Muhittin, Ataman, *İran'daki Türkiye Algılaması: Çakışan ve Çelişen Beklentiler,* ORSAM, 2 (13)

yapısındaki bu renkliliğe rağmen merkezi yönetimin Şiilik anlayışı ile sağladığı hâkimiyet ve ülkenin resmi isminin İran İslâm Cumhuriyeti oluşu İran'ı diğer Ortadoğu ülkelerinden ayırmaktadır.[16]

İran'ın etnik nüfusunun dağılımına baktığımızda Kuzistan ve Hürmüzgan denilen güney bölgelerinde Arap, Hazar Denizi kıyıları ile kuzeydoğusu Türk, Türkiye ve Irak sınırı ile Horasan bölgeleri Kürt, güneydoğusunda Belucistan diye bilinen alanda Beluc halkı ve Lurlar yaşarken İran'ın orta kısımlarında Fars nüfusunun yoğunluğu göze çarpmaktadır. Yani farklı etnisiteler, taşra diyebileceğimiz merkezden uzak yerlerde konumlanmışken Fars nüfusu İran'ın merkezine hâkimdir.

İran, farklı milletlerin yaşadığı bir coğrafya olmasına rağmen hep Fars kimliği ile müsemma olmuştur. Tarih boyunca İran'da kurulan devletler Fars, Türk, Arap gibi farklı milletlere ait olsa da Fars dili, aralıksız bir şekilde, yazılı ve sözlü, kültürel üretimin yapıldığı dil olmuştur. Öyle ki İran kültürü kavramı ile Fars kültürü kavramını eş anlamlı hale gelmiştir. Bundan dolayı İran topraklarında Farsça, sadece kültürel üretim dili olmakla kalmamış aynı zamanda bürokrasinin, politikanın ve dinin dili de olmuştur. İran'ın resmi mezhebi olan Şia mezhebi, birçok mezhepsel üretimini Fars dilinde yaptığı için Fars mezhebi olarak da gözükmüştür. Bu noktada Şiilik literatüründe mevcut olan terim ve kelimelerin önemli bir bölümünü Farsça sözcüklerle oluşturduğunu da vurgulamak gerekir. Yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden ötürü İran topraklarında Fars dilinin böylesine ezici bir şekilde devam eden hükümranlığı, daima Fars kimliğini de hâkim kılmıştır. Ve nihayetinde İran, hüviyet olarak Fars merkezli bir kimliğe sahip olmuştur.

İran'da 9. asrın başlarından itibaren şüyu bulan Şiilik mezhebi, 13. asrın 2. yarısından itibaren Erdebil isimli tarikat grubunun Ehli Sünnetten Ehli Beyte geçmesi ile kuvvetlenmiş ve iktidara hâkim olan Safevi Devleti'nin resmi mezhebi yapılmıştır. Bu olay, tarihte ilk defa Şii esaslara göre İran'da bir devletin kurulmuş olması hasebiyle önemlidir. Batılı şarkiyatçılardan "Tarih-i Edebiyat-ı İran" isimli eserin yazarı Browne ve "Teşkil-i Devlet-i Milli-i İran" adlı eserin yazarı Walther Hintz, bu hadiseyi İran milli birliğinin oluşmasında önemli saymışlardır.[17]

[16]Boztaş, 11

[17]Yılmaz Karadeniz, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı,* Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi ISSN: 2147-7256 Sayı 3, Amasya, 2014, 19.

B- İran'ın İdari ve Ekonomik Yapısı

İran 1979'a kadar çoğu Dünya ülkesi gibi monarşi ile yönetilen bir ülke olmuştur. İran'da kurulan devletlerin adı, hanedanlar değişse de yönetim sistemi hiç değişmemiştir. Fakat 1979 Devimi ile birlikte İslâmi Cumhuriyet düzenine geçilmiştir. Her ne kadar demokrasi gibi görünse de bu durum İran'a has bir yönetim biçimidir.

Biz kendimizi jeopolitik olarak dünyanın en önemli ülkesi sayarız. İran'ın önemi bizden az değildir. Hele bugünkü ortamda, Orta Asya ve Kafkas ülkeleriyle sahip olduğu hudutlar nedeniyle önemi daha da artmıştır. Buna mukabil zayıf noktaları çoktur. En önemli zafiyeti etnik yönden yöresel olarak altıya bölünmüş olmasıdır. Nitekim II. Dünya Savaşı'nı takiben Sovyetlerin tahrikiyle kısa ömürlü Azerbaycan Sosyalist ve Mahabat Kürt Cumhuriyetleri kurulmuştur. İran ihtilâlini takiben Kürtlerin yaşadığı Batı Azerbaycan, Araplarla meskûn Kuzistan ve Azerilerin çoğunlukta olduğu Doğu Azerbaycan'da özerklik uğruna mücadele verilmiştir. Merkezi yönetim, direniş hareketlerini din şemsiyesi altında yok etmeyi bilmiştir. Bu uğurda her türlü silahlı eyleme başvurulmuştur.[18]

Humeyni'nin bir kurtarıcı ve devrimci edasıyla sürgün olduğu Fransa'dan dönmesiyle 1 Nisan 1979 tarihinde ilan edilen İran İslâm Cumhuriyeti'nin çok daha farklı bir yönetim tarzı vardır. Yeni İran Anayasası'nda, egemenlik erkinin yasama, yürütme ve yargı organlarınca, Devrim Rehberi'nin himayesi ile kullanılacağı belirtilmiştir. Bu Anayasa'ya göre Cumhurbaşkanı yürütme organının başıdır. Ancak dış ve iç siyaset önceliklerinin belirlenmesi veya silahlı kuvvetler ile emniyet güçlerinin sevk ve idaresine ait yetkiler Devrim Rehberi'nde toplanmıştır. Cumhurbaşkanı, Anayasayı Koruyucular Konseyi'nin onayını almış kişiler içinden, dört yıl süreyle ve de en fazla üst üste iki dönem şartıyla halk tarafından seçilir. İran İslâm Cumhuriyeti'nin ana yasama organı olan İslâmi Danışma Meclisi seçimle oluşturulan 290 üyeden meydana gelmektedir. Milletvekillerinin görev müddeti 4 yıldır. Bu meclisin, kanunların oluşturulması ve uluslararası belgelerin onaylanması

[18]Turgut Tülümen, *İran Devrimi Hatıraları,* Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, 16

gibi görevleri vardır. Kabul edilen yasa tasarıları onay için Anayasayı Koruyucular Konseyi'ne arz edilir ve ancak onay alındıktan sonra yasa haline gelir.[19]

Yüzölçümü olarak Türkiye'nin yaklaşık iki katı büyüklüğünde olan İran, eyaletlere bölünmüştür. Fakat bu federatif bir yapı değildir. İran'da idarenin kuruluş ve görevleri merkezden yönetim ve yerinden yönetim yani âdemi merkeziyetçi anlayışın kurallarına dayalı bir yapıdadır.

[19]T.C. Dış İşleri Bakanlığı, İran'ın Siyasi Görünümü, https://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi-gorunumu.tr. Erişim: 21.5.2022.

1. 1960 ÖNCESİ TÜRK- İRAN İLİŞKİLERİ

1.1. Osmanlı Devleti Döneminde Türk-İran İlişkileri

1299 yılında bir uç beyliği olarak kurulan Osmanoğulları Beyliği, 13. yüzyılın başında bir Türk-İslâm devleti olarak bağımsızlığını ilan etti. Bu küçük uç beyliği kuruluşundan kısa süre sonra sınırlarını hızlıca genişletip büyük bir devlete evrildi. 15. yüzyılın ortalarına doğru Anadolu'daki siyasi birliğini önemli ölçüde sağlayan Osmanlı Devleti, 29 Mayıs 1453 tarihinde İstanbul'u fethederek Avrupa ve dünyada gücünü kanıtlayıp bir imparatorluk halini aldı. Ülke sınırlarının sürekli genişlemesiyle doğuda Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi gibi Asyalı devletlerle, batıda ise Bizans İmparatorluğu'nu yıkarak Avusturya-Macaristan, Lehistan gibi Avrupalı devletlerle komşu oldu. Hem batıda hem de doğuda bu komşuluk ilişkileri, genelde savaşa dönüşen çetin bir rekabete sahne oldu.

Batıda, Balkan toprakları için Avusturya-Macaristan ile hâkimiyet mücadelesine giren Osmanlı Devleti, doğuda da benzer bir mücadeleyi Ortadoğu hâkimiyeti münasebetiyle İran-Safevi devleti ile yürüttü. Yalnız bir diğerinden farklı olarak buradaki hâkimiyet mücadelesinde önemli bir etken daha vardı ki o da Safevi Devleti'nin Şii mezhebini esas alıp bunu siyasi bir propaganda aracına dönüştürmesi ve bu vesile ile nüfuz alanını genişletmeye çalışmasıydı. Bu ise 1517'de Halifelik kurumunu Memluklerden alarak Sünni İslâm Dünyası'nın liderliğini üstlenecek olan Osmanlı Devleti için büyük bir tehditti. Nitekim 16. yüzyılın başında kurulan Şii-Safevi Devleti, Osmanlı Devleti için bu dönem ve sonrasında hep bir çatışma konusu olacaktı.

Safeviler, köklü bir Şii hareketinden sonra iktidar olarak asırlardan beri ilk defa Orta Asya ve Hindistan ile Akdeniz arasındaki alanın hepsini barındıran kuvvetli ve de birleşik bir İran Devleti meydana getirmişlerdi. Kökleri, radikal Şia düsturlarına dayanan ve Osmanlı hudutlarının kuzeydoğusuna hâkim olan bu taze militarist devlet, Osmanlı tarafından bir tehdit olarak algılanıyor, Anadolu ve İran hükümdarları arasındaki tarihi rekabetinin tekrar dirilmesiyle dini bir nitelik de kazanıyordu. İran'da mevcut milyonlarca Sünni belki de toplumun ekserisini oluşturuyordu. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde de yüz binlerce Şii yaşıyordu ve bu Şii nüfusun, doğudaki yeni Şii devletine meyilleri olabilirdi. Safevi Şahı ve

Osmanlı Sultanı, birbirleri için kesinlikle hoşgörü göstermeyecek olan gaspçı ve din düşmanı anlamına geliyordu. [20]

Safevi Devletinin köklerinin Türklere dayanması ve Anadolu'daki Türkler tarafından yaygın bir destek görmesi Osmanlıların bu tehdidi daha fazla önemsemesine sebep olmuştur. Osmanlıların bu tehdide tepkileri gecikmedi. 1502'de Sultan 2. Bayezid Anadolu'daki Şiilerin Yunanistan topraklarına sürgün edilmesi hakkında bir karar çıkardı. 1511'de Anadolu'nun orta bölgelerinden Osmanlılara yönelik çok ciddi bir Şii ayaklanması meydana geldi. Sultan 2. Bayezid bir sonraki sene tahtından feragat ederek yerini Sultan Selim'e devretti. Bundan sonra Osmanlı ile İran hükümdarları arasında daha önceden devam eden düşmanlık savaşa evrildi. İki lider arasında savaştan önce oldukça sert yazışmalar olmuştur. Bu yazışmaları, Osmanlı Sultanının, kültürlü beylerin dili olan Farsça ile İran Şahı'nın ise aşiret ve kırsal kökenlerinin dili Türkçe ile yapmış olması dikkat çekicidir.[21]

Yavuz Sultan Selim, Safevi ve Şii tehlikesine karşın iki ülke arasında tampon bölge vazifesi gören Kürtlerden faydalanmıştır. Sünni olan Kürtleri, bir Kürt âlimi ve lideri olan İdris-i Bitlisi'nin çabalarıyla yanına çekmiş ve bu şekilde İran'a karşı önemli bir güç elde etmiştir.

Safevi ordusu, 23 Ağustos 1514'te iki devletin sınırlan arasında bulunan Makü şehrine bağlı Çaldıran ovasında, Osmanlı yeniçerileri ve topçusu tarafından ağır bir şekilde yenildi. 7 Eylül 1514 tarihinde Osmanlı Sultanı, Safevilerin başkenti olan Tebriz'i ele geçirdi. Yavuz Sultan Selim, bu zaferinden sonra, Fatih Sultan Mehmet'in batıya yöneldiği gibi doğuya yönelmedi. Şahı yenilmiş ve güçsüz bir durumda ama yine İran'da bir Şii devletinin lideri olarak bırakarak Anadolu topraklarına döndü. Bundan sonra iki devlet arasında zorlu ve uzun bir çatışma süreci başladı. Bu çatışmalar esnasında, İran'ın kendi toprağındaki Sünnileri, Osmanlıların ise Anadolu'daki Şiileri kanlı bir biçimde bastırılmaları ortak nefreti ve korkuyu şehit olanların kanıyla beslemiştir. Tüm bu yaşananlar İslâm'ın liderliği ile Ortadoğu'nun denetimi elde etmek içindi. Mücadele yalnızca savaş alanlarında değil, Şii ve Sünni inançları arasında propaganda savaşıyla da devam etti ve Osmanlıların

[20]Lewis Bernard, *Modern Ortadoğu Tarihi,* Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2017, 147.
[21]Bernard, 147.

kesin olmayan sınırlı zaferleriyle son buldu, Osmanlılar, İran imparatorluğunu tümüyle yok edemediler, ancak sınırlayabildiler.[22]

Kim bilir belki de Yavuz Sultan Selim güneye yönelip Memlük Devleti'ne saldırmak yerine Çaldıran Savaşı'nda ordusunu darmadağın ettiği, akabinde başkentini ele geçirdiği Safevileri yarım bırakmayıp tamamen yıksaydı İran topraklarında Şiilik inancı bu kadar güçlü olmayacak ve bugün Sünni bir İran olacaktı.

İran ve Osmanlı Devleti tarih boyunca devam eden ve de mezhep odaklı ideolojik bir rekabetin tarafları olmuşlardır. Türk-Fars rekabeti Safeviler Dönemi'nde (1486-1722) en şiddetli şeklini aldı. Safevi Hanedanlığı'nın dağılmasının ardından, İran'da 18. yüzyıl süresince kaos hâkim oldu. Devamında Türk-Fars ilişkileri, iki ülke arasındaki sınırın değişmesine neden olamayacak kadar küçük sürtüşmeler etrafında cereyan etti. 1797 yılında kurulan Kaçar Hanedanlığı, Osmanlı Hanedanlığı'na yönelik olumlu bir tutum sergilemiş ve bu dönemdeki Osmanlı-İran ilişkileri, Rusya ve Avrupa güçlerinin her iki devlete şiddetli bir şekilde baskı uygulamaları sonucu olumlu anlamda etkilenmiş ve bu durum 1850'lere kadar sürmüştür.[23]

1.2. I. Dünya Savaşı Sürecinde Osmanlı-İran İlişkileri

I. Dünya Savaşı öncesi, savaş anı ve sonrası, Osmanlı ile İran devletleri birbirine benzer şeyler yaşamışlardır. İkisinin de yer altı kaynaklarının zenginliği, iştah kabartan cinstendir. İkisi de emperyalist devletlerin nüfuz alanı ve işgal planları hedefindedir. İkisi de özellikle İngiliz ve Rus tehdidi altındadır. İkisinin de bu duruma alternatif çözümü Almanya'dır. İkisi de ayakta durabilmek için denge politikası yürütmektedir. Lâkin İran'ın durumu daha iç karartıcıdır. Çünkü 1909'da resmen İngiltere ve Rusya arasında bölüştürülmüş, güney kısımları İngiltere, kuzey kısımları Rusya tarafından işgal edilmiştir. Sadece Tahran'da Ahmet Şah idaresinde bir hükümet kalmıştır. Bu dönemde elbette iki tarafın çatıştığı konular da vardır. Özellikle Enver Paşa liderliğinde İttihat ve Terakki Fırkasının güttüğü Turancılık politikası, topraklarının geniş bir kısmında büyük nüfuslu Türk unsurlarını bulunduran İran'ın hoşuna gitmemiştir. İran ise buna karşın denize düşen yılana

[22]Bernard, 149.
[23]Ersin Selçuk, *Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri,* SBARD, Yıl 13, Sayı 25, Bahar 2015/1, 129.

sarılır misali, Osmanlı'nın bu hamlesine engel olabilecek olan Rusya ile yakın ilişkiler içerisine girmek zorunda kalmıştır.

İran, I. Dünya Savaşı başladığında tarafsız olduğunu duyurdu. Lâkin topraklarının büyük bir kısmı İngiliz-Rus işgalindeyken yöneticilerin tarafsızlığını duyurmasının bir anlamı yoktu.[24] Savaş sırasında İran devlet adamları ve aydınlarının büyük bir kısmı Almanya-Osmanlı ittifakına sempati duymakla beraber karar merciinde genel kamuoyu İran'ın tarafsızlığını korumasından yanadır. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı Padişahının Halife sıfatıyla ilan ettiği cihat fetvası, Irak'taki Şia ulemasının dışında haricinde İran'daki muhafazakâr topluluklar üzerinde ciddi bir etki yapmadı. Hatta Irak'taki bu Şia Uleması, İran Şah'ına ve aydınlarına İslâmiyet uğruna Osmanlılarla birlikte savaşa girmeye teşvik eden telgraflar çektiler. Osmanlı Halifesinin cihat ilanının İran'da yankı bulamamasının nedenleri arasında mezhep farklılığı, İran muhafazakâr çevrelerinin bölünmüşlüğü, güçlerini tüketmiş olması, İngilizlerin aleyhte çabaları, İran hükümetinin sansürü ve İran'ın içinde bulunduğu anarşik ve harap ortamda daha çok aşiret ve ayrılıkçı sosyalist hareketlerin revaç bulması gibi etkenler sayılabilir.[25] İlginçtir ki I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Halifesinin cihat fetvasına karşın İngilizler de İran yönetimine baskı yaparak Almanlar ve dolayısıyla Osmanlılara karşı mukabil bir cihat fetvası çıkartmak istemişlerse de Şiî müçtehitler bu fetvayı vermekten imtina etmişlerdir.[26]

Ekim Devrimi'nden sonra Rusların Kafkasya ve Doğu Anadolu'da işgal ettiği yerlerden çekilmesi ile Kazım Karabekir liderliğindeki Osmanlı orduları Gence, Bakü ve Tebriz'e kadar ilerlemişse de 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin maddelerine binaen bu şehirleri bırakıp eski sınırlarına geri dönmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı sonrası yapılacak olan barış antlaşmalarının şartlarını görüşmek için toplanan Paris Barış Konferansına ve Sevr Görüşmelerine Osmanlı'dan toprak talebiyle katılmak isteyen İran'a İngiltere engel olmuştur.

---

[24]Touraj Atabaki, *"Başkasını Reddederek Kendini Yenilemek: Pan-Türkçülük ve İran Milliyetçiliği",* Willemvan Schendel – Erik Jan Zürcher (Der.), Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, 92.

[25]Celal Metin, *Türk Modernleşmesi ve İran (1890 – 1936), Hacettepe* Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, 245.

[26]Hüseyin Hatemi, *"Türk- İran İlişkilerinin Önemi",* Avrasya Dosyası, II/2, 1995 Yaz, 161.

1.3. 20. Yüzyıl Başlarında İran Devleti

I. Dünya Savaşı yıllarında iki ülke arasındaki ilişkiler istenilen seviyede değildi. Mücadele yıllarında kurulan BMM hükümeti döneminde gerekse Cumhuriyet rejimi benimsendiği ilk yıllarda Türkiye-İran ilişkileri diplomatik, askeri ve iktisadi açıdan sağlam bir zemine oturmamıştı. Bu durumun nedenlerine bakıldığında iç ve dış dinamik faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. Tarihten devralınan mezhepsel ve ideolojik anlaşmazlıklar yanı sıra o günün koşullarına bağlı olarak gelişen olaylar da iki ülkenin birbirine karşı tedbirli davranmasını elzem kılmıştı. I. Dünya Savaşı sonunda İttihat ve Terakki hükümetinin İran topraklarında özellikle Azerbaycan'da izlemiş olduğu Pan Turancı siyaset ve iki ülke arasındaki aşiretlerden kaynaklı sınır güvenliği meseleleri BMM hükümetine mesafeli yaklaşmasına neden olmuştu. Özellikle İngiliz hükümetinin İran hanedanlığı üzerindeki yoğun etkisi Ankara hükümeti ile arasına mesafe koymayı gerektirmişti. Bunun yanı sıra henüz yeni kurulmuş ve büyük ülkelerce ilk etapta tanınmayan BMM hükümetinin İran tarafından da tanınmaması iki ülke arasındaki ilişkilerin yavaş seyir izlemesine neden olmuştu.[27]

18. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere, İran coğrafyasında varlığını hissettirmeye başlamıştır. İngiliz hükümetleri, Hindistan'daki sömürgelerinin yolu üzerinde bulunmasından dolayı İran'ı ihmal edilemeyecek kadar önemli görmekteydi. Bu coğrafyada İngiltere'nin en önemli rakibi Rusya'ydı. I. Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusya, Ekim Devrimi ile devre dışı kalınca deyim yerindeyse tüm ipler İngilizlerin eline geçmiştir. İngiltere, İran'da daima güçlü ve merkezi otoriter hükümetin olmasını engellemeye çalışmıştır. İngilizler, bu şekilde İran'daki zayıf hükümetlerden istediği imtiyazları rahatlıkla alabilmekteydi. İngiltere, İran'da daha çok hükümet adamlarıyla yapmış olduğu antlaşmalar ve de aldığı imtiyazlarla bölgede söz sahibi olmayı çalışmıştır. Bu dönemin diğer bir etkin gücü olan Rusya, sıcak denizlere inmek için birkaç yol denemiştir. Türk Boğazları bir seçenek ise, Kafkaslar ve İran'ın Batı Azerbaycan eyaleti üzerinden Basra Körfezine inmek ikinci, Afganistan ve İran'ın Belucistan Eyaleti üzerinden Hint Okyanusu'na inmek de üçüncü seçeneği oluşturmaktadır. Bu yüzden Rusya, İran'a müdahale hakkını

[27]Erol, A. (Editor), Afşar, E. (Editor), Kandeğer, B. (Editor), (2020). *Türkiye-İran Üzerine Okumalar: Devlet-Siyaset-Hukuk-Toplum-Ekonomi-Kültür-Din.* İstanbul: Hiper Yayınevi.

elinde tutmak için büyük çaba sarf etmiş ve 1921 anlaşması[28] ile kavuştuğu bu hakkın geçerliliğini hala koruduğu tezini savunmuştur.[29]

İran'daki vaziyet I. Dünya Savaşı (1914-1918) bittikten sonra tam bir keşmekeşti. İran ülkesi, savaşa katılmamasına rağmen, İngiliz-Rus çekişmesi ve Şah'ın kötü yönetiminden dolayı gerek ekonomik gerekse idari olarak her bakımdan çökmüştü. Sivil halkın durumu içler acısıydı, merkezi yönetim ise otoritesini tamamen kaybetmişti.

Bir zamanlar Rusların İran'da oluşturduğu Kazak kıtasında[30] küçük bir zabit iken 1920 yılından itibaren İngilizlerden aldığı destekle devlet yönetimini ele geçiren Rıza Han, İran'da mevcut olan bu durumu şöyle yorumluyordu: *''İran, gerçek bir devlet değildi. Zira bir dönemler mağrur olan bu devletin ismine layık olacak güçlü bir merkezi hükümeti yoktu. İran'ın çoğu mahalli aşiret liderlerinin elindeydi ve Ahmet Şah'a gösterdikleri sadakat, yalnızca görünürde olup, onun varlığını sürdürecek kadardır; gerçekte ise kendi bölgelerinde arzu ettikleri gibi hareket ediyor, bu şekilde halkın fakirliğini arttırıyorlardı. Bir İran ordusunun varlığından bahsedilemezdi. Zaten İran Devletine bağlı bir ordu dahi bulunmuyordu. Yasa ve düzen rafa kalkmış, mahkeme organları yalnız din adamları ve kabilelere bağlı mahkemelerdi. Devletin önemli bölümünde 'en güçlünün kanunu' hâkimdi. Yağmacılar yağmalıyor ve halk ezdiriliyordu.''*[31]

Durumu yukarıdaki şekilde izah eden Rıza Han, İngilizlerden aldığı yardımla yaptığı darbeden sonra faaliyetlerine hız verdi. Yeni yönetimde her ne kadar hâlihazırda Şah ve bir başbakan varsa da tüm güç kabinenin Savunma Bakanı olan Rıza Han'da idi. 1921-1925 yılları arasında, İran'da otoritesini gerçekleştirdiği faaliyetlerle daha da arttırdı. Rıza Han'ın gücünü kabul etmek mecburiyetinde kalan Ahmet Şah, hükümet kurma görevini Rıza Han'a verdi ve böylece Rıza Han, İran'ın yeni Başbakanı oldu. Rıza Han'ın gittikçe artan gücünden çekinip Avrupa seyahatine giden Ahmet Şah'ın dönmemesi üzerine Kaçar Hanedanlığı'na son veren Rıza Han,

[28]26 Şubat 1921'de Sovyetlerle imzalanan ve Dostluk Anlaşması olarak adlandırılan bu anlaşmaya göre, Sovyetler İran'ın toprak bütünlüğünü tanıyordu. Ancak, anlaşmanın en hassas maddeleri, üçüncü ülkelere yönelik olan bir dış müdahale durumunda Sovyetlere İran'a asker sokma hakkını tanıyan 5. ve 6. maddeleriydi.

[29]Tülümen, 14

[30]İran ordusunun modern anlamdaki tek düzenli süvari birliği olan Kazak Livası 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Ruslar tarafından Tahran'da kuruldu. 1900'lü yıllarda İran'daki en itibarlı askeri birlik sayılırdı. (Bkz. İran Ordusu Hakkında Muhtasar Risale, 1331: s. 9)

[31]Barış Cin, *Türkiye- İran Siyasi İlişkileri (1923-1938),* IQ Kültür Sanat Yayıncılık İstanbul, 2007, 39.

şahlığını ilan edip Pehlevi Hanedanlığı Dönemi'ni başlatmış oldu. Onun asıl hedefi Türkiye benzeri laik ve modern bir devlet düzeni oluşturmaktı.

Rıza Han, amacına ulaşmak için öncelikle bölük pörçük bir durumda bulunan İran ordusunu bütünleştirip kontrol altına alarak İran eyaletlerinde merkezi hükümetin otoritesini sağlamaya çalıştı, ülke yönetiminde mühim bir erk olan ulemayı yatıştırdı, meclis ve hep değişen hükümetin üzerindeki şahsi denetimini arttırdı.

Rıza Han, 30 Ekim 1923 tarihli İran Gazetesi'nde neşredilen sözlerinde aşağıdakileri dile getiriyordu: *''Bu zamana kadar sadece askeriye ile hemhal idim. Zira tüm ıslahatların, evvel emirde kanun ve nizamı sağlayacak bir güce bağlı olduğu düşüncesindeydim. Şimdi ise artık memleketin diğer idari birimlerini ıslah etmek zamanı ve imkânı geldiğini düşünüyorum.''* Fakat Rıza Han'ın, istediği rejimin cumhuriyet olduğunu anlayan ve ülkeyi Laik Türkiye çizgisine getirmesinden korkan ulema, bu düşünceye şiddetle karşı çıktı. Bunun üzerine Rıza Han, dönemin önemli üç ulemasıyla görüştü ve: *''Tecrübe gösteriyor ki hükümet liderleri kesinlikle toplumun görüşlerine karşı muhalif ya da karşı olmamalıdır. Şimdiki hükümetimiz iste bu ilkeyi esas alarak, membaı ne olursa olsun toplumun duygularına saygılı kalmayı tercih etmiştir. Bu görüşmeden sonra, toplumu cumhuriyet kelimesini ağza almamaları konusunda uyarmaya karar verdik. Artık, herkesin çaba göstermesi gereken konu, ıslahatların önündeki engelleri kaldırmaya yardımcı olmak, devletin ilerlemesini sağlamak ve dinin temellerini sağlamlaştırmada, ülkenin bağımsızlığını teminde ve milli hükümetin güçlenmesine katkıda bulunmaktır. Tam da bundandır ki cumhuriyet fikrine aldanmamaları konusunda bütün vatanseverleri uyarıyor, üzerinde mutabakata vardığımız yüce gayede benimle iş birliği yapmalarını rica ediyorum.''*[32] diye beyan ederek din adamlarının etkisi ile cumhuriyet fikrinden vazgeçmiştir.

Böylece ulemanın baskısıyla cumhuriyet rejimini ilan etmekten vazgeçen Rıza Han, mevcut rejimin devamından yana karar almak zorunda kaldı. Ki zaten 1979 devrimi hariç İran'daki inkılâp ve ıslahat hareketlerinin genel seyri hep bu yöndedir. Yapılmak istenen reformlar ya menfaatleri zedelenen zenginlere ya halka ya da ulemaya takılmıştır.

[32]Cin, 50,

Sınırın İran tarafında yukarıdaki durumlar yaşanırken Türkiye tarafında ise daha kararlı adımlar atılıyor, Rıza Han'ın çok isteyip de yapamadığı inkılâpları M. Kemal bir bir hayata geçiriyordu. Rıza Han yönetimi ise bu durumu büyük bir hayranlıkla takip ediyor, aynı fikirde olan iki liderden dolayı İran ve Türkiye arasında yakın temaslar gerçekleşiyordu.

Türkiye-İran ilişkileri birkaç sorun dışında 1923-1979 arasında genel olarak olumlu bir seyir izlemiştir.[33] 1 Ocak 1921'de yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin lideri Mustafa Kemal, dönemin İran hükümeti konusunda; *"Biz İran Devleti ile dostluk ilişkileri içindeyiz. Osmanlı Devleti'nin elçilik personeli Tahran'da kaldı. Elçinin kendisi kaçtı. Lâkin sekreteri ve oradaki bütün kadrolar Hükümetimize bağlılıklarını açıkladılar. Onların vasıtasıyla, İngiliz baskısına rağmen bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran hükümetiyle düzenli dostluk ilişkileri içerisindeyiz.*[34] diyordu.

İran'da, I. Dünya Savaşı sonra mevcut siyasi, sosyal bölünmeler savaşın etkisiyle daha da artmış, bölge tam bir karışıklık ve istikrarsızlık içine girmiştir. İngiltere'nin sebep olduğu bu manzara bölgede reformlar hazırlayan, modernleşme adımlarını atan, İran ve Türkiye'yi birbirine yakınlaştırmıştır. Ulus devlet oluşturma gayreti içinde olan bu iki devlet benzer süreci yaşadığı için birbirine özenmiştir.[35] Sonraki yıllarda görülecek ki iki ülke birbiri ile iyi ilişkiler geliştirme gayretinde olacaktır. İran lideri Rıza Han ile Türkiye lideri Atatürk arasında samimi görüşmeler gerçekleşecektir.

1.4. Simko Ağa Meselesi

Bu dönemde iki devletin arasına açan durumlar da vardı. Bunların en başında Simko İsmail Ağa konusu geliyordu. 1. Dünya Savaşından sonra oluşan boşluktan yararlanarak otoritesini ve nüfuz alanını genişleten Kürt Aşiret Lideri Simko Ağa, dönem dönem milli menfaatler gereği hem Osmanlı hem de sonrasında Anadolu Harekâtı tarafından desteklenmiştir. Bu ise Rıza Han liderliğinde yeni bir yapılanmaya giden İran Devleti'nin tepkisini çekmiştir. Ankara Hükümeti bir taraftan Ermeni ve Nasturilere karşı Simko Ağa'yı kullanırken, öbür taraftan da

[33]Mustafa Yetim, Rıdvan Kalaycı, *Türkiye İran İlişkileri: "Sıfır Sorun Mu", Nükleer Sorun Mu?* Akademik Orta Doğu, Cilt 5, Sayı 2, 2011, 87.
[34]Atatürk'ün Bütün Eserleri, X (1920–1921), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, 237
[35]Gökhan Çetinsaya, *Atatürk Dönemi Türkiye-İran ilişkileri 1926–1938,* Avrasya Dosyası İran Özel Sayısı, V/3. Ankara 1999, 3

İngiltere'ye karşı savaşan diğer Kürt lideri olan Şeyh Mahmut Berzenci'yle Sımko Ağayı birleştirmeye çalışmaktaydı.[36] İngilizler tarafından iddia edilen, fakat hiçbir zaman doğrulanamayan bir görüşe göre, 1921-22'de Simko'nun, Türk hükümetince emrine verilmiş sivil Türklerden müteşekkil büyük bir silahlı kuvveti vardı. Dahası İngiliz ve İranlı yetkililer, Kemalistlerin Simko'nun emrine üniformalı asker verdiğinden emindiler.[37]

Aralık 1921'de Urmiye civarında İran askeri kuvvetlerini dağıtan ve çekilmeye mecbur bırakan Simko Ağa'yı, Kazım Karabekir, özellikle Ermenilerin Van'a sarkmamaları için desteklemekteydi.[38] Buna benzer yakın ilişkilerden dolayı Mustafa Kemal, 27 Ağustos 1922 tarihinde Heyet-i Vekile Riyaseti'ne gönderdiği telgrafla Simko'nun Ankara Hükümetine ilticası durumunda onu İran'a teslim etmenin Türk hükümetinin şeref ve haysiyetiyle örtüşmeyeceğini bildirmiştir.[39] Bu sıralarda 16 Eylül 1922 tarihinde İran hükümetinin bölge komutanı olan Amanullah Han, Revandüz'de bulunan Osmanlı Kaymakamı Özdemir Bey'e bir yazı göndererek, daha önce değinildiği gibi, Türkiye topraklarına giren Simko'nun yakalanarak etkisiz hale getirilmesini talep eder. Ona ve İran devletine göre Simko sadece İran'ın değil her iki ülkenin de zararına faaliyet göstermekteydi.[40]

Bu hadiseyi bir müddet kendi menfaatlerine yönelik kullanan Türk Hükümeti, bir taraftan Simko'nun İngilizler tarafından Irak'a gönderildiğini ve Irak'ta bulunan Türk kuvvetlerine karşı mücadele ettiğini, daha sonra güneye inerek burada İran ve Türkiye aleyhine faaliyette bulunabileceğini düşünüyordu. Bundan dolayı Simko meselesini daha fazla büyümeden çözmek için Kazım Karabekir'i görevlendirmiş ve o da kendisine bağlı 8. Fırkayı Simko üzerine göndermiştir. Doğu Cephesi Komutanı Karabekir, Simko Ağa'ya telgraf çekerek görüşme isteğinde bulunmuş ancak Simko durumdan şüphelenmiş olacak ki, Irak'a kaçmaya çalışırken bu sırasında 8. Fırka ile yaptığı çatışmada mağlup olarak ağır kayıplar vermiştir. Karabekir Paşa, 24 Eylül

[36]Polat Kara, *Türkiye-İran İlişkileri (1923–1960),* Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya, 2010, 24.
[37]Martin Van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar, (5. Basım),* İletişim Yayınları, İstanbul 2005, 243.
[38]Kazım Karabekir*, İstiklal Harbimiz, (2. Baskı),* Yeni Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, 991.
[39]Atatürk'ün Bütün Eserleri, XIII (1922), Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, 217.
[40]Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu, 2003, 677

1922 tarihinde Özdemir Bey'e çektiği telgrafta Sımko Ağa Sorununun tamamen bittiğini bildirmiştir.[41]

Rıza Han ise bu sırada Sımko İsmail Ağa için özel bir af çıkarmış ve akabinde Sımko Ağa İran'a dönmüştür.[42] Sonradan İran'a karşı tekrar ayaklanan Sımko Ağa, İran yönetimi tarafından yine af edilmiştir. İran tarafından gelen davet üzerine 1930'un Temmuz ayında Sımko İsmail Ağa, birkaç atlıdan oluşan küçük birliği ile birlikte Tebriz'e gitmiş ve burada İran yönetimi tarafından bir merasimle karşılanmıştır. Tüm bunları önceden planlanan bir senaryo dâhilinde yapan İran, fırsatını buldukları anda Sımko ve oğlu Hüsrev'i misafir bulundukları Pehlevi Hanı'nın evinde öldürmüş, cesetlerini de Urmiye 'ye götürüp şehir meydanında darağacına asarak ibret olsun diye haftalarca teşhir etmiştir. Böylelikle Türkiye için bu meselenin halledilmesinden tam 8 yıl sonra İran için de Sımko Ağa meselesi tamamen bitmiştir.

1.5. Cumhuriyetin İlk Yıllarında İlk Diplomatik Temaslar

Ağustos 1921'de İran, Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek ve Sımko Ağa gibi hâlihazırda olan sorunların çözümü için harekâta geçmişti. Tahran yönetimi, Mümtazüddevle İsmail Han'ı ''Fevkalade Sefir'' yani olağanüstü elçi sıfatıyla Ankara gönderdi. Böylece Mümtazüddevle, İran'ın Ankara elçisi oldu. İran'ın Ankara'ya bir elçilik heyeti göndermesi üzerine, Türkiye de Tahran'a bir elçi göndererek konsolosluk açma kararı almıştı.[43]

Ankara ve Tahran hükümetleri arasındaki ilişkilerin dostane bir biçimde gelişmesi ve iki ülke arasında temasların sıklaşması ve karşılıklı elçilikler açılması iki tarafı da karşılık olarak hoşnut etmişti. Bunu Mustafa Kemal'in, İran Elçisinin de hazır bulunduğu bir ziyafet esnasında sarf ettiği şu sözlerden daha iyi anlıyoruz: "*Aynı dertten muzdarip olanlar birbirini arar ve bulurlar. Aynı samimiyetle mütehassıs olan arkadaşlar aynı samimiyetle mütehassıs olan halkların temsilcisi olarak eski zamanlardan bu yana burada bulunuyorlardı. İçimizde gerçekten büyük bir boşluk vardı, o da İran halkının elçisinden mahrumiyet! Efendiler, yüce İran Devleti ve İran'ın muhterem halkı gerçekten de Doğu'nun genel dengesinde çok önemli bir role sahiptir. Ben yakinen bilirim ki, İran yurtseverleri çok kutsal bir*

[41]Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, III, Kaynak Yayınları, İstanbul 1992, 67–70.
[42]Kara, 28.
[43]Kara, 43.

hedef için yüzyıllarca uğraşmış, üstün niteliklere sahip kahraman bir halktır. Mümtazüddevle Hazretlerinin temsil ettiği İran milleti ve İran devleti, gerçek temas noktasını bulmuştur. Bunun yansıması çok feyizli olacaktır. Bu bereketli nurdan yalnız İran ve Türkiye Devletleri değil, tüm Doğu Halkları yararlanacaktır".[44]

Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı olacağı Cumhuriyet rejiminin Türkiye'de ilan edilmesinden hemen bir gün önce Rıza Han da İran'ın yeni Başbakanı olmuştu. Bu gelişmenin üzerine Ankara hükümetinde kendisi gibi İran'da da saltanatın kaldırılması ve yerine Cumhuriyetin ilan edilmesi yönündeki isteği belirmiştir. Buna mukabil Türkiye hem basın vasıtası ile hem de Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Muhiddin Paşa ile İran'a Cumhuriyeti aşılamak için uğraşmıştır. Büyükelçisi Muhittin Paşa vesilesiyle Mustafa Kemal, Rıza Pehlevi'ye bu fikrini ulaştırmıştır. Bu sebeple Muhiddin Paşa, Rıza Han ile birçok defa görüşerek Cumhuriyet için destek vermiştir.[45] Rıza Han ise her ne kadar aynı fikir de olsa da halkın ve ulemanın tepkisinden çekinmiş hatta bir önceki başlığımızda zikrettiğimiz gibi basına cumhuriyete karşı olduğuna dair demeçler vermiştir.

3 Mart 1924'te Türkiye'de Halifeliğin kaldırılması hadisesi, İran'da Şii ulema tarafından Türkiye Devleti'nin dinsizleşmesi diye yorumlanmış ve bundan dolayı İran'ın cumhuriyet fikrine şüphe ile bakmasına sebep vermiştir. Eğer İran'da da Cumhuriyet rejimi ilan edilirse din karşıtı olan bir siyasetin zuhur etme tehlikesi İran ulemasını korkutmuştur. İran ile Türkiye arasındaki münasebetin seyrine şüphe ve korku ile takip eden bu muhalif güruh, iki ülke arasındaki ilişkilerin ilk 10 yılında ağırlığını fazlasıyla hissettirmiştir. Bu muhalefete rağmen İran Devleti, Türkiye'yi rol model almayı sürdürmüş ve Türkiye Cumhuriyeti, İran'ın Avrupa'ya açılan kapısı olmaya devam etmiştir.[46]

İran Şahı Pehlevi Rıza Han'ın Daily Telegraph gazetelerine, İran'ın ticari ilişkileri hakkında verdiği beyanatta şunları söylüyordu: *Mahsulatımızı piyasaya çıkarmak için tamamen Rusya'ya tabi kalamayız. Azerbaycan tacirleri, Tebriz'i Musul şimendiferiyle birleştiren yeni yolu tercih edebilirler. Bunları göz önünde bulundurarak İran'ı Batı'ya bağlayan bir demiryolu hattının inşasını görmek*

[44]Kara, 44.
[45]Gökhan Çetinsaya, *Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri 1919-1925,* Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Kasım 2000, Cilt 16, Sayı: 48, 769.
[46]Baskın Oran*, Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I (1919-1980),* İletişim Yayınları, İstanbul 2001, 358

ümidinde Türkiye ile birlikte çalışarak Karadeniz ya da Akdeniz'deki bir limandan faydalanabiliriz. Avrupa'ya ulaşmak için doğru bir güzergâha ihtiyacımız var. Ümit ederim ki düşünülen başlıca yol İran'a intihap edebileceği herhangi bir yere ihracat yapabilme imkânı verecek olan bir demiryolu ağının başlangıcı olacaktır.[47]

İran Şahı ile Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi'nin Tebriz-Trabzon-Erzurum güzergâhı gibi çeşitli konularda Şah'la konuşarak hazırladığı raporda şöyle yazıyordu: *Türkiye ve İran arasında hamdolsun hiçbir pürüz ve ihtilaf kalmadı. Dostluk ve kardeşliğimizin her geçen gün kuvvet bulacağından hoşnut olarak ilan eden Rıza Şah, bu dostane ilişkilerin en mühim rabıtayı iktisali olan Erzurum-Trabzon Transit Yolu inşasının durumunu sordu. Ona Cumhuriyet Hükümetinin bu yola çok büyük ehemmiyet verdiğini, aylardan beri yolun önemli kısımlarında tamirat ve inşaata devam edildiğini ilettim. Transit yolunun en kısa zamanda, çokça istediğimiz Trabzon'da ile Sınır hattı civarında ticaret eşyalarının korunmasına yönelik depoların inşası, transitin teshili için en faydalı yöntemlerin belirlenmesi ile Trabzon limanının bu amaçla ilk fırsatta ıslah edilmesi ve inşasının kararlaştırıldığını söyledim*.[48]

Bu konuda Türk basına da haberler yansımıştır. 13 Temmuz 1934 tarihli akşam gazetesinde, İran'ın harici ticareti için en müsait yol hangisidir? başlığı ile bu konu tahlil edilmiştir. Devamında ise İran'ın Akdeniz limanlarına çok meyilli olduğu anlaşılıyor, bu şekilde en ucuz yol Elazığ-Malatya-Mersin yoludur. İran, dış ticaret ilişkilerinde coğrafi konumu sebebiyle bir transit güzergâhına ihtiyacı vardır. Dünya pazarları için İran hükümeti, şimdiye değin bir kaç birkaç güzergâh analiz edilmiştir. Bir görüşe binaen, İran, dünya pazarları ile Basra Körfezi vasıtasıyla ilişki kurmalıdır. Diğeri, limanları arasında bir transit yolu bulunmalıdır. Üçüncü bir iddia ise Türkiye ve İran arasında bir demiryolu ağı şebekesinin olması gerektiğini söylüyor. Türkiye güzergâhı için iki seçenek vardır. Birincisi, Türkiye'nin güney sınırları boyunca uzanan bir yol, diğeri de Türkiye'nin kuzey sınırları boyunca uzanan yollardır. Basra Körfezi, İran için uygun görülmemiştir. Zira İran'ın halı ve deri sanayisi şimaldadır. Basra Körfezi, Kuzey İran'daki ekonomik bölgelere çok uzaktır. Keza Bender-i Basra dünya piyasasına da uzaktır. İran için en uygun seçenek, Türkiye yollarıdır. Bu yollar:

[47]**BCA**.30.10/261.756.22.
[48]**BCA.**30.10/261.756.26.

1-Elazığ-Malatya-Mersin güzergâhı,

2-Elazığ-Malatya-Sivas-Samsun güzergâhı,

3-Erzurum-Sivas-Ankara İstanbul güzergâhı.

Bu yollara dair tetkiklerde muhtelif nokta-i nazarlar ileri sürülmektedir. Meseleyi biz İran harici ticaret menfaatlerine göre tetkik edecek olursak, İran'ın daha ziyade Akdeniz limanlarına mütemayil olduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla İran için en ucuz yol olarak Elazığ-Malatya-Mersin hattı müsait görülmektedir.[49]

Şah Rıza Pehlevi, Türkiye ile İran arasında hiçbir ihtilaf bırakmamaya karar vermiş olduğundan Hudut Meselesi nasıl olsa hal olunacak idi. Fakat bu vesile ile kendisi ile gelen hariciye nazırınızı yakından tanımakla çok mutlu ve memnun oldum kendilerine selam ve muhabbetlerimi iletin, buyurdular. Aynen Türkiye'nin ilerleme ve uygarlık yolunda hızlı ve büyük adımlarla ilerlediğini derin bir muhabbet ve yüksek bir iftiharla yakından takip ettiğini Ulu Gazi'nin kudretli iradesi altında vatanımızın, milletimizin refah ve saadete doğru yükseldiğini müşahede ile cidden bahtiyarlık duyduğunu, kendisinin İran'da yaptığı Türkiye halaskarının çizdiği yolda vüs-ü istaati dâhilinde yürümek yani Gazi'yi taklit etmekten ibaret olduğunu dile getirdi. Devamında Ankara'dan geçerek ziyaretine gelen Hicaz veliahtı Emir Faysal'a da İran'ın Gazi'nin gösterdiği yolda yürüdüğünü beyan ve kendilerinin de aynı suretle hareket etmeleri lüzumunu tavsiye ettiğini söyledi.[50]

Türkiye ile İran arasında ilerleyen süreçlerde Kürt aşiretleri, Ağrı İsyanları ve sınır anlaşmazlığı gibi konularda problemler yaşanmış, bu sorunların halledilmesi üzerine iki ülke dostluk ve kardeşlik bağlarını güçlendirmek, siyasal ve ekonomik ilişkilerinin somut koşullarını belirlemek gereğini göz önünde tutularak çeşitli antlaşmalar yapılmıştır. İlk olarak 1926 yılında bir Dostluk ve Güvenlik Antlaşması yapılmış ve 1928 yılında da buna ek bir protokol imzalanmıştı. Devamında 23 Ocak 1932 Antlaşması, son olarak da 27 Mayıs 1937'de imzalanan bir antlaşmayla sınıra günümüzdeki şekli verildi. Bu antlaşmaya göre sürekli güvenlik ihlallerine neden olan Ağrı Dağı tümüyle, Küçük Ağrı Dağı da dâhil olmak üzere, Türk tarafında kalacak ve karşılığında İran'a, o dönemde Van'a bağlı olan Kotur bölgesinden

[49] *İran'ın harici ticareti için en müsait yol hangisidir?* Akşam, 13 Temmuz 1934
[50] **BCA**.30.10/261.756.26.

verimli arazi verildi. Bu tarihten sonra sınır konusu tamamen kapandı. Böylece uzun bir süreden beri devam eden Kürt isyanlarının yarattığı sınır sorunları çözüldü.[51]

1.6. Rıza Şah'ın Türkiye Ziyareti ve Sadabat Paktı

Türk-İran ilişkilerinde art arda yaşanan olumlu gelişmeler iki ülke liderini de memnun etmiş hatta bizzat karşılıklı ziyaret niyetleri hâsıl olmuştu. Yalnız iki liderin de programlarının yoğun olması bu niyetlerini hayata geçirememelerine neden olmuştu. Öyle ki en azından iki ülke hududunda görüşme fikri dahi ortaya atılmıştı. Rıza Şah'ın Türkiye'ye yapacağı bu ziyaretten iki yıl önce Şah ile Gazi'nin Van'da veya Doğu Anadolu'nun başka bir yerinde buluşma söylentisi ortaya çıkmıştı.[52] Bu sıralarda Türkiye'nin İran Büyükelçisi olan R. Hüsrev Gerede, 1933'ün Ocak ayında İran Şah'ı ile bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu ziyaret esnasında Hüsrev Bey, Rıza Şah'a, Mustafa Kemal'in yaz aylarında iki ülkenin sınır hatları civarında bir buluşma hakkındaki arzularını hatırlatmıştır. Bunun üzerine Rıza Şah, eğer siyasal durumlar görüşmeyi bu yaz icap ederse böyle bir seyahati mutlulukla yapacağını, fakat asıl niyetinin gelecek yaz Ankara'ya giderek Reisicumhur Gazi Hazretlerini makamında ziyaret etmek olduğunu söylemişti.[53]

Nihayetinde Mustafa Kemal'in daveti üzerine Rıza Şah 16 Haziran 1934'te Türkiye'yi ziyaret etti. Gürbulak sınır kapısından ülkeye giriş yapan İran Şah'ı oradan kara yoluyla Trabzon'a, Trabzon'dan deniz yolu ile Samsun'a, buradan ise özel bir trenle Ankara Garı'na ulaştı. Burada, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ve TBMM Başkanı Kazım Karabekir, Başbakan İsmet İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ve Bakanlar başta olmak üzere, binlerce kişi tarafından karşılandı.

Rıza Şah Ankara'daki temasları ardından Mustafa Kemal ile birlikte İzmir'i ziyaret etmek için yola çıktılar. Eskişehir'de trenden inerek burada bulunan havaalanını ve monte işlemleri Türkiye'de yapılan bir uçağın hava gösterilerini izlemişlerdir. Daha sonraları bahsi geçen uçak Rıza Şah'a armağan edilmiştir. Eskişehir'den hareket ederek İzmir'e geçen iki ülke liderleri burada hava saldırılarını ve karşı savunma usullerini içeren bir dizi askeri tatbikatı bizzat yönetmişlerdir.

---

[51]Kara, 54.
[52]Ahmet Özgiray, *İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938),* Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası, Ankara 2000, 304
[53]R. Hüsrev Gerede, *Siyasi Hatıralarım I: İran 1930-1934*, İstanbul 1952, 263.

Daha sonra buradan İstanbul'a geçtiler. Şah'ın ikamet etmesi için Dolmabahçe Sarayı hazırlandı. Rıza Şah, İstanbul'da kaldığı 6 gün süre zarfında Kara ve Deniz Akademilerini, müze ve camileri, sonradan adı İstanbul Üniversitesi olarak değiştirilen Darülfünunu ve çeşitli okulları ziyaret etti. Gezilerde iki liderden her biri, diğerinin kendisine eşliğinden gerçekten zevk alıyorlardı. Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'ye varmadan önce 15 ya da 17 gün olarak hesapladıkları gezi programı, Atatürk'ün isteği üzerine sırasıyla Eskişehir, İzmir ve Çanakkale'ye yapılan seyahatler ve İstanbul'da fazladan birkaç gün kalmakla 27 güne ulaşmıştır.[54] İran Şah'ının Türkiye'ye yaptığı mezkûr gezinin olumlu sonuçları meyvelerini vermiş, Milletler Cemiyeti(Birleşmiş Milletler) Konseyi geçici üye seçimlerinde, İran, Türkiye lehine adaylıktan çekilmiş ve Türkiye'nin kazanması için çaba göstermiştir.[55]

Akşam gazetesinin 25 Haziran 1934 tarihli sayısında Şah'ın Türkiye ziyaretine şöyle yer verilmiştir: Hoş geldiniz Şahinşah Hazretleri. Büyük konuğumuz, dostumuz ve kardeşimiz İran'ın büyük hükümdarı bu öğleden sonra halaskar Gazi eşliğinde İstanbul'u şereflendiriyor. İran Şahı, seyahati sırasında Türk-İran dostluğunun Türk halkının kalplerinde ve ruhlarında ne kadar derinden kök saldığını gördüler. Türkiye ve İran halkları coğrafi konumlarının yanı sıra siyasi ve ekonomik çıkarları temelinde dost olarak yaşamak ve medeniyet ve ilerleme savaşında el ele vermek zorundadır. Ülkelerin dostluğunu oluşturan ve pekiştiren en büyük etken, menfaat sahiplerinin birliğidir. Bu birliktelik Türkiye ve İran halklarının siyasi, ekonomik ve menfaatlerinde her alanda hâkimdir. Bu çıkar birliği içinde yüzyıllardır yan yana yaşamış Türk ve İran halklarının kardeşçe ilişkileri de uzlaştırılabilirse, bu dostluğun nasıl sarsılmaz bir güce dönüşeceği hemen anlaşılır.[56]

Türkiye-İran ilişkilerinin en üst düzeye ulaştığı bu dönemde, Hitler ve Mussolini'nin yayılmacı bir siyaset izlemesi, ilişkilerin ortak bir işbirliğine dönüştürülmesine neden oldu. Özellikle İtalya'nın Milletler Cemiyeti sistemini ihlal ederek Etiyopya'yı işgale girişmesi Türkiye'yi hem Batılı hem de Doğulu devletlerle bir pakt çerçevesinde münasebetler kurmaya sevk etti. Balkan Antantı ile batı

[54]Meliha Anbarcıoğlu, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar*, Doğu Dilleri Dergisi, Ankara 1983, C. 3, Sayı:4, 30
[55]Çetinsaya, 170.
[56]*Hoş geldiniz Şahinşah Hazretleri,* Akşam, 25 Haziran 1934

sınırlarını güvence altına alan Türkiye, doğu sınırlarının güvenliği için de bir işbirliği arayışı içerisine girdi.

1933 yılının sonbahar aylarında, Irak Devleti, İran ve Türkiye'ye birer saldırmazlık antlaşması teklif etti. Bunun üzerine Türkiye ayrı ayrı saldırmazlık paktı yerine, Balkan Paktı'na benzer bölgesel bir pakt yapılmasının faydalılarını İran ve Irak'a bildirdi. İki ülke de Türkiye'nin bu teklifine sıcak baktılar.[57]Sınırların dokunulmazlığı, birbirinin içişlerine karışmamak, saldırmazlık ve iyi komşuluk ilişkileri gibi konuları ihtiva eden Sadabat Paktı, 8 Temmuz 1937'de İran'ın başkenti Tahran'da Sadabat Sarayı'nda Türkiye, İran, Irak ve Afganistan Dışişleri Bakanları arasında imzalandı.

Ortadoğu'da çok taraflı ve bölgesel olan ilk antlaşma Sadabat Paktı'dır. Bu oluşum hiçbir büyük devletin yarattığı kaygı ve endişeden dolayı kurulmamıştır. Pakt için girişim bölge devletlerinin bizzat kendilerinden gelmiştir. Sadabat Paktı'nın imzalanması resmi çevrelerde ve dünya basında olumlu karşılanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan düzenin devamını savunan devletler ve özelliklede İngiltere tarafından da Sadabat Paktı, olumlu karşılanmıştır.[58]

Şark Misakının Esasları diye başlık atan Cumhuriyet Gazetesi, Sadabad Paktı'nı okuyucularına şöyle duyurmuştur: 4 devletin mutabık kaldıkları siyasi ve askeri hükümler, dostluk havası içinde imzalanmıştır. Bu antlaşmada, Türkiye Balkan Antantı'nda olduğu gibi evvelki gün Tahran'da imzalanan muahede de dahi esaslı bir rol oynamakla dünyaya barışına büyük bir hizmette bulunmuştur. Irak Afganistan ve Türkiye arasında âdem-i tecavüz ve Dostluk Anlaşması dün Tahran'ın meşhur Sadabat Sarayı'nda hariciye vekilleri tarafından imza edilmiş bulunuyor. Uzun senelerdir vücuda getirilmesine çalışılan bu anlaşma büyük ve tarihi bir ehemmiyete haizdir. Şüphe yok ki yalnız alakadar devletlerce değil hüsnü niyet sahibi bütün Avrupa devletlerince dahi büyük bir memnuniyetle karşılanacaktır. Bu antlaşmada tarafların birbirlerinin hudutlarına saygı göstermesi ve birbirlerinin menfaatlerini koruması meselelerde hareket edilmesi kararı alınmıştır.[59]

Bu dönemde İran'da yaşayan Türklerin durumu pek iç açıcı değildir. Batı'nın ulusalcı akımlarından etkilenen Rıza Han Türkiye'yi ziyaretinden sonra devletin

[57]Çetinsaya, 171.
[58]Kara, 65.
[59]*Şark Misakının Esasları,* Cumhuriyet Gazetesi 10 Temmuz 1937

resmi dilini Farsça olduğunu ilan etmiş vermeyi ve resmi Dairelerde Türkçe konuşmayı yasaklamıştır. Türkçe Tedrisat kaldırılmıştır Türkçe gazete ve kitap yayınlamayı yasaklamıştır. Bu dönemde İran'da başlayan demiryolu yapımı çalışmaları Azerbaycan bölgesinde görülmemiştir.[60]

1.7. II. Dünya Savaşı Yıllarında Türk İran İlişkileri

Mustafa Kemal yaşadığı sürece iki ülke arası ilişkiler çok seviyeli bir şekilde sürmüştür. Fakat yıllar geçmiş ve bu ilişkinin mimarlarından biri hayattan kopmuştur. 10 Kasım 1938 tarihinde vefat eden Atatürk'ün ölüm haberi Tahran Büyükelçisi Enis Akaygen tarafından İran Dışişleri Bakanlığına bildirilmiş, bunun üzerine hemen Büyükelçiliğe ziyarete gelen Dışişleri Bakanı, haberi seyahatte bulunan Rıza Şah'a telefonla bildirdiğini ve Şah'ın büyük üzüntü duyarak ağlamaklı bir sesle, derhal Büyükelçiliğe giderek taziyelerini sunmasını kendisine emrettiğini söylemiştir. Atatürk'ün ölümünden dolayı İran'da bir aylık resmî yas ilan edilmiş, Şah Rıza Pehlevi, İran'da askerî ve resmî yerlerde ve ayrıca yabancı memleketlerdeki İran temsilciliklerinde bayrakların yarıya indirilmesini emretmiştir.[61]

Her iki ülke arasında gelişen politik, ekonomik ve kültürel işbirliği adımları II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte duraklama dönemine girmiştir. Bu süre zarfında Sovyet Rusya'nın bölgedeki faaliyetleri ve istekleri, İran'ın SSBC ve İngiltere baskısı altında kalması gibi nedenlerden dolayı her iki ülke ilişkileri II. Dünya Savaşı'nın muhtemel etkilerinden uzak durabilmek amacıyla içe dönük bir politikaya indirgenmiştir.[62]

İran, II. Dünya Savaşı'ndan önce mevcut uluslararası politik havadan endişe duymaktaydı. Rıza Şah ve taraftarları, İtalya ve Almanya'ya sempati duymakla beraber savaşa girmek istemiyorlardı. Bu dönemde iyi sistematize edilmiş Alman propagandası Rıza Şah'ı etkiliyordu. Hitler liderliğindeki Almanya'nın asıl hedefi, İran'a, Basra Körfezi'ne yani bölgedeki petrol kaynaklarına hâkim olmak ve burayı bir üst gibi kullanarak Hindistan'a ulaşabilmekti. Almanya, 1930'lu yılların

[60]Selçuk, Alkın*, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, Mars Yayınevi, Anakara, 1998, 4
[61]Bilal N Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları II,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, 555.
[62]Erdal İbrahim, *1950-1980 Dönemi Türk-İran İlişkileri Bağlamında Kurulan Dostluk Cemiyetleri*, Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Temmuz 2020, C:2, S:4, 478

sonundan itibaren hem bu hedefi gerçekleştirmek-hem de İran'ın ticaretinde aktif rol oynamak için ciddî çabalar göstermişti. Nitekim 1930'ların sonunda çeşitli ticari, sanayi ve eğitim projelerinde görev yapmak üzere 600 fazla Alman uzman İran'da yaşıyordu. Aynı dönemde Almanya, İran'ın dış ticaretinde %41'lik bir paya sahipti.[63]

Bir nevi I. Dünya Savaşı öncesi Osmanlı-Almanya ilişkilerindeki paradigmaların bir benzeri II. Dünya Savaşı sırasında Almanya-İran arasında yaşanıyordu. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin, Hindistan ile olan bağlantısını Osmanlı vasıtasıyla kesmek isteyen Almanya, bu kez İran'ı kullanarak aynı amacını gerçekleştirmeye çalışıyordu. Tıpkı Rusya-İngiltere kıskacından kurtulmak isteyen Osmanlı'nın yaptığı gibi İran da aynı kıskaçtan kurtulabilmek için Almanya alternatifini kullanmayı deniyordu. Fakat I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Alman saflarına geçmesine göz yuman İngiliz-Rus siyasi aklı, İran Devleti'ne bu fırsatı vermedi ve aralarında yaptıkları bir anlaşma ile 26 Ağustos 1941'de İran'ı işgal ettiler. Ancak İran, Mihver devletlere duyduğu sempati ve Müttefiklerin de bilfiil işgaline rağmen kendisini savaş dışı tutmayı başardı ve II. Dünya Savaşına girmedi.

İran, Almanya'nın yenilmesinden dolayı Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'ndan sonra dağıldığı gibi dağılmadı. Nitekim İran'ın savaşa girmesi durumunda, Almanya II. Dünya Savaşı'nda da yenildiği için mağlup sayılabilir, Osmanlı topraklarının işgal edilip paylaşıldığı gibi İran toprakları da benzer talihsiz süreci yaşayabilirdi. Lâkin kaderin cilvesine bakın ki Rıza Şah, tıpkı son Osmanlı Padişahı, Sultan Vahdettin gibi bir İngiliz gemisine binerek ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde vefat eden ve Mısır'da mumyalanan Rıza Şah'ın cenazesi yıllar sonra oğlu Şah Muhammed Rıza tarafından İran'a getirilmiştir.

II. Dünya Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra İran'ın, Sovyet ve İngilizler tarafından işgal edilmesi Türkiye'nin arzu etmediği bir durumdu. Türkiye özellikle de Sovyet yayılmacılığından çekiniyordu ve Boğazlar konusunda endişeleri vardı. Buna karşın İngiliz ve Sovyet hükümetleri, Türk hükümetine, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve egemenliğine dair güvence notaları vererek Türkiye'nin endişelerini gidermeye çalışsa da Türk hükümeti bu işgalleri kabul etmemiş ve sert bir dille kınamıştır.

[63]Kara, 231.

1941 yılında İran ülkesinin Müttefikler tarafından işgal edilmesinden 1947'nin son aylarına değin devam eden zaman diliminde, İran-Türkiye ilişkileri fiilen dondurulduğu. Bu tutumun ana sebebi mevzu bahis olan dönemde, İran'a ilişkin kararları Tahran hükümetinin değil, işgal devletlerinin vermesidir.[64] Bu süreçte Türkiye ve İran'ın karşı karşıya geldiği iki önemli konu vardır. Birisi Sovyet desteği ile kurulan Mahabad Kürt Cumhuriyeti,[65] diğeri ise yine Sovyet desteği ile kurulan Azerbaycan Sosyalist Türk Cumhuriyeti'dir.[66] Lâkin II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile İran'daki İngiliz-Rus işgali sona ermiş, sonunda tüm ipleri eline alan oğul Muhammed Rıza Şah, her iki yönetime son vererek merkezi yönetimi güçlendirmiştir.

1.8. II. Dünya Savaşı'ndan Sonrasında Türk İran İlişkileri

Türkiye'de mevcut hükümet olan İsmet İnönü liderliğindeki CHP yönetimi, İran ile olan ikili ilişkileri göz önüne alarak 1946'dan itibaren Türkiye'de faal olan Azeri milliyetçilerine ve bunlara ait yayınlara karşı şiddetli tedbirler almıştır. Aslında önceki yıllarda da buna benzer hadiseler olmuştu. Örneğin 1931'de *Otlu Yurt, Yeni Kafkas, Bildiriş ve Azeri Türk* adlı dergi ve gazeteler komşu ve dost hükümetler aleyhinde yayın yaptıkları için kapatılmışlardır. 1938 tarihinde de Mehmet Zade Mirza Bala'nın Berlin'de basılan *Millî Azerbaycan Hareketi* ve Mehmet Emin Resulzade tarafından yazılan *Lehçe-i Azerbaycan* adlı eserler yasaklanmıştır. 1946'da komünizm propagandası yaptıkları iddia edilerek *Azat Millet ve Azerbaycan* adlı gazetelerin ülkeye sokulması yasaklanmıştır. 1947 tarihinde de Mustafa Nizamettin Tebrizli'nin basımı İstanbul'da yapılan *Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri* adlı kitabı yasaklanmıştır.[67]

Gazete ve dergi gibi basın yayın araçlarına yönelik getirilen bu yasaklama faaliyetleri Türkiye'nin komşusu İran ile bir sorun yaşamak istemediğini bizlere göstermektedir. Yorum yapabileceğimiz bir diğer konu ise Türkiye'nin bu

[64]Kara, 240.
[65]Mahabad Cumhuriyeti, Ocak 1946'da Sovyetler Birliği'nin desteğiyle kurulan ve Sovyetler Birliği'nin çekilişiyle aynı yıl içinde yıkılan Kürt devletidir.
[66]Kasım 1945'te Sovyetler Birliği'nin desteğiyle İran'ın Azerbaycan bölgesinde kurulan ve Sovyetler Birliği'nin çekilişiyle Kasım 1946'da İran hükûmeti tarafından yıkılan bir Azeri devletidir.
[67]Kara, 259.

yasaklamaları İran'da yaşayan ve seslerini başta Türkiye olmak üzere tüm dünyaya duyurmaya çalışan soydaşlarına yönelik yapmasıdır.

Bu dönemde İran Türklerinden Seyyid Cafer Pişrevi, 1945-1946 yılında faaliyet gösteren Azerbaycan demokratik Partisi'nin başına geçerek Azerbaycan Milli Devletinin kuruculuğunu üstlenmiş, devletleşme yolunda önemli adımlar atmıştır. Pişrevi, Tebriz'de Azerbaycan milli meclisli meclisini kurmuş ve hükümetin başına geçmiştir. Fakat Rusya ile İran arasında yapılan bir antlaşma ile Azerbaycan Milli Hükümetine Aralık 1946 yılında son verilmiştir.[68]

1949 yılının Ekim ayında İran'ın başkenti Tahran'a Türkiye Büyükelçisi olarak atanan yazar Yakup Kadri Karaosmanoğlu ile ilişkiler yeni bir ivme kazanmıştır. Muhammed Rıza Şah'a itimatnamesini sunan Karaosmanoğlu, normalde büyükelçiler, Şah'ın huzurda birkaç dakikadan fazla kalamazken (aynı iddiayı 1978'de Tahran Büyükelçisi olarak görevlendirilen Turgut Tülümen de dile getirecektir) Şah'ın Karaosmanoğlu ile olan görüşmesi yaklaşık bir saat görüşmüştür. Bu görüşmeleri Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat* adlı eserinde şöyle anlatır:

Haşmetlinin, Dışişleri Bakanı ile beraber beni aldığı oda kendilerinin yazı odasıydı. Öncelikle benim hatırımı sonra eşim Bayan Karaosmanoğlu'nun hatırını sordular. Çünkü bizi 1-2 yıl öncesinde Bern'e gelişinde zaten tanıyordu. Sonra birden, bir girizgâha ihtiyaç duymaksızın Türkiye ile İran arasındaki dostluk ilişkilerine verdiği büyük önemden bahsetti. Bu ilişkilerin babası Rıza Han ile Mustafa Kemal Atatürk dönemindeki kadar samimileşmesine, sıkılaşmasına çalışılmasının lazım olduğunu söyledi. Biz, *iki kardeş halkız ve kaderlerimiz birbirine bağlıdır,* dedi. Tarihin, coğrafyanın ve belki de ortak din ve kültürün doğal bir hakikat haline getirdiği bu kardeşliğe, son siyasal gelişmeler ışığında hukuki ve siyasi bir şekil vermek zamanı gelip çatmıştı.[69]

Yakup Kadri, kitabının devamında İran ile olan ilişkilerin bir türlü istediği noktaya ulaşamamasını da şu şekilde anlatır: *Üzüldüğüm bir şey varsa o da kariyerim boyunca Türkiye ile İran arasındaki dostane ilişkilerin gelişmesine dilediğim gibi hizmet etme fırsatı bulamamış olmamdır. Gerçi, oraya gitmemde her*

[68]Mehmet, Kaya*, İran Türkleri,* Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 2009, 147
[69]Yakup Kadri, Karaosmanoğlu, *Zoraki Diplomat,* İletişim Yayınları, 2020, 297.

iki ülke arasında Ankara'da yapılmış bir Transit Anlaşması'nın bazı tartışmalı noktalarını çözmek ve altına imzamı atmak nasip olmuştu. Bu antlaşmayı daha sonra, bir de Sivil Havacılık Anlaşması takip etmişti. Ancak bunlar, nazari, daha doğrusu sembolik bir mahiyetin ötesine geçemedi. Ne İranlılar ne de biz Transit Anlaşması ile inşaatını taahhüt ettiğimiz karayollarını gereken hale getirememiştik. Her iki devlet arasında hava ulaşımı ise bize ait bir-iki uçağın Mihrabad meydanına inip kalkmasından ibaretti.[70]

Maalesef ki yaptığımız araştırmalarda yukarıda zikredilen cümlenin benzerlerine sıkça denk geliyoruz. Eski tarihlerden beri İran ile olan ilişkiler bir türlü istenilen olgunluğa ulaşamamıştır. Bu durum iki ülkenin iyi niyetlerine ve gayretlerine rağmen böyledir. Bunun sebebi ise tarihten bugünlere tevarüs etmiş, bölgesel rekabet, nüfuzu yayma çabası, iki ülkenin de iç dinamiklerinin yekdiğerini korkutması ve ideolojik farklılıklardır.

1.9. Demokrat Partili Yıllar ve Türk-İran İlişkileri

Mayıs 1950, Türkiye siyasi tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Evvelden birkaç kez denenen fakat her seferinde başarısızlıkla nihayete eren çok partili siyasi hayata geçiş girişimleri bu seçimlerle tam anlamıyla başarıya ulaşmıştır. Yapılan bu seçimin galibi ise Cumhuriyet Halk Partisi değil, Demokrat Parti olmuştur. Celal Bayar Cumhurbaşkanı olurken Adnan Menderes Başbakanlığa getirilmişti.

Türkiye'nin çok partili siyasi düzene geçmesi ve Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi, çoğu ülkede olduğu gibi İran'da büyük ses getirmiştir. Türkiye'nin demokratikleşme yolunda attığı bu büyük adım, İran basınında da kendisine geniş yer bulmuş ve olumlu karşılanmıştır. İran'da hala cumhuriyet yönetiminin olmaması ve komşu Türkiye'deki demokratikleşme adımları İran medyasında imrenilerek karşılanmıştır.[71] Bununla birlikte Türkiye'de iktidarı eline alan DP, rakip parti CHP'yi geçmişte Batılı müttefiklerden daha açık taahhütler alamadıkları ve Ortadoğu ülkeleriyle daha yakın ilişkiler kuramadıkları için eleştiriyordu. Başbakan Adnan Menderes 29 Mayıs 1950'de TBMM'de yaptığı açılış konuşmasında, Demokrat Parti

[70]Karaosmanoğlu, 320
[71]Halime Zehra Mangör, *Demokrat Parti dönemi Türkiye-İran ilişkilerinin kronolojik olarak incelenmesi,* CJAS 2020, no.2, 171

hükümetinin, Ortadoğu devletleriyle daha yakın ilişki arayışına gireceğini ve Türkiye dostları ve müttefiklerinin Akdeniz'in doğusunun güvenliği konusuna dikkat çekeceğini ilan etmişti.[72] İran ile olan ilişkiler bağlamında düşünüldüğünde Mustafa Kemal dönemin ulaşılan inkişaf onun ölümünden sonra gerilemiştir. Bu durum İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı süresince devam etmiştir. Elbette bahsi geçen dönemde II. Dünya Savaşı'nın olması ve her iki ülkenin bundan olumsuz etkilenmesi (ki İran bu dönemde Ruslar ve İngilizler tarafından işgal edildi) bu gerilemenin en büyük sebebidir.

1.10. İran'da Musaddık Dönemi

Türkiye'de Demokrat Parti ile Menderes rüzgârları eserken İran'da da Musaddık rüzgârları esmeye başlamıştı. Lâkin fark şu ki Menderes dış dünyaya dönük bir politika izlerken Musaddık ülke içine dönük muhafazakâr bir politika gütmüştür. İran petrollerinin yabancılar tarafından işletilmesi konusu başta olmak üzere bir dizi yabancı karşıtlığı ile toplumun milliyetçi damarını harekete geçirmeyi başaran Musaddık bir anda ülkenin bir numaralı adamı konumuna yükselmiştir. Öyle ki İran Şah'ı Muhammed Rıza, Musaddık'ın bu derece güçlenmesinden korkmuş sağlığını bahane ederek yurtdışına gitmekte çareyi bulmuştur.

Musaddık'ı parlatan konu olan İran petrolleri, bulunduğu 20'inci yüzyılın başından beri Anglo Iranian Oil Company diye bir İngiliz şirketi işletmekteydi. Adı geçen İngiliz şirketine işletme hakkını veren en son anlaşma, şirket ile İran hükümeti arasında 29 Nisan 1933 tarihinde imzalanmıştı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran hükümeti bu anlaşmanın değiştirilmesini talep etti. Çünkü bu şirketin İran'a ödediği para çok azdı. 17 Temmuz 1949 tarihinde ek bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile İngiliz şirketinin İran'a ödeyeceği parayı biraz arttırmıştı. Oysa aynı tarihlerde Amerika'ya ait şirketlerin, Suudi Arabistan ve Venezuela ile yaptıkları anlaşmalarda, petrol üretimden elde edilen gelir yarı yarıya paylaşılmakta idi. Yeni yapılan anlaşmanın İran Devleti Milli Meclisince onaylanması gerekiyordu. Ancak Meclis'teki Milli Cephe grubu[73] lideri Dr. Musaddık bu anlaşmaya itiraz ettiler. Dr. Musaddık'a göre, İran petrolleri millileştirilmeliydi. İran Meclis'i, Dr. Musaddık'ın

[72]Behçet Kemal Yeşilbursa, *Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası,* History Studies, C: 2, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, 63.

[73]Bahsi geçen dönemlerde etkin olan İran'da muhalif politik örgüttür, Muhammed Musaddık tarafından 1949'da kurulmuştur.

çabaları sonucu 28 Aralık 1949'da, anlaşmayı reddetti. Musaddık'ın halktan yana görülen bu tutumu İran toplumunun ona sempati ile bakmasına neden oldu. Akabinde bütün İran'da petrolün devletleştirilmesi için protesto gösterileri başladı. Gösterileri komünist TUDEH Partisi[74] ile aşırı sağcı Molla Kaşani'niye bağlı fanatik Şii grupları destekliyordu.[75]

İngiliz petrol şirketi bu durum karşısında geri adım atıp tıpkı Amerikan şirketleri gibi gelirden %50 hisse vermeği kabul etti. Lâkin bir defa ok yaydan çıkmıştı. Artık devletleştirme talepleri İran'ın her bölgesinden gelen bir ses olmuştu. İstediği ortamı ve kamuoyunu elde eden Musaddık, İran petrollerinin devletleştirilmesini öngören bir kanun tasarısını 19 Şubat 1951 tarihinde İran Milli Meclisi'ne sundu. Kanun tasarının müzakereleri sırasında, dönemin Başbakanı Ali Razmara, 3 Mart 1951 günü yaptığı bir konuşmada, ekonomik, teknik ve politik sebeplerden dolayı devletleştirmenin mümkün olamayacağını söyledi. Fakat dört gün sonra camiden çıkarken öldürüldü. Durum artık bütün açıklığı ile ortada idi. Bu şartlar altında İran Şahı, Dr. Musaddık'ı 28 Nisan 1951 yılında Başbakanlığa getirmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İran Meclisi de 30 Nisanda, İran petrollerinin millileştirilmesini öngören kanunu onayladı. İran Şahı tarafından yayınlanan bir ferman ile İran Petrol Kanunu tasdik edildi.[76]

Bu tarihten sonra İngiltere sahneye çıkmaya başladı. İngiltere hükümetinin işe karışması, İngiltere-İran arasında uluslararası bir anlaşmazlığın patlak vermesi demekti. Bu anlaşmazlığı önlemek için Amerika araya girerek iki ülkeyi uzlaştırma çabalarına başladı. 1951 yılının Temmuz ve onu takip eden aylarında Amerika'nın yaptığı bu aracılık faaliyetleri de olumlu bir sonuç vermedi. Çünkü İngiliz şirketi, İran petrollerinin satış tekelini elinde tutmak istiyordu. İran ise elbette bunu kabul etmedi. İran yalnız belli bir miktarın satış hakkını bu şirkete vermeyi, geri kalanını bizzat kendisi satma niyetindeydi. İngiltere de bir taraftan meseleyi uluslararası Adalet Divanı'a götürürken, öbür taraftan da İran'ı baskı altında tutmak için İran kara sularına bir kruvazör gemisi ile biraz asker gönderdi. Lâkin daha fazla ileriye

[74]İran'da kurulan bir komünist partidir. Tam ismi İran Kitlelerinin Partisi'dir. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'yle yakın ilişki içinde olduğu iddia edilmiştir.
[75]Armaoğlu, 249.
[76]Armaoğlu, 250.

gidemedi. Çünkü 1921 Sovyet-İran anlaşmasına göre, Sovyet Rusya işin içine girebilirdi.[77]

Ekim 1951'deki İngiliz genel seçimlerinde İşçi Partisi düşüp Muhafazakârlar iktidara gelince, Amerika'nın ağırlığı İngiliz tarafına kaymaya başladı. İran'da Mayıs 1952 seçimlerinde Dr. Musaddık ve partisi Ulusal Cephesi mecliste çoğunluğa sahip olmuşlardı.[78] Bu tarihlerde Türk hükümeti ise bir nevi Batı ile İran arasında arabuluculuk yapmaya başlamıştı. 22 Eylül 1952 tarihinde Tahran Büyükelçisi olan M. Emin Türkgeldi'nin Ankara'ya gönderdiği telgrafta şunlar yazıyordu: Musaddık ile görüştüm, yorgun görünüyordu, evi sıkı bir muhafaza altındaydı. İran hakkında İngiltere ve Amerika nezdinde daima hayırane telkinlerde bulunduğunu, komşu ve dost İran'ın siyaseten ve iktisaden istiklal sahibi olmasını başvekâlette kalmasına arzu ettiğini, Hindistan'dan beri tanıdığım Amerika seferi nezdinde memleket lehinde nasihatlerde bulunduğumu, ziyaretimden maksat İran'a muhabbetim dolayısıyla düşüncelerimi bildirmek olduğunu beyanla söze başladım. Fıtraten nazik olan Musaddık mütehassıs oldu. Beyannamenizde Amerika aleyhinde bulunmamanız isabetli deyince buna dikkat ettiğini ama mecliste ve ayanda Amerika aleyhinde söylendiğini anlattı. Vereceğiniz resmi cevapta müzakere kapısını kapamayınız ve İngilizleri tehdit veya rencide edecek bir şey ilave etmeyiniz, dedim. Sebebi ziyaretim olan bu nasihatte bulunduktan sonra cevabına intizar etmeden Komünizm meselesine geçtim.[79]

Komünizm hakkında aynen şunları söyledi: *Komünizm İran'a hariçten gelmiyor böyle olsa müdafaası kolay olurdu. Komünizm bizzat İran'dan, bu da parasızlık yüzünden, âdem-i riyasetten, ileri geliyor. Her yerde hatta benim evimde, sizin evinizde komünistler mevcuttur. Eğer İran komünist olursa Pakistan, Hindistan, Irak da olur.* İran'da Komünizmin yoksulluktan mütevellit hoşnutsuzluktan ileri geldiğini, üç gün evvel İran eski Başvekili de teyit etmişti ve bu durumu Amerikalıların anlamadıklarını ilave etmişti. Musaddık'a petrol meselesi hal olmadan katiyen başvekâletten çekilmemesini ve icabında nazırları değiştirmesini, zira son istifasının saltanatın yıkılmasına ramak bıraktığını, hâlbuki İran'da meşruti

[77]Armaoğlu, 251.
[78]Armaoğlu, 252
[79]**BCA.** 534/37684.15187.28

bir saltanatın ihtiyacı kati olduğunu söyledim. Musaddık rahatsız olmasına rağmen sebat etti ve söylediklerimi tamamen tasvip ve teyit eyledi.[80]

Aslında Musaddık belki farkında olarak belki de farkında olmadan sosyolojik bir hakikati dile getiriyordu. İdeolojiler, toplumun hazır bulunuşluk seviyesine göre hayat bulur. Refah düzeyi zaten yüksek olan bir topluma, ana amacı yoksulluğu gidermek ve sosyal adaleti sağlamak olan Komünizm ideolojisi pek etki etmez. Tarihe baktığımızda da komünizm fikrinin kendisine Latin Amerika ülkelerinde, Balkanlarda, Rusya ve Orta Asya ülkelerinde alan bulması fakat Batı Avrupa ve ABD'de tutunamamasının nedeni budur. Ortadoğu ülkelerinde ise Komünizmin şüyu bulması için gerekli sosyoekonomik koşulların sağlanmış olmasına rağmen tutunamamasının ana nedeni Ortadoğu halklarının İslâm dini ile olan bağlarının kuvvetli olması ve Komünizmin din mefhumunu reddetmesidir.

İran Milli Meclisinde çoğunluğunun kendisinde olması ve halktan gelen büyük destek Dr. Musaddık'ı büyük oyununu oynamaya sevk etti: 1953 yılının şubat ayında Muhammed Rıza Şah'ı tahtından çekilmeye zorladı. Şah da bu hadiseyi kabul etmek zorunda kaldı. Artık Dr. Musaddık İran diktatörüydü. Lâkin bu tarihten sonra da durum daha kötü bir hal aldı. İran Şahı'nın tahttan çekilmesi ve sonrasında da İran'dan ayrılıp İtalya'ya gitmek zorunda kalması, bir taraftan orduyu harekete geçirirken, öte taraftan o dönemin bir diğer lideri olan Molla Kaşani'ninn de Musaddık aleyhine dönmesine neden oldu. Çünkü Musaddık her geçen gün biraz daha Komünist TUDEH Partisi'nin kontrolüne giriyordu. Bundan dolayı İran ordusunun, General Zahidi liderliğinde 19 Ağustos 1953 tarihinde giriştiği darbe başarılı oldu. Musaddık düşürülerek tutuklandı. Bundan üç gün sonra ise İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi, halkın sevgi gösterileri arasında ülkesine geri döndü. Başbakanlığa getirilmiş olan darbe ordusu komutanı General Zahidi, yaşanan petrol anlaşmazlığının çözümü için Amerika'nın aracılığını istedi. Amerika'nın aracılığı ile Anglo-İranian Oil Company ile Amerikan petrol şirketlerinin oluşturduğu bir komisyon ve İran arasında 5 Ağustos 1954 tarihinde bir anlaşma imzalandı. Konsorsiyomda tüm bu kargaşanın müsebbibi olan Anglo-İranian şirketinin payı %40, Hollanda'ya ait Royal Dutch Shell şirketinin payı %16, Fransızlara ait Petrol Şirketinin payı %6 ve geriye kalan hisseler de 5 Amerikan Şirketinin her biri de % 8

[80]**BCA.** 534/37684.15187.28

düşecek şekilde bölüştürüldü. Bundan böyle İran petrolleri adı geçen şirketler tarafından müşterek olarak işletilecekti.[81]

Armaoğlu'nun verdiği bu bilgilerde her ne kadar % 2 oranında bir yanlışlık olsa da görünen o ki İran petrollerinin önemli bir kısmı yine Batılıların kontrolüne geçmiştir. Ancak petrolden elde edilen kar İran devletiyle, tıpkı Suudi Arabistan ve Venezüella devletleri ile olduğu gibi yarı yarıya paylaştırılacaktı.

Musaddık'a siyasal bir kariyer sağlayan petrol tartışması, İran'a petrolden elde edilen karın yarısını veren bir anlaşmayla kısa zamanda çözümlendi. İran petrolü dünya piyasasında yerini aldı ve İran'a giderek artan bir gelir getirmeye başladı. Rıza Şah, İran'ın Batılı ülkeler ile olan statüsünü geliştirmeyi üstlendi. 1954 yılında İngiltere ile bozulan ilişkiler düzene girdi ve Rıza Şah, Batılı ittifaklarına ve Batı modeli üzerine iktisadi bir ilerleme programına bağlı kalacağını ilan etti. Böylesi siyasi sadakat ile iktisadi taklidin önemli bir şekilde Amerikan yardımını çekeceğini ümit ediyordu. Ve bu fikrinde de yanılmamıştı; 1953-1963 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri, İran'a 500 milyon dolar tutarında askeri yardım yaptı.[82]

İran'ın Amerika ile olan bu askeri münasebeti ve harcamaları yıldan yıla artarak devam etti. Bu durumun iki önemli sonucu oldu. Birincisi başta Türkiye olmak üzere Ortadoğu ülkeleri İran'ın bu şekilde askeri olarak güçlenmesine şüphe ile bakmaya başladı. İkincisi ise petrolden elde edilen yüksek gelirinin önemli bir kısmının orduya ve askeri teçhizata harcanması, refahın halka ulaşmamasına, adil bir düzenin oluşmamasına sebep oldu. Bu da 1979 devriminin en temel dayanaklarından biri oldu.

Musaddık döneminde Türkiye ile İran arsında, bazen zayıf bazen de güçlü olan ilişkiler olmuştur. Siyasi alışverişin bu şekilde asgari olarak yapılmasının birçok nedeni vardır. Türkiye, o sırada Batı ülkeleri ile daha sıkı münasebette olmak istemiş bilhassa da Amerika'yla daha güçlü bir müttefiklik amaçlamıştır. İran ise tam tersine 1951-1953 yılları arasında Başbakan olan Musaddık, Batı'ya karşı bir tavır takındığından Türk-İran ilişkileri bitme aşamasına gelmiştir. Bunun ana sebebi ise, Musaddık'a ait TUDEH Partisinin SSCB taraftarlığı yaptığının Türklerce biliniyor oluşudur.[83]

---

[81]Armaoğlu, 251.
[82]William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi, Türkçesi,* Agora Kitaplığı, 2008, 326.
[83]Mangör, 173.

Türkiye, ayrıca Dr. Musaddık'ın takip ettiği dış politikayı da hatalı buluyordu. Bu durumun gelecekte çok büyük sonuçları olacağını hesap ediyordu. Bu dönemde Türkiye, Musaddık'ın devletleştirme politikasında gerginleşen İran ve İngiltere tartışmalarında Batı eksenli tavrından mütevellit İngiltere'den yana olmuştur. İngiltere'nin İran'a dönük yaptığı petrol ambargosunu da desteklemiştir. Bundan dolayı zaten iyi olmayan ilişkiler daha da bozulmuştur. Dahası iki ülkenin gazetelerinde, birbirine mukabil menfi haberler yapılmıştır.[84]

Mayıs 1951 başlayıp Ağustos 1953 tarihi ile sona eren Musaddık dönemi, Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerinin iyice gerginleştiği, hatta kopma noktasına geldiği bir zaman aralığı olmuştur. Türkiye, Musaddık'ın hamlesinden rahatsız oluyordu. İran'ın büyüyen komünist hareketine dayanarak, Musaddık'ı İran'ı istikrarsızlığa ve iç kargaşaya sürükleyeceğini ve nihayetinde Sovyetlere bölgede avantaj sağlayacak siyasi bir araç olabileceğini öngörüyordu.[85]

İran'da, 19 Ağustos 1953 yılında CIA elinin olduğu bir darbe yapılmış ve Dr. Musaddık devrilmiştir. Oğul Rıza Şah tekrar iktidarına kavuşmuştur. Şah Rıza'nın tekrar iktidar olması münasebetiyle her iki devlette de bu konuda birçok mesaj neşredilmiştir. Şah Rıza'nın iktidara dönüşünü memnuniyetle karşılayan Türkiye, Şah'a kutlama mesajları gönderdi. İran'da Şah Rıza'nın tekrar iktidar olma kutlamaları esnasında bir geçit töreni düzenlendi. Bu törene Türk sporcuları da katıldı. Türk sporcular tören alanına ulaştığında büyük bir heyecan yaşandı. Rıza Pehlevi kutlamalar esnasında yaptığı konuşmada Türkiye ile İran arasındaki dostane ilişkilerin sonsuza kadar süreceğini vurguladı.[86] Celal Bayar da meclise yaptığı açılış konuşmasında İran'la dostane ilişkilere değinmiştir: *Orta - Şark'ta mühim bir mevki işgal eden dostumuz İran'ın giriştiği azimli hamleleri, en büyük muhabbet ve alâka ile takip etmekteyiz. Bu yakında komşu devletle aramızdaki münasebetlerin mütekabil bir itimat ve hürmet vasfı arz ettiğini ifade edebilirim.*[87]

Anlaşılan o ki İran'da Musaddık'a karşı yapılan darbeden Türk yönetimi memnun kalmıştır. Türkiye, TUDEH destekli, Batı'yı karşısına alıp yönünü Rusya'ya çeviren Musaddık yerine kendisi gibi Batı yanlısı politika izleyen Şah

[84]Mangör, 173.
[85]Çetinsaya, 6.
[86]Mangör, 174.
[87]TBMM, Tutanak Dergisi Cilt 25 Birinci Birleşim, 1-XI1953 Pazar, 16

yönetimini tercih etmiştir. Böylece Musaddık döneminde kopma noktasına gelen ilişkiler yeniden canlanmıştır.

Şah Muhammed Rıza, bu tarihten sonra gücünü bir daha kaybetmemek için babası gibi bir diktatörlük kurmaya yönelmiş ve halkına karşı güç kullanmaktan çekinmemiştir. Bu amaçla ilk görevi olarak TUDEH Partisi'nin kapatılmasını emretti. Çünkü gücüne yönelik tüm tehditleri anında ortadan kaldıracaktır. Çözüm bulmak için rejim karşıtı tüm faaliyetlerini izlemek üzere gizli polis teşkilatı SAVAK'ı kurdu.[88]

Bu dönemdeki gelişmelerinden biri de iki ülke arası sınır olarak kabul edilen Aras Nehri üzerinde yapılan Serdarabad Barajı meselesidir. Evvela 1928 yılında Türkiye ile SSCB arsında bir protokol yapılmış, sonra ise sürece İran da dâhil olmuştur. Taraflar nehir ve baraj inşası, suyun tarımda kullanımı ile ilgili bir ahitname imzalanmıştır.[89]

1.11. Bağdat Paktı

Bağdat Paktı, ABD etkisi ve desteği teşekkül etmiş, Amerika'nın çıkarlarını, hem Türkiye hem de İran'la örtüştürmeye çalıştığı bir oluşumdur. Türkiye gibi İran'ın dış politika dinamiklerinde, büyük güçlerin İran üzerindeki tarihi nüfuz mücadeleleri görülmektedir. İran devamlı olarak üç ülke arasında nüfuz mücadelesine sahne olmuştur. İngiltere ile Rusya arasındaki mücadele eskidir. ABD, İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren bu topraklara ilgisini arttırmış ve ihtilal öncesi yıllarda en etkin ülke konumuna gelirken, rehine olayı ile birlikte İran'dan kopmuştur.[90]

ABD'nin İran ile olan dostluğu kişisel eğilimlerden ziyade jeopolitik gerçeklere dayanmaktadır. İran, Mısır ile Çin arasında yer alan en eski bağımsız ülkedir. Rusya ile Orta Doğu arasında köprü vazifesi görmektedir. İran, hem kuzeyden gelen baskılara hem de Orta Doğu'nun çalkantılarına karşı koruyucu bir kalkan işlevi görmektedir. İran, sanayileşmesini tamamlamış demokrat ülkelerin ithal ettikleri petrolün %40'ının geçtiği Hürmüz Boğazı çevresindeki en güçlü ülkedir. Tek başına günde altı milyonun üzerinde petrol üretebilmektedir. Franklin

[88]Emin Gökalp, *Devrim Sonrası İran İslam Cumhuriyet'inde Siyaset*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, 22.
[89]Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, Serdarabad Barajı, http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?1062
[90]Tülümen, 25.

Roosevelt'ten itibaren bütün başkanlar, ABD ile İran'ın menfaatleri arasında paralellik bulunduğunu söylemişlerdir.[91]

1950'lere geldiğimizde Türkiye de jeopolitik önemini ABD'ye kanıtlamıştır. Orta Doğu'daki diğer Amerikan müttefikleri olan İsrail, İran ve Ürdün ile iş birliği yaparken Sovyet Rusya müttefikleri olan Irak, Mısır ve Suriye'nin bölgedeki etkisini de çevreleme hususunda önemli adımlar atmıştır. Türkiye, Soğuk Savaş diye adlandırılan bu zaman dilimi süresince daha çok ABD politikalarına paralel bir tavır takınmıştır. Yani gerek ABD ile olan müttefiklik ilişkisi gerekse de Sovyetlerin Orta Doğu'daki etkisi Türkiye'nin bölgeye yönelik bağımsız politikalar geliştirmesine engellemiştir.[92] SSCB tehdidine karşı tedbir almak isteyen Amerika, Türkiye'nin öncülüğünde Orta Doğu'da bir güvenlik paktı oluşturmak istemiştir. Bu amaçla o zamanın Amerika Dışişleri Bakanı olan John Foster Dulles çeşitli faaliyetler yapıp Orta Doğu ülkelerini gezerek bir plan hazırlamıştır.[93] Orta Doğu'da öncü rol oynamak isteyen ve bu konuda ABD'nin de desteğini alan Türk yönetimi bu paktın kurulmasına öncülük etmeye çalışmış, Sovyetlerden dolayı pakta şüpheyle yaklaşan İran'ı hem Adnan Menderes ile başbakan hem de Celal Bayar ile cumhurbaşkanı düzeyinde ziyaret ederek ikna etmeye çalışmıştır.

Türkiye'nin İran'ı pakta dâhil etmek amacıyla yaptığı yoğun çabası ve Celal Bayar'ın İran ziyareti sırasında Şah'ın tedirginliğini azaltabilmeye çalışması sonuç vermiştir. İran, Türkiye vasıtasıyla 3 Kasım 1955'te pakta katılmıştır.[94] Celal Bayar'ın İran Şahı'nı ikna ziyareti, Türkiye-İran ilişkilerini geliştirmekle kalmamış, ziyaretin ardından İran'ın anlaşmaya katılacağını duyurma konusunda Türkiye'ye güvendiğini de göstermiştir.[95] İran ziyareti sırasında Adnan Menderes'in, Muhammed Rıza Şah'ı Türkiye'ye davet etmesi üzerine Şah, 16 Mayıs 1956'da eşi ile bu davete icabet ederek Türkiye'yi ziyaret etmişlerdir. Şah, halkın sevinç gösterileri ile karşılanmış ve bu durumdan çok memnun olmuştur. Muhammed Rıza Şah'ın ilk sözleri '' *Bağdat Paktı iki ülkeyi daha da yakınlaştırmıştır.''*[96] olmuştur.

[91]Tülümen, 25.
[92]Açıkses, Kişman, 12.
[93]Armaoğlu, 267.
[94]Armaoğlu, 267.
[95]Mangör, 175.
[96]*Şah, halkın sevinç gösterileri ile karşılandı,* Milliyet, 16 Mayıs 1956

Bu tarihlerde iki ülke arasında gerçekleşen yazışmalar Bağdat Paktı vesilesiyle ulaşılan dostluğun bir göstergesidir:

İran başvekili ekselans İkbal Hazretlerine

Şerefli olduğu kadar ağır bir vazife teşkil eden başvekâlet makamına pek layık tayininiz münasebetiyle en samimi tebriklerimi ve en hararetli muvaffakiyet temennilerimi Rica ederim. Şahsiyetiniz ve yüksek mümeyyiz vasıflarınız, Şehinşahı, hükümetin başında büyük memleketinizin şan ve şerefine, iki memleketimiz arasında mevcut kardeşçe ittifak ve işbirliğinin inkişafına ve nihayet bölgemizde sulh ve emniyetin tahsisi ile ahengin teessüsüne nafiz ve parlak bir şekilde hadim olacağınızın en emin müeyyideleridir. Sizi zevk ve şerefine nail olmayı bütün kalbimle temenni etmekte ve yakında Bağdat Paktı Konseyi içtima vesilesi ile herhalde bu Talihe Mazhar olacağım düşüncesiyle Sevinç duymaktayım.[97]

Buna mukabil Adnan Menderes'e İran'ın yeni Başbakanı şu cevabı vermiştir:

9 Nisan tarihli tebrik mesajınız beni ta kalbimden mütehassıs etti. Hakkımda izhar buyurduğunuz temenniler, hükümdarının bana ve tevdi ettiği milli vazifenin ifasında hiç şüphesiz kıymetli ölçülmeyecek derecede büyük bir cesaret kaynağı olmuştur. Müşterek selametimizin gerek Ortadoğu'daki barış ve adalet davasının iki büyük milletimiz arasında mevcut kardeşçe İttifak ve işbirliği münasebetlerinin takviyesine bağlı bulunmakta devam ettiği hakkındaki kanaatimi muhafaza etmekteyim. Bağdat Paktı Konseyi içtima vesilesiyle İyi yakında görmek saadet ve şerefine nail olmak çerçevesi içinde bizi birleştiren büyük ve müşterek esere mütevazine bir yardımda bulunabilmek düşüncesiyle mesrurum.[98]

Bağdat Paktı'ndan kısa bir süre önce Mısır Milli İstikamet Bakanı Salah Salim, yaz ayları boyunca Bağdat da dâhil olmak üzere bütün Arap ülkelerini ziyaret ederek çeşitli görüşmelerde bulunmuştu. Mısır'ın Pakistan ve Suudi Arabistan'la yaptığı temaslardan sonra, eylül ayında, Batı ve Doğu blokları arasında bir denge unsuru olsun diye, bir İslâm Kongresi'nin kurulmasının bile bahsi geçmiştir. Oysa Türkiye ile Irak hükümetlerinin, Mısır'dan daha önce davranarak, bir Orta Doğu güvenlik teşkilatı kurmaya çalışmaları, Mısır Başkanı Nasır'ın kendi öncülüğü etrafında gerçekleştirmek istediği Arap bloğunu engelleyici ve dahası Mısır'ın lider pozisyonunu köstekleyici nitelikte idi. Bundan dolayı Mısır'ın tepkisi çok sert oldu.

[97]**BCA**, 30.01/6.32.36
[98]**BCA**, 30.01/6.32.36

Mısır anında kurulacak olan güvenlik teşkilatına katılmayacağını ilan etti. Mısır'ın bu tavrı tüm Arap ülkelerini etkiledi. Mısır ve Suriye'nin karşıt propagandalarından dolayı diğer Arap ülkeleri de etkilenip çekimser kaldılar ve en sonunda Irak da paktan çekilmek zorunda kaldı. Böylelikle Bağdat Paktı amacına ulaşmamış oldu. Bağdat Paktı Irak'tan dolayı dağılınca paktın adı değiştirilerek CENTO, yani merkezi Antlaşma Teşkilatı (Central Treaty Organization) olmuştur. Merkez olarak Ankara'yı seçen bu oluşum faaliyetlerinin yönünü, daha çok üyeler arasındaki kültürel, ekonomik ve teknik işbirliğine çevirmiştir. Ancak İran Şah'ı olan Muhammed Rıza Pehlevi'de CENTO'nun Sovyet tehdidine karşı yetersiz olduğu inancı vardı.[99]

Türkiye'nin CENTO'ya gereken önemi vermediğine ilişkin Muhammed Rıza Şah'ın kuşkularını gidermek için birtakım görüşmeler gerçekleşti. 196l yılında yapılan görüşmelerde, Türkiye'nin tüm askeri birliklerinin NATO komutası altında olması nedeniyle CENTO'ya tahsis edebileceği kuvveti olmadığını İran'a bildirildi. Bu özelliğin CENTO'nun zayıf bir yönü olarak görülmemesi gerektiğini söyleyen Türkiye, NATO ile CENTO'nun benzer amaca (anti-komünizm) hizmet ettiğini ve Türk komuta kademesinin CENTO çerçevesinde de ortak çalışmada bulunmasının mümkün olduğunu dile getirdi. 1962'de Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Tahran'da CENTO konusunu bir kez daha ele aldı. Aynı yılın ekim ayında ise Şah Muhammed Rıza, bizzat kendisi Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'le durumu değerlendirdi. Bu yoğun diplomatik trafiğe rağmen Şah ikna olmuş gözükmüyordu. Şah'ın CENTO konusundaki eleştirileri sadece Türkiye hakkında değildi. Amerika Birleşik Devletleri'nin İran'a istenilen düzeyde askeri yardım yapmadığından şikâyet eden Muhammed Rıza Şah, Amerika'nın Türkiye'yi İran'a tercih ettiğini düşünüyordu. CENTO'nun askeri yeterliliği ile ilgili bir uzlaşma olmadan, l960 yılının ikinci yarısı gibi bu konu iki ülkenin gündeminden de düştü. Çünkü hem İran hem de Türkiye Sovyetlerle ilişkilerini geliştirmeye yönelmişlerdi. SSCB ile yumuşamanın yaşandığı böyle bir ortamda CENTO örgütünün askeri işlevi arka plana itildi, kültürel ve ekonomik işlevi öne çıktı.[100]

Soğuk Savaş yıllarında ABD'nin izlediği Sovyetler Birliği'ni durdurma politikası, Türkiye, İran ve Pakistan'ı önce Bağdat Paktı ve daha sonra CENTO ittifakı içinde bir araya getirmiştir. Her iki savunma paktının da gerisinde ABD ve

[99]Armaoğlu, 268.
[100]Oran, 803,

İngiltere bulunuyordu. Amaç, komünizmin yayılmasını önlemek kadar Orta Doğu petrollerini korumaktı.[101]

Yukarıda bahsi geçen dönemden Türkiye'de askeri darbenin gerçekleştirildiği dönem olan 27 Mayıs 1960 kadar İran ile olan ikili ilişkiler düzenli ve seviyeli bir şekilde ilerlemiştir. Bu zaman aralığında İran ile çeşitli hudut görüşmeleri gerçekleştirilmiş, üçüncü ülkelerin de bulunduğu antlaşmalar yapılmış, İran'da meydana gelen deprem münasebetiyle İran halkı için Kızılay vasıtasıyla yardım faaliyetleri düzenlenmiştir.

[101]Tülümen, 17.

2. 1960-1975 DÖNEMLERİNDE TÜRK İRAN İLİŞKİLERİ

Tezimizin ana konusunu teşkil eden 1960-1990 dönemi Türkiye için lider yelpazesinin geniş olduğu bir dönem iken İran için durum böyle değildir. Bahsi geçen dönemde, Türkiye'de partiler, iktidarlar ve liderler, bazen doğal seyrinde bazen askeri darbelerle sık sık değişmişken İran'da sadece iki lider belirleyici olmuştur. Birincisi Şah Muhammed Rıza Pehlevi, diğeri ve belki de en önemlisi ise Ayetullah Humeyni. Oğul Muhammed Rıza Şah, bu tarihin 1960-1979 dönemleri arası hüküm sürerken, Humeyni 1979-1990 döneminin en başat aktörüdür. Bundan dolayı iki liderin hayatlarını incelemekte fayda var.

2.1. Şah Muhammed Rıza Pehlevi

Muhammed Rıza Pehlevi, Rıza Şah ile Tajul Moluk Ayramlu'nun evliliğinin sonucu olarak 27 Ekim 1919 tarihinde Tahran'da doğdu. 6 yaşındayken babası kral oldu ve İran'ın veliaht prensi oldu. İlköğrenimini Tahran'da, ortaöğrenimini İsviçre'de tamamladı ve İran'a döndükten sonra subay okulundan teğmen rütbesiyle mezun oldu. II. Dünya Savaşı sürerken gerçekleşen İran'ın işgali sırasında, babası tahtan indirilip yurtdışına sürgün edilince 22 yaşında Şah oldu. Hayatı boyunca üç kez evlendi ve beş çocuğu oldu. 25 Ağustos 1941'den 1979 İran Devrimi'ne kadar İran'da hüküm sürdü. Başlangıçta çok az gücü vardı, ancak İran işgalinin sona ermesi ve yabancı güçlerin bilhassa Amerika'nın desteği ile güçlü bir lider oldu.[102]

1949'da Şah Muhammed Rıza, İran Anayasası'nın İran asıllı olmayan birinin tahta vâris olmasına izin vermemesinden dolayı kendisinden Şehnaz adlı bir kız çocuğunun da olduğu Mısır Kralı 1. Fuâd'ın kızı olan Kraliçe Fevziye'den ayrıldı. 1951 yılında Bahtiyârî Aşiretinden olan Süreyya Hanım ile evlendi. Kraliçe Süreyya'dan da hiç çocuğu olmadı. Mart 1958 yılında ondan boşandı. 1959 yılının Aralık ayında Tebrizli bir aileye mensup Farah Diba ile evlendi. 1960 yılında oğlu Prens Rıza dünyaya geldi. Şah Rıza yaşının ilerlemiş olmasından dolayı 1967 yılında

[102] www.tabnak.ir, ZendegiyiMohammed Rıza, https://www.tabnak.ir/fa/tags/2675, Erişim: 16.05.2023

Anayasada yapılan bir değişiklikle vârisi 20 yaşına ulaşmadan kendisinin ölümü halinde kraliçeye Şah vekili olarak hareket etme izni verildi.[103]

Kendisine yönelik 1949 yılında gerçekleştirilen bir suikast girişiminden kurtulduktan bir süre sonra Senato'yu kurarak gücünü ve otoritesini artırdı. Saltanatı sırasında, İran'ın petrol endüstrisi Muhammed Musaddık liderliğinde millileştirildi. 1953'te İngiliz Dış İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı ile Amerikan Merkezi İstihbarat Teşkilatı Musaddık'ı devirmek için bir darbe başlattı. Ağustos darbesinin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla Muhammed Rıza Şah, İran'ı terk ederek İtalya'ya gitti ancak 19 Ağustos 1953 darbesinin başarısıyla Musaddık görevden alındı ve Şah yeniden iktidara geldi. Muhammed Rıza Şah, ekonomik gelişme ve ülkenin askeri gücünün artmasıyla ilgileniyordu ve ülkenin petrol gelirlerinin büyük bir bölümünü İran ordusuna harcadı. Beyaz Devrim adı altında ve 20. yüzyılın sonuna kadar İran'ı dünyanın en modern ülkeleri arasına yerleştirmeyi resmi hedefiyle bir dizi ekonomik reform gerçekleştirdi. Toprak reformu gibi sosyal reformları başlattı. 1960'larda ve 1970'lerin başında, İran hızlı bir ekonomik büyümeye tanık oldu. Muhammed Rıza Şah, Musaddık Hadisesinden sonra ülkede tek partili bir sistem kurdu ve geçen zaman diliminde, ülkenin neredeyse hiçbir önemli kararı onun olumlu görüşü olmadan alınmadı. Nihayet, 16 Ocak 1979'da İmam Humeyni liderliğindeki muhalefetin yaygın protestolarının ardından, Muhammed Rıza Şah İran'ı sonsuza dek terk etti.[104]

Böylece İran'da Pehlevi hanedanının yıkıldı ve bu ülkede Batılılaşma ve laikleşme politikaları da son buldu. Önceleri Mısır'ın Asuan şehrine yerleşen oğul Muhammed Rıza Şah, kısa bir süre sonra tedavi için Amerika'ya gitti. Lâkin 1980'de Mısır'a geri döndü ve lenf bezleri kanseri nedeniyle 27 Temmuz 1980 tarihinde, 60 yaşında Mısır'da öldü ve Kahire'nin en önemli camilerinden biri olan Rufai Camii'ne gömüldü.

2.2. Ayetullah Ruhullah Humeyni

İslâm Devrimi'nin lideri ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurucusu İmam Humeyni olarak bilinen Seyyid Ruhullah Humeyni 23 Eylül 1902 tarihinde, Kum

[103] Kurtuluş, 562.
[104]Kurtuluş, 562.

şehrinin 160 km. güneybatısındaki Humeyn kasabasında dünyaya geldi. 20. asrın Şii taklidinin en büyük kaynaklarından biridir. 1941'den itibaren İran'da Pehlevi kraliyet sistemine karşı açık bir mücadele başlattı. Dönemin hükümeti onu iki kez tutukladı ve ikincisinde Türkiye'ye, ardından Irak'a sürgüne gönderildi. 13 yıl Necef medreselerinde öğrenci okutup devrimcilere önderlik etti. Ayrıca ilahiyat ve dini ilimlerde ders verip yazarlık yaptı. Halk mücadelelerinin yaygınlaşmasıyla 1979 yılında İran'a döndü ve devrimin zafer kazanmasından sonra ömrünün sonuna kadar İran İslâm Cumhuriyeti'nin hem siyasi hem dini lideri oldu. Babası Seyyid Mustafa Mousavi, Mirza Şirazi'nin çağdaşıydı ve Necef medreselerinde okumuştu.. Diyanet işleri otoritesi olan babası, Humeyni'nin doğumundan 5 ay sonra yerel yöneticilerle girdiği bir kavgada hayatını kaybetti.. 15 yaşına kadar annesi Hajre Ağa Hanım ve halası Sahibeh Hanım'ın vesayeti altında kaldı. 1938'de Khadijah Thaghafi ile evlendi. Mustafa ve Ahmed adında iki oğlu ve Zehra, Farida ve Siddiqa adlı üç kızı olmuştur. Humeyni, 3 Haziran 1989 akşamı kanser nedeniyle Tahran'daki Shahid Rajaei Kalp Hastanesinde öldü. Humeyni için Tahran Ulu Camii'nde uğurlama töreni düzenlendi. Ayetullah Seyyid Muhammed Rıza, cenaze namazını kıldırdı ve 16 Haziran'da yaklaşık 10 milyon kişinin huzurunda Tahran, Behesht Zahra'da toprağa verildi. Cenazesi tarihin en çok katılımlı cenazesi olarak kabul edildi.[105]

İran'ın yönetim sistemi, her ne kadar partilere, seçimlere arada bir yer verse de mutlak bir krallığa dönüşmüş olan anayasal bir monarşiydi. Şah ve iktidara gelen hükümetlerin planları bazen İslâm ve Şiilik ilkeleriyle bağdaşmıyordu. Bu faktör, dindarların ve özellikle din bilginlerinin iktidardaki rejime karşı protestolarına neden oldu. Humeyni tarafından geliştirilen mutlak hukuk teorisi, Şii inançlarına dayanan siyasi bir hukuk teorisidir ve onun en önemli içtihadıdır. Humeyni, İslâm Cumhuriyeti hükümetini ve anayasasını bu teoriye dayanarak şekillendirmeye çalıştı. Onun bakış açısına göre hükümet, tüm içtihatların pratiğe dökülmesinin vesilesiydi. Hükümetinin fıkıh görüşü, onu geleneksel fıkıh çerçevesini korumaya vurgu yaparken içtihatta yeniliğe inandırdı. Zaman ve mekânın içtihattaki rolü teorisi ve onun etkili fetvalarından bazıları bu görüşün sonucu olarak kabul edilebilir.

[105] www.tabnak.ir, ZendegiyiMohammed Rıza, https://www.tabnak.ir/fa/tags/2675, Erişim: 16.05.2023

Humeyni'nin kraliyet sistemine karşı resmi ve açık ilk protestosu, 1944'de bir bildiri yayınlamasıyla başladı. Eyalet ve eyalet birlikleri yasa tasarısının onaylanmasının ardından Humeyni ve diğer Kum yetkililerinin huzurunda bir toplantı yapıldı; âlimler ve Humeyni tarafından çeşitli reddiyeler ve karşıt fetvalar verildi. 4 Mayıs 1944'te Humeyni'nin ısrarlı kampanyasının ardından eyalet ve taşra derneklerinin onay yazıları iptal edildi.[106] Kendisi bu sırada bir mesaj yayınladı. *"De ki: Size bir tek öğüt veriyorum: Allah için ikişer ikişer ve teker teker kıyam edin."* (Sebe süresi 46. ayet) mealindeki *"kıyam"* kavramını *"siyasî direniş"* anlamında yorumlayarak özellikle ulema zümresini İran'ın ıslahı için başkaldırmaya çağırıyordu.[107]

1962 yılının Ocak ayında Şah'ın *"Beyaz Devrim"* diye isimlendirdiği 10 maddelik bir reform programı ilân etti. Lâkin ulemanın itirazlarına rağmen bu programdan geri adım atmaması üzerine Humeynî, 22 Ocak 1963 tarihinde Muhammed Rıza Şah'ı ve yapmak istediği projelere karşı reddiye yayımladı. Şah ise bundan iki gün sonra Kum bölgesine giderek âlimleri tenkit eden bir konuşma yaptı. Bunun üzerine Humeynî, sekiz mühim âlimin imzasını taşıyan bir ek bildiriyle Şah'ın programını tenkit etmeye devam etti. Ayrıca mevcut İran hükümetinin politikalarını protesto etmek için İran Devleti'nin ve İranlıların çok önem verdiği 1963 yılının 21 Mart'ındaki Nevruz Bayramı törenlerine yönelik olumsuz bir fetva verdi. Muhammed Rıza Şah bunun üzerine Humeyni'nin faaliyet merkezi olan Kum'daki Feyziye Medreselerine gönderilen paraşütçü komandalar, buradaki talebelerden birkaç tanesini öldürürken bir kısmını da tutukladı. Ancak Humeynî Şah rejimini tenkit etmeyi sürdürdü. Hatta siyasi alanla mesafeli duran bazı âlimlerin bu tutumunu, zalim rejimle iş birliği, diye ilân etti. Bunlarla da yetinmeyen Humeynî, Muhammed Rıza Şah'ın tehditlerine karşılık *"Küçük adam"* diyerek onu aşağıladı. Feyziye Medreselerine saldırının kırkıncı günü olan 30 Nisan 1963 tarihinde İran hükümetini, İsrail ve Amerika adına İslâm'ı yok etmeye çalışmakla itham etti. Tüm bunlardan sonra bu sözlü mücadele kitlesel bir ayaklanmaya evrildi. Dinî hassasiyetlerin arttığı Muharrem ayının başında sarayın önünde şahı itham eden bir protesto gösterisi düzenlendi. 15 Haziran 1963 tarihindeki Aşure Günü'nde

[106] www.tabnak.ir, ZendegiyiMohammed Rıza, https://www.tabnak.ir/fa/tags/2675, Erişim: 16.05.2023
[107] Algar, 360.

Humeynî, Feyziye Medreselerinde Emevî Halifesi Yezîd ile Muhammed Rıza Şah'ı benzeten ve Şah'ı uyaran ağır bir konuşma yapınca iki gün sonra tutuklanarak Tahran'da bulunan Kasr Hapishanesi'ne gönderildi.[108]

Öte yandan Şah, İran toplumunun Amerikan reformlarını gerçekleştirmeye hazır olduğu konusunda Washington yetkililerine güvence vermiş ve bu reformları Beyaz Devrim olarak adlandırmıştı. Humeyni ise Şah'ın Beyaz Devrimi'ni Kara Devrim diye adlandırdığı beyannamesinde Şah'ın Amerika ve İsrail'in hedefleriyle ne kadar uyumlu olduğu ortaya koymaya çalışıyordu. Humeyni liderliğindeki âlimlerin muhalefeti Şah'a çok pahalıya mal oldu. 15 Haziran ayına denk gelen Muharrem 1963'te Humeyni, halkı Şah'ın otokratik rejimine karşı isyana teşvik etmek için kullandı. Humeyni tarihi konuşmasını ''15 Hordad'' diye bilinen ayaklanmanın başlangıcı kabul edilir.

Humeyni'nin tutuklandığı haberi yayılırken, Kum, Tahran, Şiraz, Meşhed ve Veraim'de öfkeli protestocuların üzerine tanklar sürüldü. Hurdad'ın 15'inde (İran takvimine göre hadiselerin cereyan ettiği tarih) başlayan ve üç gün süren bu kanlı ayaklanma, İran tarihi için bir dönüm noktası oldu. O günden itibaren Amerika'nın da desteğiyle kuvvet bulan Şah rejimi, baskıları arttırmaya başladı. Bu hal, Humeyni'nin hükümete meydan okuyan otoritesini güçlendirmekle kalmadı, aynı zamanda birçok ulemanın Humeyni'nin belirlediği radikal hedeflerinde birleşmesine neden oldu.[109]

1964 yılının sonbahar mevsiminde Amerikan vatandaşlarının, İran mahkemelerinde yargılanmamasına yönelik bir karar alınması, Humeyni'ye, Şah Rejimiyle yaptığı tüm mücadelesi süresinde muhtemeldir ki en hararetli itirazına fırsat verdi. Bahsi geçen anlaşmanın İran'ın egemenlik ve bağımsızlığını ortadan kaldıracak kadar vahim bir hadise diye yorumlayan Humeynî, anlaşmanın onaylanması yönünde oy kullananları 'Vatan Haini' olarak ilan etti. Bunun üzerine 4 Kasım 1964 tarihinde bir kez daha yakalanıp Türkiye'ye sürgün edildi. İlkin Ankara'ya sonra ise Kasım 12'sinde, yaklaşık bir yıl boyunca yaşayacağı Bursa'ya nakledildi. En büyük çocuğu olan Mustafa Humeynî de 1964 yılının Aralık Bursa'ya

[108]Algar, 361.
[109]Algar, 362.

gitti. Türkiye Devleti tarafından İran'dan gelen ziyaretçilerinin kendisini görmesine izin verildi, kitap isteği tedarik edildi. İmam Humeynî Bursa günleri müddetince Taḥrîrü'l-vesîle isimli kitabını yazdı.[110]

2.3. Humeyni'nin Türkiye'den Irak'a Sürgünü

5 Eylül 1965'te İmam, oğlu Ayetullah Hacı Ağa Mustafa ile birlikte Türkiye'den Irak'taki ikinci sürgün kampına gönderildi. Humeyni, Bağdat'a vardıktan sonra Ümmü Esrar'ın (a.s) türbesini ziyaret etmek için Kazmin, Samarra ve Kerbela şehirlerini ziyaret etti ve bir hafta sonra asıl ikametgâhı olan Necef'e gitti. Humeyni'nin Necef'teki uzun ve 13 yıl boyunca kalışı, İran ve Türkiye sınırlarında doğrudan baskı ve kısıtlamalar olmamasına rağmen, muhalefetlerin, zorlukların, düşman cephesinden olmayan din kisvesine gizlenmiş kişilerin dil yaraları, o kadar yaygın ve rahatsız ediciydi. Ancak bu zorlukların hiçbiri onu bilinçli olarak seçtiği yoldan alıkoyamadı. Humeyni, Irak'tan Paris'e hicret edene kadar devam eden fıkıh dersleri serisine, taraflı unsurların tüm muhalefeti rağmen Kasım 1965'te Necef'teki Şeyh Ensari'nin camisinde başladı. Onun sınıfı, öğrenci sayısı ve niteliği bakımından Necef'in en önde gelen dersliklerinden biri olarak kabul edildi.[111]

Bu derslerde, 12. İmam'ın gaybeti zamanında İmam'ın fıkhî ve siyasî görevlerinin ulema tarafından üstlenilmesinin lazım geldiği yorumunda olan bir teori geliştirdi. Ve bunun da Şia'nın 'İmâmet' fikrinin bir sonucu olduğuna dair çeşitli naklî kanıtlar getirerek İslâmî Devlet kurmayı şart gören bir program ortaya koydu.[112] Humeyni dört yıllık öğretimi, çabaları sonucunda Necef bölgesinin atmosferini değiştirmeyi başardı. Artık, ülke içindeki sayısız savaşçıya ek olarak, Irak'ta, Lübnan'da ve diğer İslâm ülkelerinde de Humeyni'nin hareketini kendilerine model edinen çok sayıda izleyici vardı. Irak'taki sürgün döneminde Humeyni, Necef'e vardığı andan itibaren İran'a mektuplar ve paketler göndererek muhaliflerle ilişkisini sürdürdü ve onları her fırsatta ''15 Khordad'' ayaklanmasının amaçlarını sürdürmede sebat etmeye çağırdı. İmam Humeyni, sürgününün ardından ortaya çıkan zorluklara rağmen mücadeleyi hiçbir zaman bırakmamış, yaptığı konuşmalar ve mesajlarla gönüllerde devrim ümidini canlı tutmuştur. İmam Humeyni, 27 Ağustos

[110]Algar, 362.
[111]www.beytoote.comzendegiyi imam humeyni, https://www.beytoote.com/religious/ Erişim: 17.05.2023
[112]Algar, 363.

1968'de Filistin El-Fetih Teşkilatı'nın temsilcisiyle yaptığı görüşmede, İslâm dünyası ve Filistin milletinin cihadı meselesine ilişkin görüşlerini açıklamış ve aynı görüşmede Filistin hakkında zekâtın şeriat fonlarının bir kısmının Filistinli mücahitlere tahsis edilmesi gerekliliği ile ilgili bir fetva yayınlamıştır.[113]

Humeynî, 1967 yılının Haziran ayındaki *''6 Gün Savaşı''* sebebiyle İsrail ile olan bütün ilişkileri kesmeyi öneren, İsrail ürünlerini kullanmayı yasaklayan bir bildiri yayımladı. Bu bildiri, onun Kum'da bulunan evinin yağmalanmasına, orda yaşayan diğer oğlu Seyyid Ahmet'in tutuklanmasına neden oldu. Humeynî'nin yayımlanmamış önemli birtakım kitapları da bu hadiseler esnasında kayboldu.[114]

1968 yılının başında Şah rejimi ile Irak'ın Baas Partisi arasındaki görüş ayrılıkları iki ülkenin su sınırı konusunda yoğunlaştı. Irak rejimi bu ülkede en kötü koşullarda yaşayan çok sayıda İranlıyı sınır dışı etti. Baas Partisi, bu koşullarda Humeyni'nin İran rejimi düşmanlığından yararlanmaya çalıştı. 1970 yılının ikinci yarısında Irak'ın Baas rejimi ile Şah arasındaki görüş ayrılıkları artarak Irak'ta yaşayan birçok İranlının sürgüne gönderilmesine ve yerinden edilmesine yol açtı. Humeyni, Irak Cumhurbaşkanı'na gönderdiği bir telgrafta bu rejimin eylemlerini şiddetle kınadı. Humeyni durumu protesto etti ve Irak'ı terk etmeye karar verdi, ancak onun hareketinin sonuçlarını bilen Bağdat yöneticileri, Humeyni'nin bu koşullar altında Irak'tan ayrılmasına izin vermediler.[115]

2.4. İran'ın 27 Mayıs 1960 Darbesine Yaklaşımı

Tezimizin zaman olarak başlangıç yılı olan 1960 yılı Türkiye için çok buhranlı bir dönemdir. Bu süreçte Türk tarihinin en önemli olaylarından biri yaşanmıştır. Bahsi geçen yıl içinde 27 Mayıs askeri darbesi yapılmış, Türk siyasi liderleri tutuklanmış ve yapılan yargılamalar sonucunda, 17 Eylül 1961'de, dönemin Başbakanı olan Adnan Menderes, İçişleri bakanı Hasan Polatkan ve Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu idam edilmiştir. Kimi kaynaklara göre yönünü Sovyetlere çevirerek eksen kayması yaşamak üzere olan Türkiye, bu darbe ile tekrar eski rayına

[113] www.beytoote.comzendegiyi imam humeyni,https://www.beytoote.com/religious Erişim: 17.05.2023
[114] Algar, 353
[115] www.beytoote.comzendegiyi imam humeyni, https://www.beytoote.com/religious Erişim: 17.05.2023

yani Batı manzaralı koltuğuna, zorla oturtulmuş, en tepedeki üç siyasetçisini de bu politik tutuma kurban vermiştir.

1960 yılının başlarında, Tahran'a Türk Büyükelçisi olarak Mahmut Dikerdem atanmıştır. İran'da yaklaşık 3 ay büyükelçilik yapmış olan anılarında bu döneme yer vermiş, özellikle de darbe ile ilgili önemli konulara değinmiştir. Darbe öncesi Türkiye'deki kritik dönemle ilgili, *''Türkiye Devleti büyük politik problemler yaşıyordu. İktidar ile başta CHP olmak üzere muhalefetin irtibatı kopma noktasına gelmişti. Menderes ile İnönü'nün karşılıklı atışmaları bitmek bilmiyordu. Halk erken bir seçim beklentisi içine girmişti, etkisi tüm ülkeye ulaşmış siyasal kargaşanın hal onulması için başka çare gözükmüyordu.''*[116] diye not düşmüştür.

Büyükelçi, göreve yeni başlandığı için Muhammed Rıza Şah'a itimatnamesini sunmak için gittiğinde Şah'ın, normalde kısa tutulan görüşmeyi uzatmış ve kendisi ile özel bir görüşme yaptığını dile getirmiştir. Yapılan görüşmede Muhammed Rıza Pehlevi, Adnan Menderes'in Rusya ile yaptığı görüşmesini sormuş ve Türkiye'nin Rus yönetimiyle yakınlaşacağından şüphe etmiştir. Bunun üzerine Büyükelçi Mahmut Dikerdem, Şah'ı rahatlatmak adına Adnan Menderes'in Rusya'ya bir dizi sağlık anlaşması için gittiğini söylemiştir. Lâkin Büyükelçi'nin bu tevziâtı Şah Muhammed Rıza Pehlevî'yi ikna edememiştir. Dikerdem bu görüşmeden sonra Şah'ın kendisiyle görüşmesinden hala kuşkulu olduğunu ve rahatlamadığını bildirmiş ve o sıralarda Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Selim Sarper, katib-i umumi sıfatıyla görüşmek üzere Tahran'a gelmişti. Bir sorun olmadığını söylemesine rağmen Şah'ın endişeleri dinmedi. Çünkü Şah, Türkiye ile Moskova arasındaki yakınlaşmanın kendisine sorun yaratacağına inanıyordu.[117]

27 Mayıs darbesinden kısa bir süre sonra Şah Muhammed Rıza, Avrupa ziyareti dönüşü İstanbul'a gelerek darbeyi gerçekleştiren Milli Birlik Komitesi üyeleriyle görüştü. Yapılan görüşmelerde iki ülke münasebetlerinde herhangi bir değişikliğin olmadığını ve dostluklarının devam edeceğini duyurmuştur. İran Şahı, Türkiye'nin yeni rejimini tanıdı ve gerçekleşen darbenin iki ülke arasındaki ilişkileri değiştirmeyeceğini dile getirdi. Dahası bu askeri darbeden memnun bile olduğunu

[116]Mahmut, Dikerdem, *Üçüncü Dünyadan Bir Büyükelçinin Anıları*, 1.Baskı, İstanbul Matbaası. 10
[117]Dikerdem, 11.

söyledi. 1960 yılına ikili ilişkiler boyutuyla bakıldığında, Menderes'in Moskova'ya yaklaşmasından korkan Şah'ın, Türk Milli Birlik Komitesi'nin askeri darbesine destek verdiği görülür.[118]

Darbenin ertesi günü olan 28 Mayıs 1960'ta Şah, Avrupa gezisinden dönerek İran'daki büyükelçilerle görüştüğü esnada Mahmut Dikerdem ile burada tanışan Şah, Avrupa gezisinin ardından Yeşilköy(Atatürk) Havalimanı'na indiğini ve yaklaşık bir saat yetkililerle görüştüğünü aktarır. Bu darbeden iki ay sonra Milli Birlik Komitesi, NATO ve CENTO'ya bağlı olduklarını ilan etti. Büyükelçi Mahmut Dikerdem'in kaleme aldığı hatıratların en dikkat çekici kısmı ise şu: Geriye dönüp bakıldığında söylentiler doğruysa İran gizli servisleri Türk ordusunun darbe hazırlıklarını biliyordu. İranlıların bu istihbarat bilgilerini CIA aracılığıyla elde ettikleri söylenilebilir. Zira CIA, Musaddık'ı devirmek için 1953'teki komployu birlikte yaptıktan sonra İran istihbaratıyla yakın iş birliği içinde çalışmış olabilir. Belki de Şah, Menderes'in Moskova ziyareti sırasında kendisine danışmadan planlanmasından sonra, Amerikalıların DP hükümetini kaderine terk etmeyi tercih ettiğini anlamıştı.[119]

2.5. Bir Sindirme Birimi Olarak SAVAK

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki 30 yılda Türkiye ve İran, siyasi gelişme için farklı yollar tercih ettiler. Türkiye'de CHP'nin tek parti iktidarı yerini, açık seçimlerin ve yoğun halk katılımının yaşandığı çok partili nizama bırakmıştır. Türk demokrasisi bu dönemde birtakım krizler yaşasa da, bu krizler siyasi çoğulculuğu desteklemek ve ifade özgürlüğünü sürdürmek için çözüldü. (her ne kadar kanlı 27 Mayıs darbesi yaşansa da) Buna karşılık İran'da, Muhammed Rıza Şah, 1950'lerin başındaki petrolün millileştirilmesi krizinden kıl payı kurtuldu ve siyasi faaliyetler üzerinde ciddi kısıtlamalar getiren otoriter bir monarşiye geri döndü. Şah'ın elbette reformist hedefleri vardı, ancak gücüne yönelik herhangi bir meydan okumaya müsamaha gösteremezdi; bu nedenle, bir ordu ve gizli polis tarafından da yardım alan Şah'ın otoritesine dayalı bir hükümet modeli oluşturdu.[120]

60'lı yıllarda İran, sosyo-ekonomik bakımdan geri kalmış bir ülke profiline sahipti. Ülkenin farklı aşiret ve etnik gruplardan teşekkülü ve buralardaki halkın

[118]Mangör, 182.
[119]Dikerdem, 31.
[120]Cleveland, 306.

çoğunlukla kendi kültürlerini benimsemeleri, bunların gelecekte bağımsız devlet istemelerine sebep olacak tehlikeler doğurmaktaydı. Dolayısıyla, 5 eyaleti ve yaklaşık 50 etnisiteyi ihtiva eden İran, ülkesel birliğini ve bütünlüğünü koruyabilmek için ya otoriteye ya da dine yönelecekti.[121]

Şah Muhammed Rıza, tercihini otoriteden yana kullanarak SAVAK'ı meydana getirmiştir. Şah, TUDEH, Milli Cephe gibi muhaliflerin teşkilatlı bir biçimde tekrar üretmemesi ve her şeyi kontrol altında tutmak amacıyla ülkede bir istihbarat kurumu oluşturmayı istemiştir. Bu yeni kurum, Şah Muhammed Rıza'yı ve onun hükümet rejimini koruyacak, muhalifleri sindirecek türden bir kurum olmalıydı. Bu amaçla CIA ve MOSSAD örnekliğinde ABD ve İsrail'den bu konu ile ilgili destek talep edilmiştir.

Bazı yabancı kaynaklara göre SAVAK'ı kuran güç ABD ve İsrail'di; Amerika Birleşik Devletleri, 19 Ağustos 1953'te Dr. Musaddık'a karşı gerçekleştirdiği darbeden sonra, İran'ın siyasi ve ekonomik damarlarını kontrol etmek için İran'a askeri ve iktisadi yardım sağlamaya başlayarak, İran'ı kontrol etmede diğer rakiplerinden önce davrandı. Darbenin başarısından bir aydan kısa bir süre sonra CIA, askeri ataşe kisvesi altında, yeni istihbarat birimlerini örgütlemek ve eğitmek için çalıştı. İleride SAVAK'ın kurucusu olacak olan Timur Bahtiyar bu dönemde, Amerikan İstihbarat Servisi ile yakın ilişkiler içinde kurdu. Nihayetinde Milli İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü ya da bilinen adıyla SAVAK polis teşkilatı, Timur Bahtiyar liderliğinde, İsrail MOSSAD ve Amerikan istihbarat ajanlarının yardımıyla 20 Mart 1957'de kuruldu. SAVAK bünyesinde dokuz müdürlük bulunmakta olup, her bir genel müdürlük alt müdürlükler ve idari birimlerden oluşmaktadır. Mesela üçüncü müdürlük yurt dışından bilgi toplarken, ikinci müdürlük genel yargı yetkisine sahipti ve emniyet teşkilatının en önemli müdürlüklerinden biriydi. SAVAK (Farsça: ساواک, veya سازمانااطلاعاتوامنیتکشور, okunuşu; Saziman-ı İttilât ve Emniyet-i Keşver; "İstihbarat ve Devlet Güvenlik Örgütü") Aslında Şah rejiminin savunma üssüdür. Bu birim Şah adına izleme, gözetleme sorumluluğunu üstlenir. Muhaliflere zulmetmek, tutuklamak, sorgulamak ve işkence yapmak ve SAVAK milislerinin vahşeti hakkında duyulan her şeyin bu

[121]Anıl Çeçen*, Bir İran Değerlendirmesi*, Avrasya Dosyası, Cilt:5, Sayı:3, Ankara, 1999, 346.

müdürlükten kaynaklandığını söyleyebiliriz. Diğer müdürlüklerin rolü ise edebi, sanatsal ve teknik faaliyetleri izlemekle ilgiliydi.[122]

SAVAK'ın izlemesi sıradan vatandaşlar ve devlet kurumlarıyla sınırlı olmayıp, devlet partilerini de izliyordu ve iki türdeydi: Birincisi, yeni kişilerin üyeliğe kabulü alanındaydı. SAVAK, temsilcileri aracılığıyla her bir üyenin eğitim durumu, Şah'a ve Şah'a sadakatinin derecesi hakkında araştırmalar yapardı. Kişinin önceki dönem faaliyet ve devlet faaliyetlerine katılımının kapsamı ile ilerleyen bu araştırma süreci, üye tarafından parti formu doldurulduktan sonra başlar ve sonuçları SAVAK aracılığıyla başkent veya illerde partinin partilerine gönderilirdi. Şubeler ve parti teşkilatı yetkilisi tarafından istihbarat müdürlüğüne imzalı bir yazı ile görüşünü bildirir. İkincisi ise Parti içi atamaları onaylamak, partilerin faaliyetlerini gözetlemek ve denetlemek ve görüş bildirmek idi. SAVAK, yurt dışındaki muhalif güçleri bastırmak için İran dışında şubeler kurmuştu. Yurt dışındaki SAVAK ajanlarının çoğunluğu, İran konsolosluklarında ve büyükelçiliklerinde memur olarak, kültür danışmanı veya gazeteci olarak veya Birleşmiş Milletlerin çeşitli şubelerinde rejimin daimi delegesi olarak çalışmaktaydı. Bir kısım SAVAK üyesi ise bir havayolu şirketinin temsilcisi, bir gazete veya haber ajansının muhabiri olarak veya yurt dışında İran bankaları ve diğer İran kurumlarının personeli olarak görev yapıyordu. SAVAK'ın bütçesi çok yüksekti ve burada çalışanların maaşları en üst düzey memur maaşlarını aşıyordu. SAVAK'ın 1972'deki bütçesi yaklaşık 255 milyon dolardı.[123]

Komünistlerin ve diğer sol partilerin korkulu rüyası olan SAVAK, Şah rejimine karşı olanları kendilerine has yöntemlerle sorgulayıp çeşitli işkencelerden geçirerek idam ettirince tüm Şah muhaliflerine korku saldı. Böylece SAVAK sayesinde Şah otoritesini sağlamlaştırdı ve İran'ın siyasi özgürlüğünü yok etti. Parlamento seçimleri kontrollü ve baskı altında yapıldı. Muhammed Rıza Pehlevi ise demokrat bir insan olduğunu göstermek için iki partiye izin verdi. Ancak İran halkı bunlara "Evet" ve "Evet Efendim" partileri diyerek tepki gösterdi.[124]

[122]Şarhan Ruafed Cabbar, *İran İstihbarat Teşkilatının Faaliyeti,* Al-Mustansiriya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü Dergisi, Bağdat, 3
[123]Şarhan, 4.
[124]Cleveland, 326.

Sonuç olarak 1953 ihtilalinden sonra Şah'ın otoritesini pekiştirmek için kurduğu SAVAK adlı istihbarat teşkilatı, İslâm inkılâbının doğuşunda önemli bir role sahip etkin faktörlerden birisidir. İlerleyen zamanlarda SAVAK, beş bin civarında olan ajanı ve sayısı bilinmeyen muhbirleriyle dev bir teşkilat oldu. Şah, SAVAK'ın yanı sıra hükümetin ana ordusunda da hızla personel artırdı ve maddi gücünü arttırmak amacıyla petrol gelirlerine ağırlık verdi. Petrol üretimi o kadar arttı ki İran, Dünya'nın 4. büyük petrol üreticisi oldu. Bütün bunlar Şah'ı dönüşünden sonra kendisini bir Cemşid gibi çok daha güçlü ve kibirli olmasına neden olmuş, hatta kendisine Ari ırkının ışığı anlamına gelen "Aryan Güneşi" gibi bir unvan bile eklemiştir.[125]

2.6. İran Şah'ının Doğubayazıt'ı Ziyaret Etmesi

1962 yılında yaşanan önemli bir gelişme ise İran Şah'ının Ağrı Doğubayazıt'a yaptığı kısa süreli ziyaretti. Planlı olmayan bu ziyaret İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin İran'ın batı bölgesini gezdiği sırada gerçekleşmiştir. Şah, bu ziyaret esnasında Gürbulak Hudut Kapısı'na kadar gelerek Doğu Beyazıt Kaymakamı ile kısa bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretin detayları hakkında 10 Ocak 1962 tarihinde Ağrı Valisi Kazım Atakul tarafından İçişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafta şunlar yazıyordu:

Komşu İran Devleti Şehin Şahı Şah Rıza Pehlevi, 1962 Pazar günü saat 14.00 sıralarında İran'ın batı bölgesinde yaptıkları gezileri sırasında Gürbulak Hudut Kapısı'na kadar gelmişlerdir. Gürbulak Kapısı'nın İran gümrüğü ile iştirakli olan açık meydanında arabalarından indikleri sırada Türkiye kısmındaki alanda toplu bulunan bir kısım meraklı vatandaşlarımız tarafından halkın alkışlanması üzerine yaya olarak birkaç adım ve mesafedeki Türk topraklarına alkışlayanları selamlamak maksadıyla girmişlerdir. Bu sırada orada bulunan Doğubayazıt Kaymakamı tarafından selamlanmışlardır. Şah Hazretleri dinlenme salonunda 5 dakika kadar oturmuşlar ve Kaymakam'dan kapıdan geçen turistlerden yol durumu etrafında bilgi almışlardır. Müteakiben teşekkürlerini Türk ve İran millet ve hükümetlerinin dostluklarını beyan ederek ayrılmışlardır. Majestelerinin bu gezilerinin Makü sahasında köylüye yapılan toprak dağıtımı ve tapu senetlerinin verilmesi

[125]Ervand, Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, 164.

münasebetiyle tertip edilen bir törenle ilgili olduğu bilgisini bilgilerinize arz olunur.[126]

2.7. Van-Tebriz Demiryolu Projesi

Bu proje, İran ve Türk hükümetlerinin birer üyesi bulundukları Bağdat Paktı teşkilatının, bölge memleketleri arasındaki ekonomik ve sosyal münasebetlerin daha da kuvvetlenmesine sağlamak için Bağdat Paktı teşkilatına 1956 yılı sonlarında sunulmuştur. Türkiye ile İran arasında bir demiryolu irtibatı sağlamayı istihdaf eden bu proje Bağdat Paktı ekonomik komitesinin Mart 1957 tarihli toplantısında incelendikten sonra Bakanlar Konseyinin Haziran 1957 toplantısında bir Bağdat Paktı şimdiki CENTO müşterek projesi olarak kabul edilmiştir. Söz konusu olan projenin Türkiye'de gerçekleşecek ilk kısmı teşkil eden 98 kilometre uzunluğundaki Muş Tatvan Demir yolunun alt yapısının inşaatı 1958 yılında başlanmıştır.[127]

Muş'tan İran hududuna kadar inşa edilecek bütün hattın dış finansmanını karşılamak için Amerika Birleşik Devletleri hükümetine müracaat edilmiştir. 1958 yılında yapımına başlanan Muş Tatvan demir yolu için aynı yılda Birleşik Krallık hükümetinden hibe olarak 1958 100.000 İngiliz sterlini yardım sağlanmış ve bu para ile inşaatta kullanılmak üzere 22 tane kamyon alınmıştır. ABD hükümetine yapılan müracaatın neticesi olarak da Amerikan Kalkınma İkraz Fonu İdaresi 6 milyon dolar tutarında bir kredi vermeye hazır olduğunu 1960 yılı haziran ayında bildirmiştir. Şartlara göre 20 yıl vadeli ve yılda %3,5 nispetinde faize tabi olacak olan bu krediden doğacak borçların Türk parası ile ödenmesi lazım gelmektedir. 13.12.1960 günü imzalanan ve 24.07.1961 günü yürürlüğe giren 325 sayılı kanunla tasdik olunan bu kredi anlaşmasından emrimize şimdiye kadar, inşaatın çeliği vasıtaları satın alınması için 313 bin dolar, inşaat makine ve ekipmanı satın alınması için 1 milyon dolar, cerrahi makas, küçük malzeme satın alınması için toplam 4 milyon 672 bin dolar serbest bırakılmıştır.[128]

Van ile İran hududu arasındaki 117 kilometrelik kısmına ait güzergâh etütleri ikmal edilmiş ve lüzumlu istimlaklar yapılmıştır. Bu kısmına şimdiye kadar takriben 4,5 milyon lira harcanmıştır. Buna göre Van Gölü'nde vücuda getirilebilecek feribot

[126]**BCA.** 30.01/71.450.6
[127]**BCA.** 30.01/71.450.6
[128]**BCA**. 30.01/71.450.6

tesislerinin inşa ve teçhizi de dâhil olmak üzere Tatvan ile İran hududu arasında 4 yıllık bir inşa programına göre demir yolu irtibatı sağlamak için takriben 170 milyon Türk lirasına ve 13.820 milyon dolara ihtiyaç olacaktır. Bu paranın 64 milyon Türk Lirası ile Tatvan ve Van'da feribot İşletmesi için sahilde yapılacak tesislerin inşaatına ve lüzumlu cihazları ile birlikte 2 Feribotun teminine aittir.[129]

Projenin İran'daki kısmının durumu ve İran'ın gördüğü yardımlar için müracaatın yapıldığı tarihte geniş hatlı olan 84 kilometrelik Tebriz Şerefhane kısmı 1959 yıllarında normal hat genişliğinde tahvil edilmiş ve bu hatta birtakım ıslah işleri yapılmıştır. İran hükümeti demiryolu projesinin kendi memleketinde yapılacak kısmı için Amerika Birleşik Devletleri hükümetinden hibe olarak şimdiye kadar 2 milyon dolar yardım sağlamıştır. Bundan başka proje için 5 milyon dolar muadili riyal sarf ettiği ifade edilmektedir. CENTO ekonomik komitesinin 26-28 Şubat 1962 tarihlerinde Washington'da yaptığı son toplantı sırasında Amerika Birleşik Devletleri heyeti hükümetlerinin gelişme yolunda olan memleketlere bundan böyle yapacağı yardımlarda yeni kıstaslar tatbik etmeye karar verdiği bildirilmiştir. Buna göre bir memleketin faydalanabileceği iç ve dış mali kaynakların ancak milli bir gelişme planını gerçekleştirme yolunda kullandığı takdirde verimli olacaktır. Amerikan hükümetinin yeni programına göre dost memleketlere bundan böyle tevcih edecekleri mali ve iktisadi yardımlar bu memleketlerin kendi kaynaklarını tahsis etmek suretiyle gerçekleştirmeye kararlı oldukları proje ve planları desteklemekte kullanılacaktır.[130]

Van Gölü'nün güney ve kuzey kıyılarının aşırı dağlık ve engebeli oluşu feribot seferlerini zorunlu kılmış, Van-Tatvan Limanları bu doğrultuda hazırlanmıştır. Türkiye'yi demir yolu ile İran'a, bir başka bakış açısı ile Avrupa'yı Asya'ya bağlayan ve bugün Çin'den Avrupa'ya uzanan yeni İpek Yolu diye adlandırılarak üzerinde yeni projeler yapılan bu hat 1971 yılında tamamlanarak hizmete girmiştir.

2.8. Beyaz Devrim (1963)

Tezimizin başlangıç tarihi olan 1960 yılı ve sonrasında gerçekleşen olaylar İran için yeni bir sürecin temellerinin atıldığı dönemlerdir. İran İslâm Devrimi'ne

[129]**BCA**. 30.01/71.450.6
[130]**BCA.** 30.01/71.450.6

giden olaylar silsilesi, kendi gerekçelerini, çözümlerini, sonuçlarını, kahramanlarını doğurmuştur. Öyle ki Şah ve hükümet tarafından alınan her yeni karar, çıkarılan her yeni kanun, ilan edilen her yeni proje kendi iktidarlarının altını oyarken, adeta karşı devrime giden basamakları bir bir inşa etmiştir. SAVAK bu sürecin birinci basamağı ise Beyaz Devrim de ikinci basamağı olmuştur. Bahsi geçen reform paketinin ilan edildiği 1963 yılı İran için önemli olayların meydana geldiği bir yıl olmuştur.

İran'daki İslâm Devrimi'nin ana sebebi, Muhammed Rıza Şah'ın; İran'ı, Amerika Birleşik Devletleri altında bir milli devlet haline getirme arzusuydu. Ancak, tüccar-ticaret grubu olan Çarşı'nın ve önemli toprak ağalarının ekonomideki aktif rolü ve her iki grubu temsil eden Şia âlimlerinin toplumsal otoritesi nedeniyle Şah, ulus-devletin bunu başaramayacağına inanıyordu. Böylece Şah, ilgili iki ekonomik grubu ve Şii ulemayı tasfiye etmeye başlamakla işe koyuldu. Bu konudaki ilk radikal kararı olan 1962 yılındaki İnkılâb-ı Sefidi (Beyaz Devrim) ilan etti. Böylece büyük toprak sahiplerini endüstriyel tarıma veya endüstriyel yatırıma yönlendirerek tarıma dayalı yapı yerini ticaret ve sanayi burjuvazinin egemenliğine dayalı kapitalist bir sisteme bırakacaktı. Ayrıca Şii ulemanın elinde bulunan vakıf arazilerinin kaldırılması, ulemanın mali bağımsızlığına ve toplumdaki prestijine önemli bir darbe indirecektir.[131]

Tüm bunlarla birlikte 1960 yılında parlamento 20. dönem için seçim yaptı, ancak eyalet halkı parlamentonun seçimlere hile bulaştırma çabalarına itiraz etti. Güvenilmez seçimler ve başarısız bir ekonomi, Tahran'da Ulusal Cephe liderliğindeki binlerce öğrencinin protestolarına yol açtı. 1961 yılında ülkedeki öğretmenler düşük ücretlerinden dolayı greve gitti. 1962 yılında Kennedy yönetiminin desteği ile Toprak Reformu Yasası imzalandı, bunu aylarca kapalı olan parlamentonun açılması talebiyle öğrenci-öğretmen grev ve gösterileri izledi. Ocak 1963'te Şah, altı maddelik bir "Beyaz Devrim" referandumu düzenledi. Bu devrim, kadınlara oy hakkı, işçilerle kâr paylaşımı, seçim reformu ve ormanların özelleştirilmesini içeriyordu.[132] Aslında tüm bu yönleri ile Beyaz Devrim, İran toplumunun siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamının tüm yönlerini kapsamlı

[131]Oran, 805.
[132]Nasır Niray-Didem Deniz, *İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C. VI, S.2, Elâzığ, 2010, 11.

bir şekilde içine alan ve İran'ın sınıfsal ve toplumsal yapısında değişiklikler yapan bir dizi reformist programdı.

1961'de öğretmenler, ücret ve hak yoksunluğu nedeniyle yürüyüş yaptıklarında emniyet kuvvetleri onlara ateş açtı ve bir öğretmeni öldürdü. Bu durumun bir sonucu olarak hadiseler daha da büyümüş ve geniş çaplı toplumsal protestolara dönmüştür. Bunun üzerine Şah, başbakanı görevden aldı ve İran meclisinden yeni başbakanı seçmesini istedi. Ancak parlamento yeni bir başbakan seçemedi. Bu karışıklığa ek olarak, kaos ve protestolar büyüdükçe, Şah, zengin bir aristokrat ve liberal reformcu olan Ali Amini başbakan olarak atamak zorunda kaldı. Başbakan Âmini göreve gelince önce gereksiz hükümet giderlerini kıstı ve bürokratik yolsuzluğa son vermeyi başardı. Amini, muhalefet üzerindeki baskıyı kırdı ve Ulusal Cephe ile sol partilerin kontrolünü gevşetti. Amini, toprak reformunu destekleyen radikal bir siyasetçi olan Hasan Arsancani'yi de hükümetine alarak Tarım Bakanlığı'na atadı. Bununla da kalmayan Amini, reformlarını uygulaması için Şah'a baskı yaparak parlamentoyu feshetmek ve ülkeyi kararname ile yönetmek istedi. Bunun üzerine Şah ikna oldu ve reformları hayata geçirdi.[133]

Muhammed Rıza Şah'ın Beyaz Devrim'den önce hayata geçirdiği en önemli uygulamalardan biri de 15 Ocak 1962 tarihli toprak reformudur. Yapılan bu reforma göre toprak sahipleri birden fazla köyü ellerinde bulunduramayacak ve fazla topraklar devlet tarafından satın alınıp toprağı olmayan köylülere dağıtılacaktı. Şah'ın, bu reform programlarını ilan etmesindeki temel gayesi İran toplumundaki feodal yapıyı bozmak, toplum içinde ani bir modernleşme gerçekleştirmekti. Bu nedenle, bu reformları uygulamak için var gücüyle çalıştı ve bu konuda gerekli emniyet önlemlerini almaktan çekinmedi. Tarım reformunun akabinde Şah, milliyetçilerin, sosyalistlerin ve İslâmcıların kendi hükümetine karşı yıkıcı faaliyetlerini engellemek ve temel koşullardan doğabilecek olası bir komünist esintili Kızıl Devrim'e yanıt olarak Beyaz Devrim adını verdiği dönemin yeni siyasi ve toplumsal devrimini 1963 yılında ilan etti. Rıza Pehlevi bu reformları onaylamak için

[133]Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi,* Say Yayınları, İstanbul, 2012, 436

bir referandum düzenledi ve referandum sonucunda takriben %98 oy alarak onaylandı.[134]

Beyaz Devrimin temel hedefleri şu şekildeydi;

1) Tarım reformu,

2) Ormanların ve meraların iyileştirilmesi,

3) Tarım reformunu finanse etmek için devlet fabrikaların satımı,

4) Sanayide kar paylaşımı,

5) Kadınları da içerecek şekilde yeni bir seçim reformu,

6) Okuma-yazma teşkilatları,

7) Sağlık kuruluşu kurulması,

8) Yeniden yapılandırma ve kalkınma kurumu kurulması,

9) Yerel mahkemelerin oluşumu,

10) Suyollarının kamulaştırılması,

11) Ulusal yapılanma,

12) Eğitim ve yönetim kararları almak.[135]

Muhammed Rıza Pehlevi, Beyaz Devrim ile ilgili hedefleri hakkında *Tarihe Cevap* adlı kitabında şöyle demektedir: *Beyaz Devrimimiz geçici ve tekrarlanan bir şey değil, aksine İran halkı için yararlı ve barışçıl bir şeyi uygulamaktır. Amacımın İran'ı 20 yıl içinde dünyanın ileri ve gelişmiş ülkeleri düzeyine çıkarmak olduğunu ve bunun çok zor bir iş olduğunu söyledim.*[136]

Toprak Reformu'ndan hemen sonra gelen Beyaz Devrim adının verildiği bu başlıklar beraberinde büyük bir kargaşayı getirdi. Sonuç olarak Şah'ın çağdaş

[134]Serkan Balkan, Fatih Tiryaki, *İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü, Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi*, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi Cilt: 1, Sayı: 2, 2014, 85
[135]Alireza Mokhtarpour, *İran Devlet Modeli*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuk (Genel Kamu Hukuk) Anabilim Dalı, 2012, 63.
[136]MohammedReza Pehlevi, Pasokh Be Tarikh, https://t.me/pdf_tarikhema, 87.

kapitalizm hedefi için uyguladığı reform paketi, geleneksel olarak İran'ın siyasi ve sosyal hayatında önemli rol oynayan küçük ve orta sınıf tüccarlar, toprak sahipleri ve ulema arasında tepki uyandırdı. Bu tepkilerden sonra Şah'ı destekleyen ve ulema üzerinde etkili olan taklid mercii Ayetullah Brucerdi, anayasada elde ettiği yasal konumu (kanunların şeriata uygunluğunu denetleyen müfettiş) ile tarım reformuna tepki göstermiştir. Bu ulema grubu kendilerini anayasanın koruyucuları olarak görüyordu. Reformların İslâmi olmadığını, özel mülkiyete saldırı olduğunu savundular. Sonuç olarak, tarım reformu uygulanmadı ve hükümet istifa etmek zorunda kaldı.[137]

Şah Muhammed Rıza Pehlevi, toprak reformu konusunda şunları söylüyor: *Toprak reformunun önemini anlamak için, 1956'da İran nüfusunun yaklaşık yüzde 71'inin köylerde yaşadığını ve tarım arazilerinin yarısından fazlasının, her birinin aynı zamanda 40'tan fazla köy sahibi olduğu yaklaşık 30 büyük toprak sahibine ait olduğunu belirtmekte fayda var. Yani nüfusun %0,2'si toplam arazinin yüzde 38'den fazlasına sahipti. Bu güçlü toprak ağaları ya Tahran'da ya da ülke dışında yaşıyorlardı. Toprakları kâhyalar tarafından yönetiliyordu ve bu, tarımın daha fazla gelişmesini engelliyordu. Bir devlet başkanı olarak tüm kalbimle köylüleri bu ortaçağ karanlığından çıkarmaya karar verdim. Hükümetten toprak reformuna ilişkin yeni bir kararname ve büyük çiftliklerin dağıtımına ilişkin yeni bir yasa çıkarmasını istedim. 1960 yılında böyle bir emir verildi ve İran Meclisine sunuldu, fakat bu emir düşündüğümüz değişiklikleri yapabilme yeterliliğine sahip değildi. Arazilerden faydalanma hakkını yine ağalara veriyordu. Böyle bir düzenleme kabul edilemezdi, çünkü amacımız köylüyü büyük toprak ağalarına karşı güçlendirmek, Köylü-Ağa sistemini değiştirmek ve zayıflara daha iyi fırsatlar sağlamaktı.*[138]

Beyaz Devrimin bir diğer maddesi de kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren Seçim Yasası'nın değiştirilmesiydi. Onları toplumsal yaşama kazandıracak bir meslek sahibi olma hakkının tanınmasıydı. Aynı kanunda başörtüsü kullanımı

[137]Mokhtarpour, 63.
[138]Pehlevi, 94.

yasaklanmasa da devlet binalarına başörtüsü ile girilmesi kabul edilmiyordu.[139] Bu ise ulema ve dindar kesim tarafından asla kabul edilebilecek bir şey değildi.

Aslında dönemin İran Anayasası'na göre monarşinin başındaki Şah, halkın eliyle toplumu yönetme yetkisini haiz tek dünyevi yönetici idi. Ancak yine anayasaya göre Şah bu otoriteyi halkın eliyle Allah'tan aldığı için Allah'ın yasalarına ve dolayısıyla şeriata aykırı yasa çıkarma şansına sahip değildi. Toprak reformu esnasında da ulema büyük arazilere sahipti. Ayrıca kendilerini halkın manevi lideri ve halkla özdeş olarak görmelerinden dolayı toprak reformunu kendileri için ekonomik yönden güçsüzleşeceklerini ve siyasi alanda güç kaybedeceklerini hissedip şeriatı kullanarak, anayasayı ve egemenliği kendi lehlerine yorumlamışlardır. Bu yüzden İran uleması Beyaz Devrim'e karşı çıkmışlardır. Tarım reformu tartışmaları sırasında tek otorite olan Ayetullah Brucerdi yaşamını kaybetmiş ve bu nedenle Şii âlimler arasında lider konusunda görüş ayrılıkları yaşanmıştı. Bu vaziyet yerel taklit mercilerinin üremesine neden olmuştur. Fakat Burucerdi'nin ölümünden sonra üst düzey bir ulema olmayan Humeyni ilk kez radikal açıklamalar yapmış, monarşinin devrilmesi gerektiği tartışmasını alevlendirmeye başlamıştır.[140]

Kum medreselerinin idaresini yapan ve Şiilerin Taklit Mercii[141] konumunda olan Ayetullah Brucerdi ve diğer önemli din âlimi olan Ayetullah Kaşani'nin art arda ölümü üzerine İranlı Şii âlimleri, Şah karşıtı Humeyni'yi l963 yılının Haziran ayında Taklit Mercii makamına seçtiler.[142] Böylelikle İran İslâm İnkılâbı'na giden sürecin meşhur lideri böylece ortaya çıkmıştır.

Özet olarak geçersek İnkılâb-ı Sefid yani Beyaz Devrim, 1963'te Muhammed Rıza Şah Pehlevi tarafından İran'da uygulamaya konulan ve 1979'a kadar devam eden çok fonksiyonlu, milli bir kalkınma projesiydi. İran ülkesini maddi, sınai, sosyal, askeri bir güç haline getirmeyi hedefliyordu. Bu kapsamda toprak ağlarının endüstri kuruluşlarına ortak olması karşılığında millileştirilen araziler parsellenerek

[139]Osman Karacan (Ed.) *Modern İran Tarihi, Kaçar Hanedanı'ndan İslam Devrimi'ne*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021, 411.
[140]Mokhtarpour, 54.
[141]Şiilik Mezhebinden Caferilik 'in fıkhî ekollerinden olan Usûlîlik 'e göre fetvasına başvurulan içtihat sahibi en yetkili Ayetullah'a verilen unvandır. Bu makama gelen Ayetullahlara en üstün manasına gelen el-uzma sıfatı eklenir ve böylece büyük Ayetullah olarak adlandırılırlar. Taklid için müracaat edilecek kişi manasına gelen bu unvan 18. yüzyılın sonlarından itibaren benimsenmiştir.
[142]Yılmaz, 63.

köylülerle bölüştürüldü. Türkiye'de ise benzer bir uygulama 1929 yılında yapılmış fakat aynı meydana gelen küresel buğday krizi nedeniyle uygulanamamıştı. Ancak bu süreçte topraksız, evsiz barksız milyonlarca insan varken binlerce dönüm arazisi ve yüzlerce köyü olan toprak ağaları şatafatlı bir hayat sürüyordu. Bu eşitsizliğin giderilmesi için gerekliydi. O dönemdeki adıyla "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" olan Toprak Reformu, 11 Haziran 1945'te yasa haline geldi.

2.9. Humeyni'nin Bir Kitle Yönlendirici Olarak Öne Çıkması

İran'da rüşvet, kayırmacılık, dolandırıcılık ve yolsuzluğun kademeli olarak artması da kamuoyunda hoşnutsuzluğa yol açtı. Muhammed Rıza Şah'ın artan petrol gelirlerine rağmen, orduya yaptığı aşırı harcamalar, açlıkla pençeleşen İran halkının tepkisini çekti. Şah'ın kurmaya çalıştığı sistem, yoksul köylüleri kapsamamıştı. Ayrıca saray ehlinin müsrif yaşamları ve lükse olan tamahları mazlumların Şah'a karşı öfkelerinin ana sebebi olmuş ve bu süreçte İran halkı Feridun'un adaleti nerde diye haykırmıştır.[143]

Beyaz Devrim nam-ı diğer İnkılâb-ı Sefid, halkın genelinin tepkisi ile karşılaşmıştır. Bilhassa Ulema ve laik Milli Cephe, reform programına karşı çıktı ve Şah'ın bunu iptal etmesini istedi. Hükümetin reformlardan vazgeçmeyince Humeyni, 22 Ocak 1963 tarihinde Şah'ı ve reformlarını telin eden bir protesto metni yayınladı. Bu metinde ''*Bu devrimde beyaz olan tek şeyin Beyaz Saray etkisi"* olduğunu dile getirdi.[144]

Şah rejimine karşı isyan edenlerin içinde Müslümanlar, liberal politikacılar, pazar tüccarları, aydınlar, insan hakları savunucuları, öğrenciler ve komünistler gibi çeşitli gruplar yer alıyordu. Bu tam teşekküllü bir halk hareketi idi. İran Milli İstihbarat ve Emniyet Teşkilatı (SAVAK) tarafından vahşice bastırılan tüm bu gruplar farklı ideolojilere rağmen önce Irak'ta, ardından Paris'te sürgün edilen Ayetullah Humeyni'in etrafında örgütlenen geleneksel bir İslâmi hareket altında birleşti. Dini liderler olan Ayetullahların, özellikle de Humeyni'nin başlıca destekçileri, hızlı sanayileşme ve buna bağlı olarak kırdan kente göçle ortaya çıkan yoksul kesimdi. Bundan dolayı bu örgütün maddi kaynakları çarşı tacirleri tarafından

[143]Ünal Gündoğan, *Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi*, Ortadoğu Analiz Dergisi, Cilt 3, 2011, 97.
[144]M. Serkan Taflıoğlu*, II. Pehlevi Dönemi İran Dış Siyaseti Üzerine Bir Deneme*, Uluslararası Türk Dili, Edebiyatı ve Tarihi Dergisi Cilt 8/7 Yaz 2013, Ankara, 639

sağlandı. Bazari denilen Çarşı, İran'da etkin bir güçtü. Tüm bu kesimlerin desteğini alan Humeyni giderek Şah'a karşı direnişin bir sembolü oldu.[145]

1960 yılından sonra Humeyni'nin İran Şah'ı ile karşı karşıya geldiği ilk olay şöyle gerçekleşmiştir. 29 Kasım 1961'de Encumenhaye Eyaleti ve Velayeti Kanunu'na göre artık milletvekillerinde Müslüman olma şartı aranmayacak ve mecliste İslâm üzerine yemin etmek zorunluluklarına son verilecektir. Bu karar hem ulema hem de halk tarafından yoğun eleştiri ve muhalefet ile karşılanmıştır. Yaklaşık iki yıl süren bu etkili muhalefet üzerine 9 Ocak 1963'de İslâm ulemasını temsilen Ayetullah Humeyni ve Ayetullah Haeri Şah'a mektup yazarak alınan kararın kabul edilemez olduğunu iletmiş ve bunun üzerine dönemin Başbakanı olan Esedullah Alem bu kanunu iptal ettirmiştir.[146] Bu, belki de Humeyni'nin Şah'a karşı kazandığı ilk zaferdir.

Hemen hemen her kesimden muhalefetin desteklediği Humeyni rüzgârı arkasına alarak 22 Mart 1963'te, bu kez de Şah'ın hayata geçirmeyi planladığı reformlara karşı çıkmıştır. Bu karşı çıkışın da etkisiyle meşhur Tahran Bazaarı kepenk kapatmıştır. Ayetullah Humeyni Şah'a karşı Nevruz Bayramı'nı yas günü ilan etmiştir. İranlılar, evlerinin çatılarına siyah bayraklar asmışlardır. Bunun üzerine 4 Haziran 1963'te, Şah'ın Ayetullah Humeyni ile doğrudan karşı karşıya gelmesinin ardından, Şah yeni bir yol haritası izlemeye koyulmuş ve din adamlarını tamamen saf dışı bırakmaya çalışmıştır. Şah'ın bu adımı üzerine Ayetullah Humeyni bir fetva yayımlayarak Şah'a karşı mücadele için çağrıda bulunmuştur.[147]

Humeyni, ulemadan 8 mühim kişinin imzasının olduğu bir bildiriyle Şah'ın projesini protesto için 21 Mart 1963'te Nevruz Bayramı[148] kutlamalarının iptali için fetva vermiştir. Bu sırada İmam Caferi Sadık'ın vefat yıldönümü nedeniyle Fevziye Medresesi'nde düzenlenen törende Şahlık askeri güçleri ile törene katılanlar arasında bir arbede yaşanmış ve bunun üzerine 22 Mart 1963 tarihinde Fevziye Olayları

[145]Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2013, 403
[146]Hülya Özkan, *İran İslam Devrimi'nin Türkiye'ye Etkileri: 1978-1990 Yılları Arasında Türkiye'de Yayımlanan Dergiler Üzerine Bir İnceleme,* Marmara Üniversitesi Orta Doğu Ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2020, 37
[147]Özkan, 37.
[148]Hem Zerdüştlük hem Bahailik'te kutsal gün olarak sayılan nevruz, İran toplumunda önemli bir yere sahiptir. İran'da her yıl 21-22 Mart'ta kutlanan bu bayram halkın bilinçaltındaki mitolojik argümanları canlı tutmaktadır.

şeklinde anılan olaylar yaşanmıştır. Şah rejimi, Humeyni'nin önceki gün yaptığı konuşmalar nedeniyle 20 Mart'ta Kum'daki Feyziye Medresesi'ne Paraşüt Komandoları (SAVAK) yollamış ve komandolar karşı çıkan öğrencilerin bir kısmını öldürüp bir kısmını da Humeyni ile beraber tutuklamıştı. Fakat Humeyni, Şii ulemanın baskısıyla birkaç gün içinde serbest bırakıldı. Humeyni sessiz kalıp geri durmaktansa Şah'ı daha da tenkit etmeye başladı. 1 Nisan'da bazı apolitik ulemanın tutumunun *"acımasız rejimle işbirliği"* olduğunu ilan etti. Şah, Humeyni'yi tehdit etti, ancak Humeyni ona "küçük adam" diyerek aşağıladı.[149]

Ayetullah Humeyni şu ifadeleri sarf etmiştir; "… *Ben kalbimi, sizin memurlarınızın süngüsüne takmışım, ama asla zulmünüzü kabul edip baskılarınıza boyun eğmeyeceğim! Sayın Şah, bu işlerden el çekmenizi tavsiye ediyorum. Aksi halde vazifemiz ve vazifen ağırdır, yaşayamazsın! Bu millet seni yaşatmaz! İkazlarımızı duy ve bu işleri yapma! ... Zavallı! Bütün şeyleri sana yüklediklerini bilmiyor musun? Şimdi seninle dost olanların hiçbiri, bir durum olunca seninle dost olmayacaktır. Şah ve İsrail arasındaki ilişki nedir ki, istihbarat teşkilatı şah ve İsrail aleyhinde konuşmamamızı söylüyor. Bu ikisinin ilgisi nedir? (Yoksa) Şah, İsrailli midir*?"[150] 30 Nisan 1963 tarihli konuşmasının devamında İran Hükümeti'ni ABD ve İsrail adına İslâm'ı yok etmeye çalışmakla suçlayan Humeyni, konuşmasında; "*Bu ülkede Kuran'ın olmasını İsrail istemiyor. İsrail bu ülkede mollaların varlığını istemiyor. Fevziye medresesine uğursuz ajanları vasıtasıyla saldıran İsrail idi*" demiştir.[151]

Mart ayında itibaren başlayan karşılıklı suçlamalar daha sonra yerini protestolara bırakmıştır. Şiiler için oldukça mühim bir ay olan Muharrem ayının başında Muhammed Rıza Şah'ın sarayının önünde toplanan Şah karşıtı göstericiler, bir gösteri düzenlemişlerdir. 3 Haziran 1963 tarihinde Aşure merasimlerinde sert bir konuşma yapan Humeyni, Şah'ı, Hz Hüseyin'i katleden Emevi Sultanı Yezid'e benzetmiştir. Devamında Şah'a, lanetli ve zavallı adam yakıştırmalarında bulunan Humeyni bunlarla da yetinmeyip daha da ileri giderek Şah'ın gizli bir Yahudi

[149]Algar, 360.
[150]Özkan, 37.
[151]Nuran Kılavuz, *İran İslam Devrimi'ne Giden Süreçte Rex Sineması Faciası ve Etkileri*, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt 9, Sayı 26, 199

olabileceğini iddia etmiştir.[152] Şah'a, ABD'ye ve İsrail'e karşı vaaz veren bir siyasi lider imajını benimseyen Ayetullah Humeyni liderliğindeki muhalefet kısa sürede büyük bir ayaklanmaya dönüştü. Ayaklanmanın Muharrem ayına denk gelmesi, 1963 yılındaki dini törenlerin siyasi bir kimlik kazanmasına neden olmuştur. 5 Haziran 1963 tarihindeki çatışmaları derinleştirmiştir. ‘’15 Hordad Kıyamı’’ olarak da tarihe geçen günde, çıkan olaylarda yaklaşık 15 bin kişi hayatını kaybetmiş, tüm bunların müsebbibi olarak görülen Ayetullah Humeyni ise tutuklanarak Kasr Hapishanesi’ne götürülmüştür.[153]

1963 olayları, dini bir anlayışın, İslâmi ilkeleri modern koşullara uygulayarak kitleleri harekete geçirebileceğini bir kez daha göstermişti. Protestolar İran'daki yabancı ekonomik ve siyasal faaliyetlere karşı derinlere kök salmış duygular olduğunu gösteriyordu. Bu durumda isyankâr duygular, ülkenin kaderini, çıkarını yabancı devletlerin insafına bırakmakla suçlanan zorba bir hükümdara yöneltilmekteydi.[154]

Kum’daki ulema ve halk Ayetullah Humeyni’nin tutuklanması üzerine sokaklara akın etmiştir. Ayetullah Humeyni’nin tutuklandığı haberinin yayılmaya başlamasıyla Tahran, Şiraz, Meşhed, Kum, Tebriz, Kaşan ve İsfahan’da kalabalık grupların protesto gösterileri başlamıştır. Ancak tanklarla bastırılabilen gösteriler sonucunda çok sayıda protestocu öldürülmüştür. Bu ölümler muhalif hareketlere hem meşruluk kazandırmış hem de rejim karşıtı düşünceleri körüklemiştir. Ayetullah Humeyni’nin, Şah’a yönelttiği eleştirilerinin halk nezdinde destekleniyor olması Şah’ı korkutunca, Şah, son çareyi Ayetullah Humeyni’yi, sürgüne göndermekte bulacaktır.[155]

Humeyni 6 Nisan 1964’te hapisten çıkarılıp Tahran’da SAVAK’a ait bir evde tutulmaya başlanmıştır. Humeyni'nin hapishaneden kaçmak için tek şansı bulunuyordu. İran yasalarına göre "Ayetullah" konumunda olan bir din adamı hapsedilemezdi. Bunun üzerine Humeyni, ulemanın ünlülerinden Milani ve Şeriatmedari gibi büyük âlimler tarafından Ayetullah mertebesine çıkarıldı. Böylece

[152]Algar, 362.
[153]Özkan, 38.
[154]Cleveland, 327.
[155]Özkan, 38.

yönetim Humeyni'yi bırakmak mecburiyetinde kaldı.[156] Dokuz ay boyunca SAVAK hücresinde tutulan Ayetullah Humeyni, 7 Nisan 1964 tarihinde serbest bırakılmış ve Kum'daki evine dönmüştür.

26 Ekim 1964 tarihinde İran'da yabancılara yönelik çeşitli dokunulmazlık ve imtiyazlar getirilmiştir. Bu dokunulmazlıklar halkın ciddi bir muhalefetine neden olmuştur. 4 Kasım 1964'te yabancılara yönelik dokunulmazlıklardan haberdar olan Ayetullah Humeyni, halkın muhalefetine destek çıkmış ve halka rejime karşı başkaldırma çağrısında bulunmuştur. Ayetullah Humeyni'nin bu yaklaşımının ardından 2 Şubat 1965'te Şah rejimi, Ayetullah Humeyni'nin sürgününe karar vermiştir. Böylelikle Ayetullah Humeyni, Türkiye'ye gönderilmiştir.[157] Böylelikle Humeyni için yaklaşık 9 ay sürecek Türkiye günleri başlamıştır.

2.10. Humeyni'nin Türkiye'deki Sürgün Hayatı

Serbest bırakıldıktan sonra Ayetullah Humeyni'nin amansız muhalefetini sürdürdü. Şah Muhammed Rıza'nın tüm engellemelerine rağmen Humeyni, fetvalar yayınlayarak insanları örgütlemeye ve bir araya getirmeye çalıştı. 1963 olaylarının etkileri hala tazeyken Humeyni bu defa ülkede tatilleri yasakladı. Fakat en son Amerikan askerlerine ve ABD'li sivillere dokunulmazlık getiren yasa tasarılarına ve iki yüz milyon dolarlık dış krediye karşı muhalefet etmesi, Şah için bardak taşıran son damla oldu.[158]

1964 sonbaharında, Amerikalıların İran'da yargılamasının önüne geçen resmi karar, Humeyni'nin Şah'a karşı tüm mücadelesinin en ateşli konuşmasını yapma şansını verdi. Anlaşmayı İran'ın bağımsızlığını ve egemenliğini yok eden büyük bir hadise diye yorumlayan Humeyni, anlaşmaya oy verenleri "Vatana ihanet" etmekle suçladı. Bu konuşmaların ardından Humeyni'nin aleyhindeki açıklamalarından bıkmış olan Şah, bu kez meseleyi tam olarak çözmek için Humeyni'nin idam ile muhakeme edilmesi talep etti. Ancak ulema ve halk tepki gösterince nedeniyle bu cezayı sürgün olarak değiştirildi.[159] Şah, milletin yeni kahramanının İran'da daha

[156]Kaya, 410.
[157]Özkan, 38.
[158]Kaya, 413.
[159]Algar, 363.

fazla bulunmasını istemiyordu. Nihayetinde 3 Kasım 1964 operasyonu sonucunda Humeyni önce Türkiye'ye, sonra da Irak'a sürüldü.[160].

Humeyni, 4 Kasım 1964'te Türkiye'ye sürgün edilmek üzere Tahran'daki Mehrabad Havalimanı'na götürülmüştür. İmam Ayetullah Humeyni önce Ankara'ya getirilmiştir. Anakara askeri havaalanında, Humeyni'yi askeri istihbarat subayı Albay Ali Çetiner ve MİT mensupları karşıladı. Havalimanından direkt olarak Ankara'daki Bulvar Palas Oteli'nin arka kapısından 514 numaralı otel odasına götürülen Humeyni'nin başında bulunan sarığı çıkarılmış, üstünde siyah bir cübbe bulunuyordu. Kimliği oteldeki herkesten saklı tutuldu. Humeyni'nin her hareketi SAVAK ajanları ve Türk askeri istihbaratı tarafından izleniyordu. İmam Humeyni, bu yeni durağı olan Ankara'da, din kıyafetleriyle sokağa çıkmak isteyince, görevlilerin tepkisini çekti ve Ankara günleri sadece 8 gün sürdü. Ardından 12 Kasım tarihinde yaklaşık bir yıl kalacağı Bursa'ya götürüldü. Bazı kaynaklar Ayetullah Humeyni'nin ikinci durağı olarak Osmanlı İmparatorluğuna başkentlik yapmış olan Bursa'yı seçmiş olmasını buranın sakin ve gözden uzak bir şehir olmasına bağlar. Ama sürece bakıldığında Humeyni'nin böyle bir tercih hakkına pek de sahip olmadığı görülüyor. Humeyni Ankara getirildiğinde yanında çok sayıda İran gizli servis görevlisi de bulunur. Humeyni'yi Bursa'da Farsça bilen istihbarat albayı Ali Çetiner karşılar ve evinde bir süre konuk eder. Lâkin Humeyni, Albay'ın eşinin ve kızının açık olmasını problem etmiş, bundan da Albay'ın eşi çok rahatsız olmuştur. Hal böyle olunca Humeyni, Çekirge muhitinde bulunan petrolcü Demir Akınöz'e ait bir eve yerleştirildi.[161]

Geri kalan günlerini bu evde geçirdi. Humeyni, eve hapsolduğu Bursa'da canı sıkıldığında dışarı çıkmak istedi, fakat MİT görevlileri Türkiye'de cübbe ve sarık ile dışarı çıkılamayacağını söyleyince çıkmadı. Sonrasında Albay Çetiner ona bir ceket, pantolon ve bir gömlek, hatta cübbeye benzeyen bir mont bile verdi. Ancak Humeyni bu kıyafetleri giymeyi reddetti. Hem yapılan ısrarlara hem de can sıkıntısına dayanamayınca 4 aylık bir aradan sonra pes etti ve gömlek, pantolon ve pardösü giymeye razı oldu.[162] Humeyni'nin dini kıyafetlerle dolaşma isteği Bursa'da emniyet

[160]Balkan, Tiryaki, 102.
[161]3 Lider, 3 Kader, www.bursadazamandergisi.com Erişim, 17.05.2023
[162]Humeyni Florya Plajı'nda Yuhalandı, Http://Arsiv.Sabah.Com.Tr/2000/09/25Erişim: 17.05.2023

güçlerinin de tepkisini çekmişti. İmam Humeyni Bursa'daki günlerini evinde dini kitaplar okuyup, çalışarak geçirirken, 3 Ocak 1965 tarihinde bu kez büyük oğlu Mustafa Humeynî de İran gizli servis elemanları tarafından yakalanarak Bursa'ya getirildi. Humeyni, Bursa'da özellikle Ulucami'ye giderek, halkla temas eder. Bir iddiaya göre hutbeye çıkar ve cemaatin takdirini alır.[163]

Bursa'da kaldığı süre zarfında İran'dan gelen bazı dostlarının kendisini ziyaret etmesine izin verildi, kitap talebi karşılandı. Burada etkili bir şekilde çalışsan Humeynî, geçen süre içinde *Taḥrîrü'l-vesîle* adlı eserini derledi.[164] Sadece ilmi ve siyasi işlerle meşgul olmadı. Çok nadir de olsa Bursa'yı gezdi, dolaştı. İlginçtir, Humeyni'nin ömründe denize girdiği ilk ve son yer Türkiye'dir. SAVAK ve MİT görevlileri ile Şah'ın izni ile İran'dan ziyarete gelen mollalar, oğlu Mustafa ve Ali Çetiner ile Florya sahiline giden Humeyni, denizde yüzen kadınları görünce hiddetle başını çevirerek hemen bir kafeye gitmek istedi. Bu sırada Humeyni'nin oğlu Mustafa, mayo yerine uzun pantolonuyla denize girdi. Etraftaki kadın ve erkekler Mustafa'yı uzun donla görünce dalga geçmeye başladılar. Sahilin bir anda ıslık ve bağırışlarla dolması mollaları çok kızdırdı. Bu hadiseden üç sonra aynı ekip Kumla sahiline gitmiş ve Humeyni kimsenin yokluğundan yararlanarak denizde yüzeceğini söylemiş. Uzun bir çarşaf istedi. Ama Albay Ali Çetiner*, ''Peştemal ile denize giremezsiniz."* deyince sinirlendi. Aceleyle bulduğu havluyla denize girdi ve çok mutlu oldu. Türkiye'ye geldiğinde hiç parası olmayan Humeyni birçok kaynaktan para aldı. Bu paranın çoğu ziyaretçilerden geldi. Öte yandan Bursa'dayken Saddam Hüseyin ve Muammer Kaddafi'nin parasal teklifini reddetti. Humeyni, ailesine gizlice ulaştırdığı mektuplarda hayatından kaygı duyduğu yazdı. Hatta Bursa'da öleceğini düşünerek vasiyet bile etti. "Evimi eşime, kitaplarımı oğlum Mustafa'ya bırakıyorum." diyen Humeyni, kalan mallarını mollalara bıraktı.[165]

Öte yandan ise İran İslâm Devrimi'nin lideri Ayetullah Humeyni 1964'te sürgün geldiği ve 1 yıl boyunca kaldığı Türkiye'de İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevî'yi devirme planlarını yaptı.[166] Şah'a sürekli bir eylem hazırlığı olmuştur.

---

[163]3 Lider, 3 Kader, www.bursadazamandergisi.com Erişim, 17.05.2023
[164]Algar, 364.
[165]Humeyni Florya Plajı'nda Yuhalandı, Http://Arsiv.Sabah.Com.Tr/2000/09/25Erişim: 17.05.2023
[166]3 Lider, 3 Kader, www.bursadazamandergisi.com Erişim, 17.05.2023

Bundan dolayı İran'daki destekçileri ile hep haberleşme halindeydi. Humeyni'nin her yazdığı sansürleniyordu. Ama bunun bir yolunu buldu. Mektuplaşmalar İran'dan gönderilen gizli para yolu ile devam etti. Yani Suriye, Mısır, Irak yolu koordine edildi. Böylece Humeyni, Şah Muhammed Rıza'ya karşı darbe planlarını ve İslâm İnkılâbı manifestolarını gönderdi. Humeyni'nin doğrudan emri ve mali desteği altında oluşturulan bir İslâmi toplumlar koalisyonu, siyasi suikastlar gerçekleştirmekle görevlendirildi. Bu örgüt rejime karşı çıkan liderleri öldürdü. O örgüt, Humeyni Türkiye'de sürgündeyken Başbakan Mansur'u öldürdü.[167]

Humeyni'nin, Bursa'da iken bu derece etkili olması Türkiye'yi de tedirgin etmiştir. Humeyni'nin camilerde verdiği hutbeler ve kendisini ziyarete gelen büyük kitlelerinden rahatsız olan Türk hükümeti, onun ülkeyi terk etmesini istemiştir.[168] Bunun üzerine Şah'ın yakın çevresinin önerisi ile Bursa'dan uzaklaştırılıp Şiiler 'in çoğunlukta olduğu Irak'ın Necef şehrine gönderildi. Lâkin bu sıralarda 27 Mayıs 1960 darbesinin etkisiyle Türk kamuoyunda "özgürlük rüzgârları" esmeye başlamıştı. İran rejiminin eskiden göze çarpmayan otoriter yönleri Türk basınında eleştirilere neden oldu. Bilhassa İran'ın Beyaz Devrim'inin ilanından sonra protestolara polislerin aşırı güç kullanması Türkiye'de tepkiye neden oldu. Türk kamuoyunda Şah'ın imajı, İran'dan sürülen İranlı üniversite öğrencilerinin o dönemde Bursa'da sürgünde olan ve ağırlıklı olarak Türkiye'de eğitim gören Şah aleyhindeki propagandasıyla da zedelendi.[169]

Gazeteci-yazar Baqer Moin'in Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de oldukça etkili olan kitabı "Humeyni'nin Hayatı", İranlı devrimci liderin Türkiye'de kaldığı süre boyunca yaşadıklarını gözler önüne seriyor. BBC'nin İran Servisi Başkanı ve Oxford Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olan Moin, Humeyni'nin hayatını anlattığı kitabında, kendisinin bir Osmanlı hayranı olduğunu ve gençliğinde Türkiye'de olup bitenleri, yakından izlediğini, hilafetin kaldırılması, Vahdettin'in kaçışı ve Atatürk devrimleri gibi hadiseleri büyük bir korkuyla ve dehşetle takip ettiğini aktarıyor.[170]

---

[167]Humeyni Florya Plajı'nda Yuhalandı, Http://Arsiv.Sabah.Com.Tr/2000/09/25Erişim: 17.05.2023
[168]Yılmaz, 36.
[169]Oran, 804.
[170]Humeyni Florya Plajı'nda Yuhalandı ,Http://Arsiv.Sabah.Com.Tr/2000/09/25Erişim: 17.05.2023

Humeyni'nin Şah tarafından kovulması, hükümetin en büyük hatalarından biri olmakla birlikte, Humeyni'nin benimsenmesine ve taraftarlarının çoğalmasının da sebebidir. Çünkü İran'daki her sürgün ve her tutsak Hz. Hüseyin gibi kabul edilir. Persleri ne kahramanlık ne de mutluluk bunun kadar heyecanlandırır. Onların ruhları ancak acı ve ıstırapla dolup taşabilir ve en çok dramatik sahnelerden zevk alırlar.[171] İşte Humeyni de bu şekilde acı çektikçe yüceleştirilmiş, ona verilen her ceza halk tarafından daha fazla benimsenmesine sebep olmuştur.

Halk, Humeyni'yi desteklesin ya da desteklemesin, onunla aynı fikirde olsun ya da olmasın, en önemlisi onun bir ruhani olup cezalandırılmasıydı ve bu dindarların gözünde kabul edilemezdi. Hatta Şah karalama kampanyasını ve muhalif olanları bir avuç anarşist olarak tanımlamasaydı, halkın isteklerine kulak verseydi Humeyni halkın sığınacağı bir liman olmayabilirdi.[172] Ama bu yöntemi tercih etmek yerine baskı ve şiddet yolunu seçti ve bu da aleyhine döndü.

Ayetullah Humeyni Türkiye'den ayrılınca 5 Eylül 1965'te Irak'a, Şiiler tarafından kutsal bilinen Necef'e, sürgüne gönderildi. Humeyni, Necef'e yerleşince Şeyh Murtaza Ensari Medresesi'nde fıkıh dersleri vermeye başladı. İran, Irak, Hindistan, Afganistan, Pakistan ve Basra Körfezi ülkelerinden Şii öğrencilere ders veren Humeyni, faaliyetlerini Irak'ta da sürdürdü.[173] Ayetullah Humeyni, burada daha çok *Velayet -i Fakih ve İslâmi Hükümet* temalı dersler vermeye başlamıştır. Şahlık rejiminin devrilmesini açıkça talep etmeye başlayan Ayetullah Humeyni, yürüttüğü çalışmalarda İslâm devletinin kurulmasına dair yöntem, metotlar üzerine teorik tespitlerde bulunarak pratiğine dair içerikler sunmuştur.[174] Necef'te yaklaşık 13 yıl ikamet etmek zorunda kalan ve bu sırada bazen Irak hükümeti ile de ters düşen İmam Humeyni, 1978'de Fransa'ya gitmek zorunda kaldı.[175]

2.11. 1960'lı Yıllarda Türkiye ve İran Arasında İkili İlişkiler

Kasım 1965'te Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışında Türkiye'de okuyan İranlı öğrencilerin Şah aleyhine gösteride bulununca iki ülke arasında bir gerilim

[171]Karaosmanoğlu, 308.
[172]Mokhtarpour, 57.
[173]Yılmaz, 68.
[174]Ali Mirsepasi, *Teammül'i Der Modernite'ye İrani, Celal Tevekkulyan (Çev.*), Tahran: TerheNove, 2005, 152
[175]Cleveland, 327.

meydana geldi. Şah, Türk hükümetinden öğrencilerin en ağır biçimde cezalandırılmalarını istedi. Ankara ise yargının bağımsız olduğu vurgulayarak Şah'ın isteği reddetti. 1966'da TİP, Şah'ın iade edilmesini istediği İranlı öğrencileri desteklemeye başladı ve hatta TİP Milletvekili Çetin Altan bu konuyu TBMM'de gündem konusu yaptı.[176] Bu durum o yıllarda iki ülke arsındaki hatırı sayılır ilk pürüz sayılabilir.

Öte yandan iki ülke arasında yaşanan bir diğer gelişme de, en kadim problemlerden biri olan, Kürt meselesiydi. Türkiye 1950'li yıllarda Araplara yönelik izlediği sert siyaseti 1960'li yıllarda yumuşatmaya karar verdiğinde, İran, Irak'a yani bir nevi Araplara yönelik düşmanca bir siyaset gütmeye başladı. Bundan dolayı bahsi geçen zamanda Türk-Irak münasebetleri iyiye doğru evrilirken, Irak ve İran'ın arası açıldı. Bu hal, Şah Muhammed Rıza'nın Türkiye'ye şüphe ile bakmasına neden oldu. Ancak Türkiye asıl şüphe duyan taraftı. Şah'ın, Irak Kürtlerini bölgesel bir yapı oluşturmaları için desteklemesini (hatta kışkırtmasını) bölge istikrarı açısından tehlikeli olduğunu İran'a söylemesine rağmen Şah politikasında bir değişikliğe gitmedi. Türkiye, Irak'ta bir Kürt federe devletinin kendi Kürt kökenli yurttaşları için *"kötü örnek"* oluşturacağını düşünüyordu. Şah ise ülkesinde genel bir Farslaştırma politikası uyguluyor ve Orta Doğu'daki Fars kökenlilerin de koruyucusu olduğunu ima ediyordu. Şah'a göre Kürtler de (değişik bir lehçe konuşan) Farslardı. Bunun anlamı, Iraklı Kürtleri desteklediği gibi Türkiyeli Kürtleri de destekleme hakkını kendinde buluyor olmasıydı. Üstelik Türkiye, (özellikle 1970'lerin ilk yarısında) Şah'ın bu *"hakkını"* kullanmaya başladığından da şüpheleniyordu. Bu nedenle, Şah'ın Türkiye ziyaretinde kullandığı uçağın adının "Kürdistan" olması İran'da normal karşılanırken, Türkiye bu durumdan rahatsız oluyordu.[177]

Buradan anlaşılıyor ki iki ülkenin Kürtlere dair fikirleri farklıydı. Türkiye, olası bir Kürt oluşumundan dolayı bölünüp küçüleceği endişesine sahipken, İran, diğer ülkelerde yaşayan Kürtleri de kapsayan *''Ari ırkı''* felsefesi ile büyüyüp gelişmenin hayalini kuruyordu.

[176]Oran, 804.
[177]Oran, 804.

Ekim 1966 tarihinde Cumhurbaşkanı Sunay, Şah'ın Kürt politikası ve buna bağlı olarak Türkiye'nin Irak'a yaklaşımının yarattığı güven bunalımı aşmak için ilk yurt dışı gezisini İran'a yaptı. Sonrasında Mayıs 1967 tarihinde Başbakan Süleyman Demirel İran'a gidip Türkiye Cumhuriyeti'nin iyi niyetini iletti.[178]

1970'li yıllar başlarken Türkiye ve İran'ın siyasi yörüngeleri farklı yönlere gidiyor gibiydi. Demokrat partinin iktidara gelişi ile 1950'de çok partili demokrasiye geçen Türkiye, 1960 ve 1971'de biri kanlı bir kansız iki askeri darbe gördü. İran'da 1960'ların ve 1970'lerde hissedilen etkileyici ekonomik büyüme oranlarına karşın, Türkiye'nin siyası ve ekonomik durumu pek iç açısı değildi. Bir İstikrarsızlık döngüsüne dönüşen Türkiye'deki darbeler en az Irak tehdidi kadar İran Şahı'nı endişelendiriyordu. Nitekim bu dönemde İran petrol gelirleriyle adeta şaha kalkmış, Ortadoğu'da hatta dünya sahnesinde başat bir rol kapmaya çalışıyordu. Hal böyle iken geliri üst tabaka arasında bölüştürüp ülke içine adil bir şekilde dağıtamayan İran'da toplumsal olaylar onu Türkiye'den daha büyük bir kısır döngüye sokacak ve 2500 yıllık monarşinin yıkılmasına sebep olacaktı.

2.12. İran'ın Silahlanması ve Bölgede Nüfuz Kurma Çabası

Ordusunu dünyanın en büyük 5. konvansiyonel gücü yapman hedefinde olan ve Basra Körfezi'nde hâkim güç olmayı hedefleyen Şah, 1960'lı yıllar başlarken hızla silahlanmaya başladı. Nixon Doktrini kapsamındaki Amerikan desteği ve teşvikiyle İran, 1960'larda ve 1970'lerde Basra Körfezi'nde bir jandarma gibi hareket etti. Yedi Kız Kardeşler[179] diye bilinen petrol şirketlerinden özellikle İngiliz Petrol/eum, İran'a bu rolün verilmesinde önemli bir rol oynadı. 1960'ların sonunda ABD, İngiltere ve İran arasında, İngiltere'nin 1971'de bölgeden çekilmesinin yarattığı boşluğu İran'ın dolduracağı konusunda bir anlaşmaya varılmıştı. İran'ın ülke dışı eylemlerinde 3 ana faktör vardı: Bir, her zaman Batı yanlısı güçlere ve monarşilere destek vermek. İki, bütün Şii ve İran kökenli milletlerin koruyucusu rolünü üstlenip bu milletlerin azınlıklarına haiz ülkeler üstünde kontrol kurmak. Üç, Basra Körfezindeki adalara ve mühim su yollarına direkt hâkim olmak. İlk maddeye en iyi örnekler Umman'daki Dofar İsyanı ve Yemen iç savaşıdır. İkincisi tüm Kürtleri kapsamakla birlikte

[178]Oran, 804.

[179] İtalyan yönetici Enrico Mattei tarafından dünyanın önde gelen petrol üreticisi şirketlerine verilen isimdir. Bu şirketlerden olan Anglo-Persian Oil Company (Birleşik Krallık): İngiliz-İran Petrol Şirketi olarak ismi değişmiştir. En son aşamada ismi British Petroleum (BP) olarak kalmıştır.

bilhassa Irak'taki Kürtlerle su yüzüne çıktı. Üçüncüsü için en çarpıcı misal ise, Bahreyn Devleti'nin bağımsızlığını tanımamak ve hatta Bahreyn'i İran'ın yeni eyaleti olarak duyurmaktı.[180] Muhammed Rıza Şah'ın İran'ın yukarıda ifade edilen dış siyaseti, büyük oranla İslâm Cumhuriyetine de tevarüs etti.

2 Eylül 1978 günü İran'ın Mehrabat Havaalanı'na iniş yapan Türkiye'nin İran Büyükelçisi Turgut Tülümen, havaalanında gördüğü manzara karşısında hayretlerini gizleyememekte ve şaşkınlığını şu sözlerle dile getirmektedir: Aynı zamanda askeri amaçlarla kullanılan meydanın bir bölümünde, Amerikan teknolojisinin son harikaları olan savaş uçakları sıralanmıştı. Silah ambargosundan yeni kurtulmuş bir NATO ülkesi olarak biz henüz yedek parça açığımızı kapatmakla meşguldük. Bizim durumumuz böyle olunca, insanın aklına ister istemez, bu aşırı silahlanma ne amaçla ve kime karşı yapılıyor sorusu geliyordu. Büyüklük kompleksi bu insanları nereye kadar götürebilirdi? Muhammed Rıza Şah, daha şimdiden İran'ı dünyanın dördüncü büyük gücü yapmaktan söz etmemiş miydi? Bu sorular sadece benim değil, devlet büyüklerimizin de zihnini meşgul ediyordu.[181] Bu ifadeden anlaşılıyor ki Türkiye Cumhuriyeti, İran'ın silahlandığının farkında ve bundan kendi adına endişe duymaktadır. İhtilal gibi ciddi bir iç problemle karşı karşıya olan İran, hangi dış güce karşı neden silahlanıyordu?

Amerika'nın önemli menfaatlerinin bulunduğu yerlere karşı izlediği siyaset tarzı olan Nixon Doktrini çerçevesinde Amerika, Ortadoğu'da Sovyet Rusya'ya karşı Batı menfaatlerini muhafaza etme sorumluluğunu aldı. Amerika bu sıralarda, Nixon-Kissinger Doktrinini siyasi ve psikolojik diye büyüterek, Çift Sütun Politikasını, duyurdu. Bu yeni siyaset modeli ile İran ve Suudi Arabistan'ın bu coğrafyada oluşturulması düşünülen emniyet ağının temeli olması hesaplanıyordu. Körfez ülkelerinden de İran yeni askeri ve emniyet kuvveti diye seçilmişti. Bu durumda Nixon modelinin hayata geçirilmesi için Ortadoğu'da İran'ın askeri ve mali olarak desteklenmeliydi. İran, Nixon Teorisine göre diğer devletlere nazaran bu görevi yerine getirebilecek potansiyele sahipti. Ama Şah İran'ın bir tek Ortadoğu'da değil Hint Okyanusu havzasında da rol almayı düşünüyordu.[182]

---

[180]Oran, 802.
[181]Tülümen 9.
[182]Hande Erol, *Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993),* Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008

2.13. Petrolle Gelen Bolluk ve Gelir Dağılımındaki Adaletsizlik

Şah Muhammed Rıza, hükümdarlığının meşruluğunu sağlama amacıyla, Pehlevi Hanedanı'nın İslâm'dan önce hüküm sürmüş Ahameniş ve Sasani Hanedanlarının mirasçısı olduklarını öne çıkarmaya başladı. Öncesinde de Baba Pehlevi, kendi monarşisi için eski İran kraliyet unvanı olan Şehinşahı unvanını almıştı. Şah Muhammed Rıza da buna arilerin ışığı anlamına gelen Aryamehr'i ilave etti. İslâm'dan önce İrani imparatorlukların zaferlerini vurgulayan Muhammed Rıza Şah, İran'ın kadim İslâm mazisini hemen hemen yok saymış ve kendi hükümdarlığıyla İran toplumunun dini duyguları arasında inandırıcı bir bağlantı kurmamıştı. Büyük Sirus ile Ahamenişlerin görkemini Pehlevilerin hükümdarlığına bağdaştırmaya dönük en büyük çabası, 1971 yılında tarihi Persapolis şehrinde İran Krallığı'nın 2500. yılını kutlama törenlerinde görüldü. Toplamda 100 milyon dolara mal olan kutlama merasiminin lüksü ülke dışında alay, ülke içinde eleştiri konusu oldu.[183] Hatta bu dönemde kutlamalar daha güvenli bir ortamda yapılsın diye Türkiye'ye uygulanan vize kolaylığının geçici bir süreliğine kaldırılmasını istemiştir. Türkiye de bu talebe olumlu cevap vermiştir.

İran Büyükelçiliği bakanlığımıza başvurarak ''Hanedanlığın 2500. Yıl Dönümü'' dolayısıyla alınması düşünülen güvenlik tedbirleri arasında, İran'ın bağışıklığı konusunda yapmış olduğu ikili anlaşmaları uygulamalarının geçici bir süre için durdurmayı düşündüğünü söylemiştir. Devamında Türkiye ile İran arasında 1964 yılında imzalanmış bulunan vize bağışıklık anlaşması uygulamasının da 23 Ekim 1971 gününe kadar durdurulması için Türk hükümetinin muvafakatini hükümeti adına rica etmiştir. Bakanlığımız özellikle güvenlik açısından İran hükümetinin almak istediği bu geçici tedbiri olumlu karşılamaktadır.[184]

Türkiye devleti de gelen davet üzerine bu kutlamalara en üst düzeyde katılım göstermiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, beraberlerinde Dışişleri Bakanı Osman Olcay Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Protokol Başyardımcısı Veysel Versan, Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü Sulhi Dişlioğlu, Cumhurbaşkanlığı Başyaveri Kurmay Albay Hüseyin Topa ve Cumhurbaşkanlığı özel Doktoru Atilla Sunay olduğu halde İran İmparatorluğu'nun kuruluşunu 2500 yıl dönümü dolayısıyla

[183]Cleveland, 331.
[184]**BCA,** 30.18/271.68. 14.

13-17 Ekim 1971 tarihleri arasında İran'da yapılacak törenlere katılmaları kararlaştırılmıştır.[185]

1973 petrol kriziyle birlikte petrol fiyatları patlamaya başladı. Doğal olarak İran'ın petrol gelirleri de beklenmedik bir şekilde arttı. Bu zenginleşmeyle birlikte İran toplumunun fark edilmeyen rahatsızlıkları su yüzüne vurdu. Petrol gelirlerindeki hızlı artış, İran'ın ekonomik kalkınmasını yüzde 10 gibi çok yüksek bir düzeye çıkardı. İran kısa sürede büyük devletlerarasında yerini alacak gibiydi. Şah, İran'ı bölgenin en önemli askeri gücü yapmak için çok yakın bağlarının olduğu ABD'ye milyar dolarları bulan silah siparişi verdi. İran, gözünü Basra Körfezi'nin tam kontrolüne dikti. Bu askeri stratejinin ekonomik kalkınma ve sanayileşme hızına ivme kazandırdığı bir gerçektir. İran'daki bu çabalar ağırlıklı olarak Batı merkezliydi. Bu nedenle, 1978'de ülkede 50.000'i Amerikalı olmak üzere yaklaşık 100.000 civarında yabancı uzman vardı.[186]

Petrol ihracatının sağlamış olduğu döviz gelirlerini, başta askeri malzeme olmaz üzere her türlü mal ve gıdanın ithal edilmesinde kullanarak, bahsi geçen rüşvet çarkından nemalanan İran'ın yönetici ile zengin sınıfının darbenin ayak sesleri gelmeye başladığında, yangından mal kaçırırcasına, dağıldığını bizzat bir İranlı yöneticinin sözlerinden öğreniyoruz. ''Pakistan Büyükelçisinin şerefine verilen davette, İran Dışişleri Bakanının kardeşi olan Saray Teşrifat Nazırı Avşar ve Saray Askeri Müşaviri General Pakravan ile aynı masaya düşmüştüm. İster istemez gelişen olaylardan konuştuk. İkisi de endişeliydi. Avşar açıkça; *"Önce kendimizde kusur bulmalıyız. Vatanı koruyacağımıza para kaçırıyoruz. Fransa'nın güney sahilinde 12 bin villa bizim İranlılar tarafından satın alınmış.''*[187]

Bu başlık sona ererken şöyle bir çıkarım yapılabilir: Bir iktidar varken sırtını güce yaslayıp bundan nemalanlar, iktidar zayıflayıp yıkılmaya yüz tutunca önceden tedbirini aldıkları güvenli ve de ihtişamlı limanlarına kaçıyor, saadetine ortak oldukları ülkenin sefaletine asla ortak olmuyorlar. Dolayısıyla acaba İran'da ihtilal önlenebilir miydi? sorusu yerini ihtilali önlemeye çalışan var mıydı? sorusuna bırakıyor.

[185]**BCA,** 30.18/271.68.14.
[186]Armaoğlu, 375.
[187]Tülümen, 10.

2.14. Ahvaz-İskenderun Petrol Boru Hattı

İran'ın petrol gelirleriyle şahlandığı bu dönemde, İran petrollerini Türkiye üzerinden başta Avrupa olmak üzere dünya piyasasına sunma arzusu iki ülkenin de menfaatine olacaktı. İran'ın Kuzistan eyaletinin merkezi olan ve önemli petrol rezervlerinin bulunduğu Ahvaz'dan İskenderun Limanına kadar döşenecek bir boru hattı ile Ahvaz petrolleri dünya piyasasına arz edilecekti. İran, normalde Basra Körfezi'ne çok yakın olan ve buradan dünyaya dağıtılan bu petrol için yeni ve daha güvenilir bir güzergâh arıyordu. Bunun için de İskenderun Limanı biçilmiş kaftandı. Türkiye topraklarından geçen ve kendi limanından dünyaya pazarlığı yapılan bu proje Türkiye'nin de menfaatine olacaktı. Bahsi geçen proje için iki taraf arasında gerekli protokoller, fizibilite çalışmaları yapılmış, maliyet tablosu çıkartılmış, her iki taraf da projenin bir an önce hayata geçmesi için son derece istekliydi.

Akdeniz'deki bir Türk limanına İran petrollerini taşıyacak olan petrol boru hattı ile ilgili olarak İran ile müşterek kurulan çalışma grubunun 15 Eylül 1969 tarihinde Tahran'da yapılacak toplantısına hükümetimizi temsilen ve delege olarak Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar dairesi reisi Elçi Rahmi Gümrükçüoğlu'nun başkanlığında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Genel Müdürü Korkut Özal'dan Kurulu bir heyetin katılması, Dışişleri Bakanlığının 10.09.1969 Tarihli yazısı üzerine bakanlar kurulunca kararlaştırılmıştır.[188] Bu heyet gerekli görüşmeleri yapmak üzere İran'a gitmiştir. Hem iki ülke arasında hem de uluslararası piyasada bir görüşme trafiği meydana gelmiştir. Bu projenin gerekliliği hakkında 03.02.1971 tarihli Cumhuriyet Senatosu'nda şu sözler kayda geçmiştir.

Değerli senatörler! Petrol sorunu, bugün dünyamızı rahatsız eden sorunlardan biridir. Günümüzde dünyada üretilen petrolün yaklaşık olarak %60'ı enerji için kullanılmaktadır. Gazetelerde okuyorsunuz ve bu kadar önemli olan mallar büyük tartışmalara neden olmaktadır. Türkiye bu petrol kavgalarının dışında kalamaz, daha doğrusu, bu petrol kavgasını yakından takip etmek mecburiyetindedir. Türk kamuoyu ve özellikle siyasetçilerimiz zaman zaman başka işlerle meşgul oldukları için bu önemli konuyu ihmal etme eğilimindeler. Daha önce de belirttiğim gibi ülkemiz de dâhil olmak üzere Akdeniz bölgesindeki petrol hareketleri adeta bir savaşa dönüştü.

[188] **BCA.** 30.18/247.18.16

Süveyş Kanalı'nın İsrail ile Araplar arasındaki savaşın sonunda kapatıldığı ve bugüne kadar açılmadığı bilginiz dâhilindedir. Bu sorun bugün ancak Süveyş'in kapanması ve Libya ve Cezayir'deki üretim artışından kaynaklanan petrol sıkıntısı nedeniyle hissedilmektedir. Ancak 1970 yılında Trans-Arap petrol boru hattının çökmesi nedeniyle Suudi Arabistan'dan Lübnan'ın Sidon Limanı'na akan boru hattı maalesef çalışmayı durdurdu. Akdeniz bölgesi, Libya petrol üretimindeki düşüş nedeniyle 700.000 varil, aynı zamanda Trans-Arap petrol boru hattının çökmesi nedeniyle yaklaşık 500.000 varil kayıp yaşadı. [189]

Memleketimizin petrole olan ihtiyacı günden güne artmaktadır. Her gün daha fazla döviz ödemek zorunda kalacağız. Bu bağlamda ülkemizdeki petrol üretimini artırmanın yollarını ararken, petrol üreticisi ülkeler olan İran ve Irak'tan boru hatları yaparak komşularımızdan ham petrol ithal etmeye çalışıyoruz. Ahvaz-İskenderun boru hattının inşaatı 800 milyon dolara mal olacak. Hattın uzunluğu 1853 km'dir. Boru çapı 106 cm'dir. Bu proje hayata geçtiğinde İskenderun limanına başlangıçta 45 milyon tonu, sonunda 70 milyon tonu olmak üzere petrol akmış olacak. İskenderun Limanı'na her gün yaklaşık 900 bin varil petrol akacaktır. Projenin mühim aşamaları tamamlandı. Şu anda nakliye sözleşmeleri son aşamada, müzakereler 16 Şubat'ta devam edecek. Bu proje devam ederse 1971'de başlayacak ve 1973'te bitecek.[190]

Ahvaz-İskenderun petrol boru hattının inşası için kurulmuş bulunan uluslararası İnşaat konsorsiyumuna dâhil firmaların Türk ve İran hükümetlerine tevdi ettikleri nihai tekliflerinin kabulüne dair niyet ve niyet mektubunun bahis konusu firmalara verilmesi konusunda Türkiye ve İran hükümetleri arasında akti öngörülen ara antlaşmanın ve bilahare Türk ve İran temsilcileri tarafından müştereken imzalanacak niyet mektubunun hükümetimiz adına imzalanması hususunda Dışişleri Bakanlığı Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar dairesi reisi Elçi Rahmi Gümrükçüoğlu'nun yetkili kılınmasına karar verilmiştir.[191]

1970'li yılların ortalarında Türkiye ve İran için yeni bir fırsat doğdu. Şubat 1975 tarihinde, Yunan-Amerikan lobilerinin baskısıyla ABD Kongresi, Temmuz 1974'te Kıbrıs Harekâtı sebebiyle Türkiye'ye silah ambargosu kararı aldı. Bunun

[189]Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 03.02.1971, 10. Oturum, 63. Cilt, 410.
[190]Cumhuriyet Senatosu Tutanakları, 03.02.1971, 10. Oturum, 63. Cilt, 410.
[191]**BCA**, 30.18/250.32.17

üzerine İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi, ABD Başkanı Gerald R. Ford ve birkaç yönetim üyesinin bilgisi dâhilinde Türk Hava Kuvvetlerine erzak gönderdi. Daha sonra, 1975 yazında Şah, İran'ın Avrupa ile kara ticaretini geliştirmek için otoyol inşaatı için Türkiye'ye 1,2 milyar dolarlık kredi teklif etti.[192]

Ne yazık ki tüm çalışmalara rağmen bu proje hayata geçmemiştir. Sebep olarak iki ülkede de siyasi istikrarın tam olarak sağlanamaması, Kıbrıs Harekâtı ve devamında gelen Amerikan ambargosu gibi etkenler sayılabilir.

2.15. Kıbrıs Harekâtı, ABD Ambargosunda İran'ın Tavrı

1974 yılına geldiğimizde Türkiye tarihinin en önemli olaylarından biri gerçekleşiyordu. Türk hükümeti, Kıbrıs adasında Türk-Rum çatışmasına bir son vermek, Yunanistan'dan aldığı destekle Kıbrıslı Türkleri katleden ve tüm Kıbrıs'a tek başına hâkim olmaya çalışan Rum çetelerini durdurmak için bir harekât düzenlemeye karar verdi. Bu dönemden iktidarda Ecevit-Erbakan koalisyonu vardı. ABD ve adada garantör ülke konumunda bulunan İngiltere ile yapılan görüşmeler bir türlü sonuç vermeyince Türk hükümeti 20 Temmuz 1974'te *'Ayşe Tatile Çıksın'* parolası ile Kıbrıs adasına çıkarma yaptı. Kısa sürede kontrolü ele geçiren Türk Askeri birlikleri Türk-Rum çatışmasını durdurarak başta Kıbrıs Türkleri olmak üzere tüm adanın güvenliğini tekrar sağladı. Bunun üzerine 1975 yılının şubat ayında, Türk müdahalesini ABD dış yardım yasalarının ihlali olarak gören ve Türk ordusunu saldırgan olarak kabul edip Kıbrıs probleminin çözümünün önünde bir engel olarak niteleyen ABD Kongresi, Türkiye'ye silah ambargosu koydu.

İran hükümeti ve İran'daki kamuoyu, Türkiye'yi destekler görünse de Muhammed Rıza Şah'ın Türk müdahalesine ilişkin görüşleri daha karmaşıktı. 23 Temmuz 1974'te Şah, ABD Büyükelçisi Richard Helms'e *"CENTO ittifakı ve İslâmi ve komşuluk bağları nedeniyle İran'ın Kıbrıs'taki Türk harekâtını alenen desteklemek zorunda olmasına rağmen "Türkler ile hiçbir antlaşması olmadığını"* iddia etti. İlginç bir şekilde, Muhammed Rıza Şah, Kıbrıs'taki Türk harekâtını beğenmese de bu harekât, İran'ın Basra Körfezi ve Orta Doğu'daki gücünü göstermesine fırsat veren jeopolitik amacına hizmet etti.[193]

---

[192]Barın Kayaoğlu, *The Limits of Turkish-Iranian Cooperation; 1974-80,* Iranian Studies, vol.47, no.3, 2014, 465.
[193]Kayaoğlu, 465.

Çünkü savaş ile Akdeniz ve Akdeniz limanlarının güvenliğine gölge düşmüş ve Türkiye'ye uygulanan ambargo ile de İran, Ortadoğu'daki en büyük rakibinden kurtulmuş ve başta ABD olmak üzere Batı'nın yeni gözdesi olmuştu. Tüm bunlara rağmen Şah Türkiye'yi kaybetmeyi göze alamazdı. Çünkü Türkiye, İran için Batı'ya açılan kapıydı. Ve bu kapıyı kullanarak önemli ticari hamleler yapabilirdi. Ayıca güçsüz bir Türkiye, iç olaylara gebe olabilir ve bu durum İran'a da yansıyabilirdi. Bu gibi sebeplerden dolayı İran, Türkiye'yi kaybetmeyi istemiyordu.

Türkiye, İran hükümdarının zihninde önemli bir yere sahipti; ABD ambargosunun batı komşusunu ve CENTO ortağını zayıflatmasını istemiyordu. Şah, Türkiye'de siyasi düzenin çökmesinin İran'ın Batı ile iletişim hatlarını tehlikeye atacağından da endişeleniyordu. Bu nedenle, Mayıs 1975'te Washington'da Başkan Ford ve Devlet Sekreteri Henry Kissinger ile görüşen Şah, onlardan Kongre'nin ambargoyu kaldırması için teşvik etti. *"Türkleri kaybedersek bu bir felaket olur."* dedi. Ankara'nın Washington'dan vazgeçip "karşı tarafa" geçebileceği veya radikal bir ülkeden özellikle Rusya destekli Libya Muammer Kaddafi'nin yardımını isteyebileceğinden endişe duyduğunu dile getirdi. Muhammed Rıza Şah, Ford ve Kissinger'a Türkiye'ye ABD yapımı savaş uçakları için yedek parça, özellikle de lastik göndereceğini bildirdi. Bu ise İran'ın başka yerlerdeki çabalarıyla karşılaştırıldığında, Tahran'ın Ankara'ya yaptığı yardım mütevazı olacaktır. ABD'den yedek parça aldığı sürece, Şah'ın Türkiye'ye çok az yardımda bulunabileceğini kabul etti. Ancak Ford'un Türkiye'ye daha fazla yardım gönderme isteklerini geri çevirdi. Şah gönülsüzce, *"Hazinemin vanalarını açmam gerekecek."* dedi. Zira Ankara'nın ona borcunu ne zaman ödeyeceği (varsa) belli değildi. Muhammed Rıza Pehlevi Türkiye'yi kaybetmek istemiyordu ama İran petro-dolarını Türkiye'nin dipsiz kuyusuna atmak da istemiyordu. ABD-Türkiye ilişkilerindeki çatlak İran'ı ABD için daha vazgeçilmez hale getirdi. Ankara, Temmuz 1975'te (çoğu Sovyet füze testlerini ve askeri iletişimini izleyen) ABD tesislerini kapattığında, ABD İran'daki benzer tesislere güvenmek zorunda kaldı.[194]

Soğuk Savaş yıllarında ABD'nin izlediği Sovyetler Birliği'ni durdurma politikası, Türkiye, İran ve Pakistan'ı önce Bağdat Paktı ve daha sonra CENTO ittifakı içinde bir araya getirmiştir. Her iki savunma paktının da gerisinde ABD ve

[194]Kayaoğlu, 468.

İngiltere bulunuyordu. Amaç, komünizmin yayılmasını önlemek kadar Orta Doğu petrollerini korumaktı. Türkiye'nin, Garanti Antlaşması'nın hükümlerine dayanarak 1974 yılında Kıbrıs'a yaptığı müdahaleye kadar her şey yolunda gözüküyordu. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Kıbrıs'a yaptığı çıkartma ve bunu izleyen silah ambargosu bir anda dengeleri değiştirmişti. Türkiye'deki ABD savunma tesislerinin faaliyetlerine son verilmesi, Sovyetleri dinleme ve füze denemelerini izleme çalışmalarına büyük ölçüde sekte vurabilirdi. Bu nedenle biz tesislerin kapatılmasını bir koz olarak kullanmak istemiştik. Hâlbuki İran ihtilâlini takiben ortaya çıkan bazı gerçekler, bu ihtimali gören ABD'nin bazı önlemler aldığını fakat karışıklıklar başladığında tekrar Türkiye'ye döndüğünü, ambargonun kalkmasının biraz da buna bağlı olduğunu ortaya koymaktadır.[195]

Tülümen, ABD'nin Tahran Büyükelçisi William Sullivan hatıratını kaynak göstererek; ABD, CIA ve SAVAK arasında bir işbirliği yapmış, İran'ın Sovyetler Birliği hududu yakınında bulunan iki dinleme istasyonunu devreye soktuğunu ve söz konusu tesislerin ihtilâlci güçler tarafından tahrip edilip fotoğrafları gazetede yayınlandığında uyanacaktık, diyerek açıklamaktadır. Devamında ise ''ABD, ambargo ile Türkiye'yi cezalandırmak isterken aniden ortaya çıkan Humeyni kasırgası ortalığı karıştırmış ve Türkiye'nin önemi tekrar su yüzüne çıkmıştı.''[196] demektedir. Bu paragraftan, ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosunun kalkmasında İran ihtilâlinin büyük bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

1970'li yılların sonlarına kadar Tahran yönetimi, Türkiye-İran münasebetlerindeki üstünlüğünü korudu. Hatta özellikle Kıbrıs Savaşı'ndan sonra ABD'nin Orta Doğu'daki birincil müttefiki olarak Ankara hükümetinin yerini aldı. Dahası Türkiye'nin Amerika ile yaşadığı bu sorunlar İran'ın önemini artırdı. Lâkin 1979'dan sonra İran'da yaşanan devrim, aşırılık, ekonomik gerileme, rehine krizi, ABD yaptırımları ve diplomatik tecrit gibi problemler Türkiye'nin doğu komşusuyla güçlü başa çıkmasına ve ABD ile yakın ilişkilerini yeniden ele geçirmesine olanak sağladı. Demokrasiyi ortadan kaldırmak ve seçilmiş sivil liderleri hapse atmak pahasına ordunun yüksek komutasının istikrar getirmesini sağlayan Eylül 1980 Askeri Darbesi de Ankara'nın avantajına çalıştı.[197]

[195]Tülümen, 25.
[196]Tülümen, 26.
[197]Kayaoğlu, 471.

3. 1975-1990 TÜRK İRAN İLİŞKİLERİ

3.1. Türkiye Hapşırsa İran Nezle Olur

Şah Rıza Pehlevi 'ye ait olan bu ifade, iki ülke arası ilişkinin ehemmiyetini ve de derinliğini ortaya koymaktadır. İki ülke arasında birbirine sınır komşusu olmaları, ekonomik olarak birbirine muhtaç olduğu realitesi, her iki ülkede bulunan Türk ve Kürt milletlerinin varlığı ve bu varlıkların neden olduğu siyasal problemler, iki ülke arasında yaşanan bölgesel rekabet ve nüfuz mücadelesi gibi onlarca girdisi ve çıktısı olan bir ilişki kombinasyonunun var olduğunu görüyoruz. Ama her iki ülkenin de bu hassas terazide dengeleri bozmamak adına pür dikkat ettiğini de görüyoruz.

İran ile Türkiye arasındaki ilişkiler, tarihi anlaşmazlıklara rağmen, 1979 yılındaki İran İslâm İnkılâbına değin sorunsuz olarak gelebilmiştir. Bu başarıda Atatürk ile Rıza Şah'ın ulus inşası, kalkınma ve Batılılaşma gibi alanlarda var olan siyasi benzerlikleri etkiliydi.[198] Pehlevi Hanedanı sona ererken Türk-İran ilişkileri genel olarak olumlu idi. En azından Amerikan müttefikliği ve anti-komünist kampta olmak üzere ortak bir zemin üzerineydi. Bu ortak paydaya rağmen temel sorunları çözülemediği için ikili ilişkiler belli bir seviyenin üzerine çıkamadı. O dönemde Türkiye-İran münasebetlerinin ana gündemi gündemdeki sorunlar ve çözüm arayışlarıydı.[199]

1970'li yıllar boyunca Türkiye'nin istikrarsız ekonomik ve siyasi durumu, terörün yeniden canlanmasına neden oldu. Ayrıca Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile olan sorunları, Şah'ın düşüncesini iki önemli şekilde etkiledi. Birincisi, Türkiye'nin belalı demokrasisi, onu tek parti deneyi olan Rastakhiz yani Diriliş Partisi'nde kararlı olmaya ikna etti. Şah, çok partili demokrasinin kaos anlamına geldiğine ve İran'ın gözetimi altında bunların hiçbirine sahip olmayacağına karar verdi. Daha da önemlisi, ABD-Türkiye ilişkilerindeki kargaşa, Şah'ın ABD'ye olan inancını baltaladı.[200]

Kıbrıs Harekâtından sonra ABD'nin Türkiye'ye ambargo uygulaması ve yalnız bırakması olası bir durumda İran'a da aynı şeyi yapabileceği anlamına geldiğini Şah da öngörmüştü. Nitekim 1979 Devrimi, Şah'ı öngörüsünde kısmen de

[198]Açıkses, Kişman, 15
[199]Oran, 804.
[200]Kayaoğlu, 472.

olsa haklı çıkarmıştır. ABD devrim esnasında Muhammed Rıza Şah'ı yalnız bırakmış, devrimde sonra ise yeni yönetime ambargo uygulamıştır ve o ambargo bugüne kadar da genişleyerek devam etmektedir.

1973'te, Şah Muhammed Rıza, Ramazan Savaşı'nın[201] Ortadoğu'da var olan dengelere olası etkilerini müzakere etmek için Türkiye'ye geldi. Bir yıl sonra ise Cumhurbaşkanı Fahrettin Korutürk bu iade-i ziyarette bulundu. Bu görüşmelerden sonra iki devletin şüpheleri arka plana itildi, ancak bütünüyle ortadan kalkmadı.1960'ların başından itibaren İran'ın sanki bölge jandarmalığına soyunma hevesindeydi. Bu doğrultuda İran Şahı'nın Irak'taki Kürtlere desteği de içerebilecek bir ana hedefi vardı: Basra Körfezi'nde hâkim güç olmak ve etki alanı yaratmak. Nixon Doktrini de Şah'ın hedefine uyuyordu. Ancak 1973'teki ilk petrol krizine kadar Şah, hedeflerine varmak için yeteri kadar kaynağa sahip değildi. Petrol fiyatlarındaki ani yükseliş Şah'ın aradığı kaynağı sağladığında, Şah menzilini genişletti ve bölgede büyük bir güç olmak için silahlanmaya başladı. Korutürk'ün yapmış olduğu ziyaretin karşılığı olarak 1975'te Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını izlemek üzere Ankara'ya gelmiştir. Şah'tan büyük bir kredi veya petrol almayı uman Türkiye, istediğine ulaşamamıştır. Sonuç olarak, 1975 Cezayir Anlaşması'nın[202] yarattığı atmosfer, Türkiye'nin İran'ın bölgesel bir jandarma rolünden rahatsız olması nedeniyle ikili ilişkileri gelişmedi.[203]

Turgut Tülümen, 1978 yılında Büyükelçi olarak İran'a görevlendirilmesinden bahsederken dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün'ün kendisine''*... İran ile olan ilişkilerimize çok önem veriyoruz. Petrol zenginliğin sağladığı imkânlarla hız almış gidiyorlar. Şah, bölgede liderlik yapma hevesinde. Gelişmeleri yakından izlemek zorundayız. Her şeyden önce ihracatımızı arttırmalı ve ucuz petrol temin etmeliyiz.*''[204]dediğini vurgularken Türkiye'nin İran politikasını belirleyen temel faktörleri de gözler önüne sermiştir. Bunları önemli birkaç başlığa dökersek

[201]Yom Kippur Savaşı diye de bilinen bu savaş, 1973 Arap–İsrail Savaşı, 6-25 Ekim 1973'te Mısır ve Suriye öncülüğündeki Arap devletlerinin İsrail'e karşı başlattığı bir savaştır.
[202]Dönemin Irak Cumhurbaşkanı Yardımcısı Saddam Hüseyin ve İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevi tarafından 1975'te Cezayir Devlet Başkanı'nın ara buluculuğunda imzalanan "Sınır ve İyi Komşuluk Anlaşması", iki ülke arasında kara ve nehir sınırlarının çizilmesini içeriyordu. Ancak Saddam Hüseyin söz konusu anlaşmayı 1980'de iptal etti.
[203]Oran, 805
[204]Tülümen, 35

Türkiye'nin İran ile olan ilişkilerini belirleyici birinci unsur; petrol başta olmak üzere ve iki ülke arası ithalat ve ihracatın belirlediği ekonomik ilişkilerdir. İkinci unsur ise tarihin her döneminde olduğu gibi Ortadoğu'nun iki güçlü devleti olan Türkiye ve İran arasındaki bölgesel liderlik mücadelesidir. Nitekim Dışişleri Bakanı Ökçün'ün *''Şah, bölgede liderlik yapma hevesinde''* cümlesi bizi iddiamızda haklı çıkarıyor.

3.2. Türkiye İran'ı Kıskanıyor!

Kıbrıs ambargosu boyunca Muhammed Rıza Şah, Türkiye'nin ambargoyu aşmasına yardım etmek istedi; bunun için Türk ordusuna yedek parça gönderdi. Ne yazık ki İran'ın yedek parçaları, Türkleri zor durumda bırakan ABD ambargosunun etkilerini karşılamaya yetmedi. Belki Tahran, Ankara için daha fazlasını yapabilirdi. Ancak, 1970'lerin ortalarında Orta Doğu'nun en güçlü ulusu haline gelmesine ve bölgesel hedeflerini agresif bir şekilde sürdürmesine rağmen, Şah Türkiye'yi hâlâ Washington'un sorumluluğu olarak görüyordu.1974'ten 1977'ye kadar CENTO'nun genel sekreterliğini yapan Türkiye Büyükelçisi Haluk Bayülken, emekli olduktan sonra verdiği bir dizi röportajda, Şah'ın 1970'lerde çok güçlü göründüğü halde Türkiye'yi kıskandığını iddia etti. Bir keresinde Şah'ın Bayülken'e, Batı ile iç karartıcı ticareti olan Türkiye'nin NATO üyesi olabileceği halde milyarlarca dolarlık küresel petrol ihracatıyla İran'ın nasıl olup da üye olamayacağını sorduğu aktarmıştır.[205]

Büyükelçinin bu sözlerine rağmen sanki Türkiye'de birçok insan İran'ı kıskanıyor gibiydi. Zaman zaman birkaç Türk gazeteci, İran hakkında övgü dolu gözlemler yayınladı. Bu arada, Türk basınında pek de övgü dolu olmayan hatta açgözlü sayılabilecek açıklamalar yer alıyordu. Ocak 1976'da Türkiye'nin en yüksek tirajlı günlük gazetesi Hürriyet, Tahran'ın silah tedarikini ve Orta Doğu ile Basra Körfezi'ndeki etkisini haber yaptı. Haber, Türkiye'nin ABD ambargosu altında sıkıntı çektiği bir dönemde İran'ın petrol servetine içerlemişti. 1978'den 1983'e kadar Türkiye'nin İran büyükelçisi olarak art arda görev yapan Turgut Tülümen ve Tanşuğ Bleda'nın anıları, kıskançlık hipotezini destekliyor. Tülümen ve Bleda, 1970'lerde Türk diplomatları ve yüksek rütbeli askerlerin İran'ı ne zaman ziyaret etseler, İran'ın yükselen yaşam standartları ve askeri gücünden etkilendiklerini anlatıyor. Hatta bazıları İran'ın yeni silahlarının bir gün Türkiye'ye karşı kullanılıp

[205]Kayaoğlu, 473.

kullanılmayacağını merak ediyordu. Türk basınında pek çok kişi bu görüşleri paylaştı. Şah da Türk basınında art niyetli hakaretlerden nasibini aldı. O günlerde radikal solcu bir gazete olan Cumhuriyet, ara sıra "kralların kralına" yumruklar atıyordu. Bazı Cumhuriyet köşe yazarları, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıların suçunu OPEC'in fiyat artışına ve Şah'a yüklüyordu. Diğerleri Şah'ın modernleşme programını ve muhalefete yönelik baskısını eleştiriyordu. Yine bazıları, Şah'ın ABD'den devasa silah alımlarını kanıt olarak göstererek "Amerikan emperyalizmi" için çalıştığını iddia ediyordu.[206]

3.3.Türkiye-İran Arası Ekonomik İlişkiler

ABD-Türkiye ilişkilerinin kötüleşmesi iki ülkeye de ilişkileri iyileştirme fırsatı verdi. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Haziran 1975'te İran'a yaptığı devlet ziyareti sırasında, Türk ve İran delegasyonları çeşitli projeleri tartıştılar; bunlardan ikisi öne çıktı: ortak askeri sanayiler ve Türkiye'de otoyollar inşa etmek için uzun vadeli bir İran kredisi. Askeri-sanayi iş birliğinin neden gerçekleşmediği açık değil. Ancak Şah'ın yollar için 1,2 milyar dolarlık uzun vadeli kredi vaadi iki tarafı da hareketlendirdi. İthal mallar Basra Körfezi'ndeki yetersiz liman tesislerinde sıkışıp kalmışken, Tahran, Türkiye'nin otoyollarının iyileştirilmesinin İran'ın Avrupa ile ticaretine yardımcı olacağını umuyordu.[207]

Bu sırada Demirel hükümeti ise yaygın döviz kıtlığı nedeniyle Türkiye üzerinden mal taşıyan yabancı kamyonlara geçiş ücreti koymaya çalıştı. Türkiye'nin konumu kendisine bunu yapma hakkını veriyordu. Türkiye ayakta kalabilmek için ek gelir elde etmek zorundaydı. Böylece, Demirel hükümeti transit geçen yabancı tırlardan önce her ton/kilometre için 40 kuruş istedi ve kısa süre sonra bu rakamı 25 kuruş ton/kilometreye indirdi. İranlılar, Türkiye'ye bir milyar dolarlık kredi verme meselesini geçiş ücreti ödemeleri istendiğinde rafa kaldırdı. Çükü İran bunu CENTO tarafından savunulan bölgesel işbirliği ruhunun ihlali olarak algıladı. Haziran 1976'da, İran hükümeti kredili otoyollar anlaşmasını askıya aldığını açıkladıktan sonra, Demirel kabinesi İran kamyonlarından ücret almama kararı aldı. Ancak, Ankara Hükümetinin duruşundan ve kendi petrol gelirlerindeki potansiyel düşüşten endişe duyan Tahran, 1976 sonbaharında kredi teklifini rafa kaldırdı. Artık bundan

[206]Kayaoğlu, 474.
[207]Kayaoğlu, 475.

dört yıl sonra ve çok farklı koşullar altında, iki ülke ekonomik ve ticari ilişkilerini yeniden canlandırma girişiminde bulunacaktı.[208]

Tahran Büyükelçisi olarak 1978 yılında İran'da bulunan ve Şah Muhammed Rıza ile olan ilk görüşmesini, protokol kuralları ile detaylı bir şekilde anlatan Tülümen, en üst makamlardan aldığı talimat gereği ekonomik işbirliğine önem verdiğini belirterek İran'a petrol karşılığı mal satmak istediğini Şah'a iletmiştir. Şah'a, Başbakan Bülent Ecevit'in, *Türkiye-İran ilişkilerinin geliştirilmesi hususunda her türlü gayretin sarf edilmesi ve icabında yeni bir değerlendirme yapılması gerektiğini düşünüyor,* notunu ilettiğini ve Şah'ın bu sözlerden çok etkilediğini vurgulamıştır.

Petrol fiyatlarının birkaç kez katlandığı bir dönemde İran'a bakışımız yeni bir boyut kazanıyordu. Geçmiş yıllarda bu ülkeye yapılan yıllık ihracat, hiçbir zaman 40 milyon doları geçmemişti. Petrol ithalatımız da kısıtlıydı. Bunun temel nedeni İran'ın petrolünü, döviz sıkıntısı çeken Türkiye yerine sanayileşmiş ülkelere satmayı tercih etmesiydi.[209]

Büyükelçi Tülümen, Tahran'a hareket etmeden önce Vehbi Koç, Sakıp Sabancı, Nejat Eczacıbaşı, Feyyaz Berker, Aydın Bolak ve Osman Boyner gibi Türkiye'nin önemli işadamları ziyaret etmiş, ambargodan dolayı Türkiye'nin içine düştüğü darboğazdan nasıl kurtulabileceği konusunda bir arayış içinde olmuştur. Ona göre Türkiye Cumhuriyeti yöneticileri ve işadamlarının yapmak istediği İhracat patlaması denemesine, İran örnek bir ülke olabilirdi.

Keza geliştirilmek istenen ekonomik ilişkilerin sadece mal alım satımından ibaret olmadığını, askeri ilişkilerin de geliştirilmek istendiğini şu paragraftan anlayabiliyoruz: Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Bülent Uluslu, İran Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Habibullahi'nin davetine icabetle Tahran'a geldi. Ertesi gün Şah tarafından kabul edildik. Sayın Uluslu, Cumhurbaşkanımızın mesajını ilettikten sonra Harpoon füzeleri, mayın gemisi ve denizaltı üretiminde iş birliği yapılması hususunda Habibullahi ile mutabakata vardıkları bildirdi. Şah da bundan duyduğu memnuniyeti sunarken yeni iş birliği adımlarının atılması üzerinde durdu. Bu dönemde İran'ın petrol zenginliğinden faydalanarak yaptığı en önemli yatırım savunma sanayi kurmak olmuştu. Özellikle ABD'den yaptığı en son modern askeri

[208]Kayaoğlu, 476.
[209]Tülümen, 36.

ithalat, İran'ı, Orta Doğu'nun en güçlü ordusuna sahip devletlerinden biri haline getirmişti.[210]

Buna karşın İran ekonomisinin ne durumda olduğunu yine İranlı yetkililerin ağzından şöyle açıklıyor: *İthal malların fiyatları yükselirken petrolden sağlanan gelirin alım gücü azaldı. Bütçe açığı 15 milyar doları buldu. Buna son ücret artışları dâhil değildir. Yatırım programı kısılacak ve devam eden bazı projeler iptal edilecektir. Askeri siparişler de azaltılacaktır. Sosyal harcamalar ve bu yolda yapılan baskılar bizi nereye götürür bilemem. Petrol anlaşmasını yürütmek üzere sizden fazla mal almaya hazırız. Siz de bizden petrol dışında mal alabilirseniz memnun oluruz.* Petrol ihracatı durmadığına göre ve OPEC sayesinde petrol fiyatlarında devamlı bir artış kaydedildiğine göre bu sıkıntı nereden geliyordu? Muhalefet sorunları suiistimal ve yolsuzluklara bağlamıştı. Doğulusu, Batılısı, temas kurduğum yabancı Büyükelçilerin hemen hepsi kötü yönetim ve rüşvetten söz ediyordu. 1978 yılında İran'da takriben 100 bin yabancı yaşıyordu. Bunların yarısı Amerikalıydı. Hepsinin amacı İran'a daha çok mal satabilmekti. Rüşveti verenler de onlar veya onların temsilcisi konumundaki firmalardı. Büyükelçi devamında şu çarpıcı izlenimine yer veriyor: İş bağlamında kullanılan, yabancı kökenli sarışın güzellere resmi davetlerde dahi rastlanıyordu. Devrime giden kanlı süreç başladıktan sonra olaylardan iki ülke arasındaki ticari ilişkiler durma noktasına gelmiş, grev ve iş yavaşlatma eylemleri gümrüklere de sıçramıştı. Gürbulak Sınır Kapısı'ndan geçme becerisi gösteren kamyonlarımız bu kez Tahran gümrüğüne takılıyordu. 400 kadar kamyon birikmişti. Haftalarca beklemekten usanan bazı şoförler, anahtarlarını bize verip dönmeye kalktılar. Kendilerini zor ikna ettik.[211]

3.4. Devrimden Önce İran'ın Sosyo-ekonomik Yapısı

Şah, İran'ın petrolden elde ettiği gelirlerin bir kısmını eğitim ve sağlık hizmetlerini iyileştirmek için kullandı. 1963 ile 1977 yılları arasında ilkokullardaki öğrenci sayısı 1,6 milyondan 4 milyonun üzerine çıktı. Öğrenci sayısı yedi kat artarak 154.215 kişi oldu. Aynı dönemde hastane, sağlık ocağı ve doktor sayısında da artış yaşandı. Sağlık hizmetlerindeki gelişmeler ile bebek ölümlerini azaldı. Nüfus 1966'da 25,8 milyondan on yıl sonra 33,4 milyona çıktı. Türkiye'de olduğu gibi,

[210]Tülümen, 36.
[211]Tülümen, 43.

genel nüfus patlaması şehirlerde yaşayan insan sayısını artırdı. Kırsaldan gelenler, yeni endüstriyel tesislerin bulunduğu Tahran'ın nüfusunu daha 1976'da 4,5 milyona çıkardı. Şah Muhammed Rıza'nın Batı kalkınma tarzı düşkünlüğü onun çok da arzu etmemesine rağmen kadınlar hakkında çeşitli hakları kabule zorladı. Beyaz Devrim'in kendine has hedeflerinden biri kadınlara verilen oy hakkıydı. 1967 ve 1975 tarihli Aile Koruma Yasası, kadınlara evlilikte daha fazla eşitlik veriyordu. Yasa çok eşliliği ortadan kaldırmadı, ancak bir erkeğin yeni bir eş almadan önce karısının rızasını almasını şart koştu. İran'ın kadının statüsünü değiştirme çabaları Türkiye'ye kıyasla çok zayıf kaldı.[212]

İran nüfusun %14'ünü barındıran Tahran, tüm ülkenin on üç tiyatro binasından yedisinin içinde bulunduğu bir şehirdi. Basılan 216 gazetenin 196'sı burada yayınlanıyordu. 1970'lerin ortasında 33 milyon olan nüfusun içinde 10 bin doktor vardı ve bunların yarısı Tahran'daydı. Ülkedeki öğrencilerin %60 Tahran'da okumaktaydı. Ülke arabalarının %76'sı, motorlu araçların %68'i Tahran'da bulunmaktaydı. İran'ın 66 bin köyünden 63 bini su borusu sisteminden faydalanamıyordu. Sadece %4'üne elektrik hizmeti veriliyordu. 50 aile ticari firmaların %85'ini kontrol etmekteydi. Yani Muhammed Rıza Şah'ın İran'ı, çok küçük bir azınlığa sınırsız zenginlik ve hizmet sunarken, sefalet ve her türlü imkândan yoksun diğer kesimi görmezden geliyordu. Öte yandan, Şah yaptıklarını reklam aracılığı ile halka duyurmak için çok para harcamaktaydı ve bu reklamların popülaritesinin bir göstergesi olduğuna inanıyordu. Şah'ın resim ve heykelleri her yerde bulunmaktaydı. 75 ayrı posta pulu Şah'ın resmini içeriyor ve her yıl Şah'ın doğum gününü hatırlatan milyonlarca renkli ışık ülkeyi aydınlatıyordu.[213] Fakat İran, Tahran'dan ibaret değildi ve Şah ise sosyal adalet ve gelir dağılımında son derece adil olduğunu iddia etmesine rağmen halkta bunun bir karşılığı yoktu.

Toprak Reformu istenen sonuçları verememişti. Büyük toprak sahiplerinin yanı sıra 2 milyona yakın aile hala topraksızdı. İran'da din faktörü her zaman etkili olmuş, mollalar ve Ayetullahlar, toplumsal yapıda ağırlıklarını her zaman hissettirmişlerdir. Bunlar kuşkusuz modernleşmenin önündeki en büyük engellerdi. Aydın, sivil ve asker kitlelerinin varlıkları bir realiteydi. Ancak 1941'den bu yana

[212]Cleveland, 330.
[213]Hakan, Yılmaz, Tarih Boyunca ihtilaller ve Darbeler, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006, 396.

İran'ı demir yumrukla yöneten Şah Muhammed Rıza, onları nasıl etrafında toplayacağını biliyordu. Özellikle ordu, Şah'ın en büyük destekçisiydi. Bu koşullar altında, Şah'ın bazı reform hareketleri çok zayıf kaldı. 1960'ların başında giriştiği tarım reformu beklenen sonuçları vermedi ve dertlere derman olamadı.[214]

Modernleşme çabaları, istenilen meyveleri vermediği gibi dini çevrelerde tepkilerin oluşmasına neden olmuştu. Yine bu çevreler, modernleşmeyi İran halkının geleneksel ve toplumsal değerlerinden uzaklaşması olarak yorumlamaktaydı. Batı'ya yönelmek, milli ve manevi değerlerin reddi olarak görülüyordu. Öte yandan ekonomik alandaki zenginleşmeyle birlikte Batı ile ekonomik ve teknolojik yakınlaşmanın bir sonucu daha ortaya çıktı. Sanayileşme ve kentleşme kırdan kente göçü hızlandırdı. Bu ise tarıma dayalı ekonomik çarkın bozulmasına ve tarımsal üretimin azalmasına neden oldu. Akabinde kentlere doğru bir göç seli başladı ve nihayetinde başta Tahran olmak üzere kentler çarpık yerleşimler, işsizler ile dolup taştı. Tarımsal üretimdeki düşüş ve para bolluğu, gıda maddeleri ve hatta lüks mal ithalatını hızlandırdı. Yalnızca 1978'de İran'ın gıda ithalatı 2 milyar dolar değerindeydi. Ayrıca enflasyon konusu da gündeme geldi. 1978 yılında enflasyon %35'e yükselirken, gelişme hızı %3,5'a düştü. Enflasyon, sosyal ve ekonomik eşitsizlikleri artırdı. Öyle ki tüketimin %40'ı, halkın %10'una aitti. Bu ekonomik zorluk ve problemlerle karşı karşıya kalan Şah'ın siyaseti ve yönetimi iki ilke üzerinde duruyordu: İlki, onunla birlikte olanlara ve onu destekleyenlere mümkün olan tüm mali kaynakları ve refahı vermekti. Bu da ülkedeki yolsuzluğu ve suiistimali gözler önüne serdi. Öyle ki Şah'ın kendi ailesinin üyeleri bile rüşvet ve suiistimal içinde yüzüyordu. Zaten Birçok şirketin hissedarıydılar. Elbette bu rüşvet ve yozlaşma hali kamuoyunun gözü, bilgisi ve nihayetinde tepkisinden kaçmıyordu. Şah'ın politikalarının bir diğer ilkesi de kendisinden olmayanları ve ona karşı çıkanları, yani en küçük muhaliflerini bile acımasızca ezmekti. İran'ın ünlü gizli istihbarat servisi SAVAK, bu politikanın en etkili aracı ve İran halkının korkutan rüyasıydı.[215]

Bu dönemde Türk Basını İran'da olan biteni merakla takip ediyor ve köşe yazarları bu konuları işliyordu. Abdi İpekçi, Milliyet gazetesindeki köşesinde

[214]Armaoğlu, 375.
[215]Armaoğlu, 376.

"İran'ın Düşündürdükleri" isimli yazısında *"...İran birçok az gelişmiş ülkenin tersine petrolü sayesinde büyük maddi olanaklara kavuşmuştur. Fakat oradaki rejim, devletin artan gelirinden ulusun adilane yararlanmasına izin vermeyen bir biçimde işlemiştir. Şah'ın çevresindeki zenginler daha da zenginleşirken, yoksulların durumu düzeltilmemiştir. Bu haksızlık ve yolsuzluklara karşı çıkanlar, polis rejiminin baskısı altında kalmıştır."* demektedir.[216]

Peki, İran halkı bu durumları biliyor muydu? Biliyorsa bu haksızlık ve yolsuzluklara karşı tepkisi ne oldu? Cevap için kaynaklara başvuruyoruz:

İran'daki fakir halk, yöneticilerin ve zenginlerin bu durumundan haberdardı. İhtilâlin öncüleri hemen her gün, ülkeden servet kaçırma ithamı ile birtakım önemli kişilerin isimleri ile kaçırdıkları meblağları listeler halinde sokaklarda dağıtıyordu. Bankalara saldıran göstericiler, kasaları dinamitle patlatarak içindekileri yollara döküyorlardı. Aynı günlerde, şehrin pek çok semtinde, banka, sinema ve her türlü içki satan dükkânlar tahrip ediliyordu.[217] Halkın orta ve alt tabakasında, çarşı esnafı ve dini çevrelerde, TUDEH destekli sol örgütlerinde, Şah, yöneticilere ve onlardan beslenen zengin sınıfa karşı büyük bir nefret oluşmuştu. Bu nefret İran'ın cadde ve sokaklarına şiddet olayları şeklinde yansımış, güvenlik güçleri ile göstericiler arasında kıyasıya bir çatışma süreci başlamıştı.

3.5. İran'da Devrimin Ayak Sesleri

Büyükelçi Tülümen anılarında, İran'a ayak basar basmaz kendini olayların içinde bulduğunu, bitmek bilmeyen protesto gösterilerinden, güvenlik güçlerinin ucu ölümlere varan sert müdahalesinden, ihtilali başlatan olay olarak bilinen 8 Eylül'deki Lale Meydanı'nda göstericiler üzerine atılan ateş sonucundan 5 bine yakın insanın ölümünden bahsetmiştir. Büyükelçi, güven mektubunu[218] takdim ettiği İran Dışişleri Bakanı göstericiler hakkında, *bu sadece din adamlarının eseri olamaz. Son derece organize hareket ediyorlar. Solcuların tertiplediğinden şüphemiz yok*[219] dediğini aktarmaktadır.

[216]Abdi, İpekçi, Durum, Milliyet Gazetesi, 19 Ocak 1979.
[217]Tülümen, 45.
[218]Büyükelçiler, temsil ettikleri ülke devlet başkanının imzasını taşıyan bir güven mektubunu (İtimatname) atandıkları ülke devlet başkanına özel bir törenle arz eder ve ancak bu törenden sonra resmen göreve başlamış kabul olunurlar.
[219]Tülümen, 47.

Bahsi geçen olaylarda öne çıkan iki grup vardı. Birinci din adamları öncülüğünde örgütlenen ve kendilerini Humeyni'ye bağlı kabul eden İslâmi gruplar. İkincisi Sovyetlerle yakın ilişkiler içerisinde olan TUDEH gibi partilerin öncülüğünde örgütlenen solcu gruplardı. Fakat görünen o ki dönemin İran yönetimi olaylardan solcuları dolayısıyla Sovyetleri sorumlu tutmaktadır. Fakat bu gösterilerde sağ ve sol örgütler her zaman işbirliği yapmamış bazen de kendi aralarında çatışmıştır. Ellerinde kızıl bayrak taşıyan solcularla, Humeyni taraftarları zaman zaman birbiri ile çarpışıyordu. İran'ın diğer kentlerine sıçrayan olaylarda 36 kişi öldü. Bu gösterileri Tahran Üniversitesindeki kanlı olaylar izledi.[220]

Bu çeşit olayların genelde solculara mal edilmesi alışılmış bir uygulama olmakla birlikte gerçeğin ne olduğunu araştırmakta fayda vardı. Filhakika sol akımlar İran'da yaygındı. Libya ve Lübnan'daki FKÖ kamplarında yetiştirilenlerin ülkeye gizlice sokulduğuna dair duyumlar almıştık. Petrol zenginliğine rağmen halkın ekseriyeti fakirdi. Sol propagandanın etkisi altında kalabilirlerdi. Büyükşehirlerde Şah'a ve yakınlarına karşı bir cephe oluşturulmak istendiği dikkatimi çelmişti. ABD'nin nasıl bir tutum alacağı merak konusuydu. Kendilerine yakın bir alternatif bulduklarında Şah'ı feda edebilirler miydi? Sovyetler 'in olaylarda ne ölçüde parmağı vardı? Altıncı hissim Amerikalıların zoru görünce Şah'ı feda edebileceğini ve bunun farkında olan Sovyetlerin İran'ı destabilize etmeye çalıştığını söylüyordu.[221]

3.6. Gösterilerde Türkiye Aleyhtarlığı

Bu dönemde Türkiye aleyhinde çeşitli faaliyetler ve yayınların yapıldığını da ayrıca vurgulamakta fayda var. Türkiye'nin Urmiye ve Tebriz Başkonsolosluklarının göstericiler tarafından kundaklanması, Azeri, Kürt hatta Ermeni meseleleri üzerinden oluşturulmak istenen birtakım olumsuz tutum ve davranışları bunlara örnek verebiliriz.

8 Aralık günü, Tebriz Başkonsolosluğumuzun duvarlarına Atatürk ve Türkiye aleyhtarı sloganların yazılmış olduğu tespit edildi. Eşek Türkler, Aptal Atatürk, Din Yolundan Ayrılmış Türkler, şeklinde yazıların yazılmış olduğu görüldü. 30 Aralık günü, Tebriz Başkonsolosluğumuz yoldan geçen göstericiler tarafından ateşe verildi.

[220]Tülümen, 45.
[221]Tülümen, 50.

Bunları kardeş Tebriz halkına mal etmek güçtü. Provokatörlerin ortalığı karıştırmaya ve Türk-İran ilişkilerini bozmaya çalıştıkları açıktı. Ertesi sabah Dışişleri Bakanı Zelili nezdinde bir teşebbüs yapmak üzere bakanlığa gittim. Başkonsolosluğumuza yapılan saldırıların önlenmemesini ve bundan cesaret alan göstericilerin binayı ateşe vermelerini protesto ettim. Zelili üzüntü içinde ellerini havaya kaldırarak, *sizi temin ederim ki ne büyükelçiliğinizin ne şahsen sizin ne de maiyetinizde çalışan arkadaşlarınızın mesaileri hakkında en ufak bir şikâyetimiz yoktur. İkili ilişkilerimizi geliştirmek hususundaki gayretlerinizi ayrıca şükranla karşılıyoruz. Olayda herhangi bir kasıt aramamanızı özellikle rica ederim*, dedi. İran milliyetçilerinin Türkiye'ye karşı izlediği politikanın temelinde iki ana husus yatar. İlki, Azeri nüfusu arka planda tutmak ve mümkünse Fars kültürü içinde eritmek; ikincisi ise bir yakan topunu andıran Kürt meselesini Türkiye'nin kucağına atabilmektir. Devrimi birlikte yaptıkları Azerileri yıpratmanın çaresini dış mihraklarla işbirliği ve ihtilal aleyhtarlığı diye suçlamakta bulmuşlardı. Kürt sorununa da İran ile Irak arasında gidip gelirken, Körfez Savaşı'nı takiben ABD'nin izlediği yanlış politika sayesinde daha çok Türkiye'nin başını ağrıtır olmuştur.[222]

3.7. Yabancıların Tahliyesi ve Türkiye'nin Rolü

İran yönetimi, olayları durdurmak ve sokağa dökülen halkı yatıştırmak için hükümet değişikliğinden başka bir çare bulamıyor, her yeni gelen hükümet kendisini kısa bir süre sonra feshediyordu. Her kanlı olayın kırkını anmak isteyen halk ile polis arasındaki çatışmalar yeni bir kanlı olaya zemin hazırlıyor ve bu yüzden kargaşanın sonu gelmiyordu. Humeyni'nin, Muharrem ayı münasebetiyle yaptığı çağrının metni elden ele dolaşıyordu. Humeyni'nin çağrısı Pehlevi Hanedanlığının sonunun yaklaştığını gösteriyordu; *Büyük İmam bize, zulme ve zalime karşı birlikte hareketi önermiştir. Bugün halka zulmeden Şah'ın hükümetidir. Halkın direnmesi vaciptir. Muharrem ayı, Yezid'in yıkıldığı aydır. Aşura Günü, mazlumun intikam günüdür. Gaddar Pehlevi Hanedanının yok olması için mücadele edin. Yas gösterileri için hükümet ve polisten müsaade almaya gerek yoktur. Engel olmak isterlerse direnin,* diyordu. Çağrı hemen etkisini göstermiş ve halk sokaklara dökülmüştü.[223]

[222]Tülümen, 51.
[223]Tülümen, 52.

Atılan sloganlar Şah aleyhinde olduğu kadar yabancıları, özellikle de Amerikalıları hedef alıyordu. İlk olarak da Amerika harekete geçmişti. PANAM Şirketinin Türkiye temsilciliği, Ulaştırma Bakanlığımıza başvurarak 6 adet Boeing 747 uçağı ile Tahran'daki Amerikanlıların tahliyesi için uçuş izni talep etti. İstanbul-Tahran-İstanbul arasında charter seferi yapacak olan uçaklar İstanbul'dan Tahran'a boş gidecek ve dönüş seferlerinde Amerikalıları Türkiye'ye getirecekti. İstanbul'dan ise değişik istikametlere dağıtılacaktı. Ulaştırma Bakanlığı gereken izni vermişti. Diğer ülkeler kadar bizim de vatandaşlarımızın tahliyesi için palan yapmamız gerekiyordu. İranlılarla evli Türk hanımlarının sayısı üç bini buluyordu. Yerel şartlara uymaya zorlanan aileleriyle birlikte Türkiye'ye dönmek isteyebilirlerdi. Çalışma müsaadesi olan, özellikle de çoğunluğunun şoförlerin olduğu, işçilerin sayısı dört bine yakındı. Geçmişte İran Devleti'nin talebi üzerine ağır kamyonları kullanmak üzere Türkiye'den üç bin kadar şoför getirilmişti. Bunların bir kısmını devamlı hareket halindeydi. Talebe sayısı 41, büyükelçilik mensuplarının sayısı 70 idi.[224]

3.8. Şah Ülkeden Ayrılıyor, Humeyni Yönetime El Koyuyor

İran şehir ve sokaklarında bitmek bilmeyen isyanlar, memurların ve işçilerin uzun soluklu grevleri, art arda değişen hükümetler adeta İran'da büyük bir değişikliğin zamanının göstergesiydi. Halkın talepleri ve muhalefetin sert tutumu karşısında daha fazla tutunamayacağını anlayan Şah Muhammed Rıza, sağlık sorunlarını neden göstererek ülkeden ayrılmış, Amerika'nın yolunu tutmuştu.

Artık ortamı uygun bulan Humeyni ve çevresi İran'a dönüş hazırlıklarına başlamıştı. 1 Şubat 1979 günü saat 09.00'da Humeyni ve çevresini İran'a getiren uçak Mehrabat havaalanına iniyordu. İran televizyonu ilk defa Şah'ın resmini göstermeden ve İran Milli Marşı çalmadan başka bir marşla yayına başladı. Karşılama merasimini teferruatıyla gösteren bu yayını yarım saat kadar izleyebildik. Spikerin Humeyni'yi mili bir kahraman ve kurtarıcı olarak takdim etmesi stüdyoya onun taraftarlarının hâkim olduğunun göstergesiydi. Humeyni'nin karşılanmasında devlet başkanı protokolü uygulanmıştı.[225]

[224]Tülümen, 53.
[225]Tülümen, 17.

3 Ocak 1979'da General Ezhârî'nin yerine Şahbur Bahtiyar Başbakan olarak tayin edildi; bu arada Muhammed Rıza Şah'ın bir süre ülkeden ayrılması için senaryolar hazırlandı. 12 Ocak'ta, Şah'ın yokluğunda ona vekâlet etmek üzere Celâleddin Tahrânî'nin başkanlığında dokuz üyeden oluşan bir konsey ilân edildi. Bir gün sonra Humeynî, gayri meşru saydığı Bahtiyar yönetiminin yerine geçecek olan Şûrâ-yı İnkılâb-ı İslâmî'yi kurduğunu Paris'te ilân etti. Üç gün sonra da Şah Muhammed Rıza bir daha dönememek üzere İran'dan ayrıldı.[226]

Orduda Şah'a bağlı generallerle devrim yanlısı subaylar arasındaki mesafe gittikçe açılıyordu. Bu gelişmelere karşı Batı yanlısı bir askerî darbe imkânını araştırmak üzere görevlendirilen NATO Kara Kuvvetleri komutanı General Robert Huyser'in raporunda böyle bir şeyi düşünmenin mümkün olmadığını belirtmesinden de anlaşılacağı üzere devrim hareketi ordu içinde de büyük taraftar toplamıştı. Artık Humeynî'nin İran'a dönmesinin zamanı gelmişti. 1 Şubat 1979'da Tahran'a ulaşan Humeynî'yi 10 milyon insan karşıladı. Humeynî, havaalanından devrim şehitlerinin gömülü olduğu Bihişt-i Zehrâ Mezarlığı'na gitti. Orada Bahtiyar hükümetini tanımadığını, kendisinin yeni bir hükümet kuracağını ilân etti. Geçici İslâm hükümeti Mehdî Bâzergân'ın başkanlığında 5 Şubat'ta kuruldu. Silahlı kuvvetlerin gittikçe dağıldığını, birçok askerin Humeynî taraftarlarına katıldığını gören Başbakan Bahtiyar 10 Şubat'ta Tahran'da sokağa çıkma yasağı ilân etti. Humeynî bu yasağa uyulmamasını istedi ve Şah'a bağlı ordu mensuplarının halka ateş açması durumunda cihat ilân edeceğini açıkladı. Ertesi gün Yüksek Askerî Konsey, Bahtiyar'dan desteğini çekti, 12 Şubat günü de rejimin bütün organları çöktü. Artık devrim başarıya ulaşmıştı.[227]

İran'da seküler, liberal, milliyetçi ve sol çevreler de devrime özellikle başarıya ulaşacağının anlaşılması üzerine destek vermişlerdi; ancak devrimde merkezî rolü oynayan Humeynî ve onun liderliğini yaptığı İslâmî yapı idi. On dört yıl ülkesinden ayrı kalmasına rağmen Humeynî İran halkını harekete geçiren olduları çok iyi kavramıştı. Sadece sembolik bir lider olmakla yetinmedi, aynı zamanda devrimi yönetti. Zaman zaman bazı kişilere danışıp onlardan bilgi aldıysa da bütün önemli kararları kendisi verdi. Şah'la anlaşma yolları aranması tavsiyelerini hiçbir

[226]Algar, 364.
[227]Algar, 365.

zaman kabul etmedi. Devrimden sonra da İran İslâm Cumhuriyeti'nin politik yapısını şekillendirmede merkezî bir rol oynadı. 29 Şubat 1979'da Tahran'dan Kum'a geçerek yönlendirici rolünü oradan devam ettirdi.[228]

Kasım 15'te Meclis-i Hübregân'ın onayladığı anayasa değişikliği 2-3 Aralık 1979'da yapılan referandumda büyük bir çoğunlukla kabul edildi. Bu anayasanın velâyet-i fakih[229] prensibini getiren ve bu makamı işgal edecek olan âdil ve dindar fakihe en yüksek yetkiler tanıyan 5, 109 ve 110. maddeleri Humeynî'nin liderlik rolünün anayasal temelini oluşturuyordu. Bununla birlikte Humeynî otoritesini ahlâkî ve manevi saygınlığından almaktaydı; bu da kendisinin "toplumun lideri" anlamında "imam" olarak tanınmasını sağlamıştır.[230]

Mart 1979'da yapılan referandumda yüzde 99 evet oyu ile İran İslâm Cumhuriyeti rejimini ezici bir çoğunlukla onaylandı. Devrim, hem bir toplum hareketi olarak hem de İslâm ve Cumhuriyet kelimelerini birleştirmesi anlamında çok mühimdir. Devrim sonrası İran ve Ortadoğu'da dengeler ve kartlar değişti. İran, Batı'nın sadık köleliğini terk edip kendisinin efendisi olmaya karar verdi. Pehlevi hanedanı tarafından uzun süre bastırılan "Müslüman" kimliği de baskın bir kimlik durumuna geldi ve hem toplum hem de siyasi alanda görülmeye başlandı. Devrimin yol açtığı değişim rüzgârı, İran'ı genelde "Batı'nın, özelde ABD'nin ve İsrail'in düşmanı haline getirdi. Bu anlayışın ilk göstergesi öğrencilerin ABD büyükelçiliğini işgal etmesiyle ortaya çıktı. 444 gün boyunca devam eden rehine krizinin ardından İran-ABD ilişkileri kırılma evresine ulaştı ve bir daha düzelmedi.[231]

Yukarıdaki konular zikredildikten sonra "İhtilal Neden Oldu?" sorusu şöyle cevaplanabilir. İran'da din her zaman önemli bir faktör olmuştur. Fakat İranlı yöneticiler tarafından İslam Dini, Şiiliğin özellikleri ve buna bağlı olarak taklit müessesi[232] göz ardı edildi. Batılılaşmaya özenen Pehlevi Hanedanlığı halkın bu

---

[228]Algar, 365.

[229]İran anayasasının 5. maddesine göre İmam Mehdî kayıp bulunduğu müddetçe İran İslâm Cumhuriyeti'nde iş ve ümmetin velâyeti (devlet ve ümmetin yönetimi), halkın çoğunun tanıdığı ve liderliğini kabul ettiği âdil, takva sahibi, çağı bilen, cesur, tedbirli ve yönetici fakihe (müçtehit derecesindeki hukuk âlimine) ait olacaktır.

[230]Algar, 366.

[231]Akdevelioğlu- Kürkçüoğlu, *"Ortadoğu ile İlişkiler", Türk Dış Politikası, 1980-2001*, Cilt 2, 584

[232]İmameye Şîası'nda 12. imamın gaybetiyle birlikte ulema tedrici olarak toplumun liderliğini üstlenmişlerdir. 19. yüzyılda İranlı ulemanın baskın olduğu dönemde merci-i Taklid kurumuyla birlikte taklit konusuna katı ilkeler getirilmiş ve her Şiî'nin bir müçtehidi taklit etmesi gerektiği

hassas durumunu dikkate almadan çeşitli kanun ve reformlara kalkıştı.. Petrol fiyatlarındaki ani artışın yarattığı büyük alım gücünden halkın kendilerine düşen payı alamadı. Ülkeyi saran yolsuzluklar başta kız kardeşi olmak üzere Şah'ın tüm ailesine kadar uzandı. Tarımın ihmal edilmesinden dolayı köylerden şehirlere yapılan göç arttı ve bunun sonucunda işsizlik çoğaldı. Başta ABD ve İngiltere olmak üzere Batı ülkelerinin İran'ı sömürdüğü izlenimi vardı.

Bir başka bakış açısına göre ABD'nin İran'daki askeri varlığından rahatsız olan Sovyetler Birliği, Devrim'i, TUDEH gibi oluşumlar ile gizlice destekliyordu. Bunun tam tersi bir söylemi de görmek mümkün: Sovyet Rusya'nın Komünizm ile aşağı coğrafyaya kayma tehlikesine karşı ABD ‘*'Yeşil Kuşak Projesi''* ile İran'da meydana gelen İslâmi devrimden memnundu hatta bunun olmasını diliyordu.

1979'un başında İran'da insanlar, lider Humeyni'nin bir işaretiyle yollara dökülmüşler, Şah'ı kovmuşlardı. Bu durum gerek halk devrimleri, gerekse dini devrimler içinde kendi türünün tek örneği sayılabilirdi.[233] Niyazi Berkes ise, Şah'ı devirenin Humeyni olmadığını söylüyor. Berkes, *"Benim anladığıma göre, Şah'ı deviren Humeyni değil. O devrilişin nedenlerini bilmeyen, İran halkı ve nedenleri görmeyen bizler, birinin ülkeden kaçması, ötekinin gelmesi gibi iki olay arasında bir neden-sonuç bağlantısı kurduk. Şah, Humeyni'nin ruhani gücü yüzünden tahtını yitirmiş değil, sürdürdüğü ekonomik ve politik tutumlarının ülkeye çarpık bir Batı düzeni getirmesi, bu bozuk düzenini bile polissiz yürütememesi, bundan faydalananların yolsuzlukları yüzünden düşmüştür*."[234] demektedir. Doğrusu Şah rejimi yıllar boyu, gerek polis örgütü SAVAK, gerekse ordusu ile İran halkını ezen korkunç bir mekanizma yaratmıştır. İran'da nüfus 'un %1'i ulusal gelirin % 80'ine sahip olmuştur.[235] Şah çok küçük bir azınlığı son derece memnun ederken, büyük halk kitlelerini çok zor şartlar altında yaşatmıştır. Bu da kendisinin sonunu hazırlamıştır.

---

belirtilmiştir. Bu anlayışla birlikte müçtehitlerin toplumsal pozisyonları güçlenmiştir. Fakat Humeynî'nin sistemleştirdiği velâyet-i fakih anlayışıyla birlikte merci-i taklitlerin üstlendiği çoklu riyasete karşı tehdit oluşmaya başlamıştır. Çünkü imam adına devlet başkanlığını tek bir kişi üstlenebilirdi.

[233]Hasan Onat*, İran İslam Devrimi'nin Getirdikleri Üzerine, (Mezhepler tarihi Açısından Genel Bir Bakış),* Türk Yurdu, cilt: 10, sayı: 38, Ankara 1990, 16.

[234]Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayınları, İstanbul 1984, 112.

[235]Ergun Balcı, *Politika 'da Sorunlar*, Cumhuriyet, 9 Ocak 1979

Her ne kadar İran Devriminin onlarca yıllık bir alt yapısı olsa ve bu uğurda mezkûr süreçte çok bedeller ödense de devrim esnasında çok büyük bir engelle karşılaşılmamıştır. Devrim öncesi muhalifleri acımasızca bastıran güvenlik güçleri devrim anında silaha pek başvurmamış, Humeyni'ye direnmemiş, yeni yönetimden yana taraf almıştır.

3.9. Devrime Türkiye'nin Tepkisi

İran'da ihtilal olmuş, Şah ve taraftarları kaçarcasına Ülkeden çıkıp gitmiş, Humeyni ise sürgün bulunduğu Fransa'dan İran'a bir kurtarıcı edasıyla dönmüştü. Henüz ortada net bir devlet otoritesi bulunmuyordu. Buna rağmen artık hemen her devlet, Humeyni'nin liderliğini ve İslâmi devlet düzenini kabulleniyor, gardını da ona göre almak istiyordu. Bu dönemde Türkiye'de iktidarda, Bülent Ecevit liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi vardı. M. Kemal Atatürk'ün kurucusu olduğu CHP, laikliği temel prensip olarak benimsemiş, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni de bu düzen üzerine bina etmişti. Hal böyle olunca, Türkiye'nin, İran'daki İslâmi devrime karşı duruşu merak konusuydu.

Fakat beklenen olmadı ve laik Türkiye Cumhuriyeti, Şer'i İran devletini ilk tanıyan ülkelerden biri oldu. Bunun bir sebebi de güvenlik endişesi idi. Çünkü Türkiye, İran'ın 1920'lerdeki gibi kargaşaya sürüklenip dağılmasından korkuyordu. Bu durumda Sovyet Rusya İran'a müdahale edebilirdi veya İran'da oluşan iktidar boşluğu Kürt ulusal mücadelesini güçlendirebilirdi.

Başbakan Ecevit, 13 Şubat günü Ankara'da bir açıklama yaptı ve bu açıklama İran radyo ve televizyonlarından birkaç kez yayınladı. Ecevit bu açıklamasında, *Komşumuz ve dostumuz İran'da yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemin kardeş İran halkına hayırlı olmasını dilerim. Türkiye, İran'daki olayların gelişmesini, başka ülkelerin içişlerine karışmamam kuralına titizlikle uyarak izlemiştir. Uzun bir devlet deneyimine sahip olan İran halkının tüm sorunlarını kendi özgür iradesiyle çözebilecek yetenekte olduğu ve halkın siyasal erginliğinin bunu sağlayacak düzeyde bulunduğu, olaylar içinde kanıtlanmıştır. Türkiye ile İran arasında komşuluğun ötesinde tarihsel ve kültürel bağlar ile ortak manevi değerlerden kaynaklanan bir yakınlık vardır. Hükümetimiz İran'daki yeni yönetimle ilişkilerini, ülkelerimiz arasındaki bu yakınlığa ve geleneksel dostluğa uygun biçimde geliştirmeye özen gösterecektir. İlişkilerimizdeki gelişme, inanıyorum ki bölge barışı ve huzuru*

açısından da önemli bir etken olacaktır.[236] diyerek yeni yönetimi tanıdığını ilan ediyordu.

Görünen o ki, laik Türkiye Cumhuriyeti, İran İslâm devrimini direk reddetmek yerine ortak manevi –burada kast edilen değerin, İslâm olduğunu düşünüyorum- değerlere vurgu yaparak onu resmen tanıma yolunu seçmiş ve yeni yönetimle ilişkileri başlatıp geliştirmek için acele ediyordu. Bunun için İran'da bulunan Tahran Büyükelçisi Turgut Tülümen'i görevlendirmiştir.

Hükümetimiz, Büyükelçi olarak Humeyni'yi ilk benim ziyaret etmeme büyük önem veriyordu. Bütün kanalları harekete geçirmiştim. Gayretimiz boşa gitmedi. 15 Şubat akşamı Humeyni tarafından, karargâh binası olarak kullandığı okulun mütevazı bir salonunda kabul edildim. Bu şekilde yeni rejimi de tanımış oluyorduk. Karşılıklı hal hatır sormaları takiben söz bana düşmüştü*: Büyük bir devrim yapmış olan Türk ulusu, halkın yararına olacak devrimlere daima olumlu bir gözle bakmıştır*, dedikten sonra Başbakan Ecevit'in göndermiş bulunduğu şifahi mesajı Türkçe metninden okudum. Humeyni'nin daha ben okurken başını tasvip yollu sallamasından, Bursa'da öğrendiği Türkçeyi unutmadığı izlenimi aldım. Mesajda basında yer alan açıklamalara ek olarak *İran çeşitli olanaklara sahip bir ülkedir. Bununla beraber, herhangi bir ihtiyaç zuhur ettiğinde, Türkiye her türlü yardımı yapmaya hazırdır,* deniyordu. Humeyni'nin Farsça verdiği yanıtı, molla İngilizceye çeviriyordu: *Size ve Türk milletine teşekkür ederim. Bir İslâm ülkesi olan Türkiye ve Müslüman olan Türk milleti bizimle, gerek sevinç gerek üzüntüde kardeştir. Yıllarca Muhammed Rıza Şah'ın diktatörlüğü ve büyük devletlerin baskısı altında yaşadık. Artık sonları gelmiştir,* şeklindeki girizgâhı takiben ülkeyi hangi şartlar hakkında devraldıklarını anlattı. Asıl dikkatimi çeken sözleri, İslâm birliğine ilişkin ifadeleriydi. *İslâm birliği yeniden kurulmalıdır,* diyordu, ancak bunun hangi ülkenin öncülüğünde gerçekleşebileceği hususuna hiç değinmemişti. Herhalde aklından, Şiilik inancına dayalı bir İslâm birliği geçiyordu.[237]

İran'da 1979'da Şah rejiminin yıkılıp yerine Humeyni önderliğinde dini bir rejim kurulması karşısında Türkiye'nin tavrı İran İslâm Cumhuriyeti'ni kurulmasının üstünden 24 saat geçmeden tanımak olmuştur. Bu kararda o sırada Başbakan olan Bülent Ecevit'in etkili olduğu ve Ecevit'in, gerek Amerikan politikalarına olan

[236]Tülümen, 71.
[237]Tülümen, 85.

şüpheci tavrı gerekse de Amerika'nın devrim öncesi İran'ın iç işlerine karıştığı düşüncesiyle hareket ettiği ifade edilebilir. Ecevit'in, İran'da gerçekleşen devrimin Türkiye'ye ihracı ile ilgili bir kaygısının bulunmadığı yine kendi ifadelerinden anlaşılmakla beraber Türkiye için bu husus hep bir risk faktörü taşımıştır.[238]

Türkiye'nin, kuruluş felsefesi ve mevcut iktidarın anlayışı ile taban tabana zıt olmasına rağmen neden yeni İran yönetimi ile ilişkileri kurmakta acele ediyordu? Bu soruya Tülümen şöyle cevap veriyor: *CHP iktidarının Şah'a fazla sempati ile bakmadığını hissetmiştim. Buna karşılık, devrimin ana felsefesini oluşturan, ezen ve ezilen kavramı, CHP yöneticilerine ters düşmüyordu. Yadırgadıkları husus Humeyni'nin laikliğe karşı aldığı tutumdu. Devrimin ilerici kanadıyla yapılacak işbirliği sayesinde, bu engelin atlatılması mümkün olabilirdi. Kaldı ki çekilen döviz sıkıntısı ve ülkeyi saran sağ-sol kavgası, ekonomimizi bir darboğaza sokmuştu. Yıllık ihracatımız 2,5 milyar dolardan ibaretti. Buna karşılık, petrol faturası, yeni zamlarla 3 milyar doları bulmuştu. Petrol üreten Arap ülkelerinden beklenen anlayışın gelmesi hayaldi. Gözler şimdi İran'a çevrilmişti*.[239] Demek ki Türkiye'nin, bu aceleci tablosunun altında yatan sebeplerden biri ekonomik kaygıydı.

Esasen bu tavır Türkiye Cumhuriyeti'nin İran'la ilişkilerini dengede tutmak isteğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Zira iki ülke arası ilişkilerin en önemli unsurlarından birisi iki ülkenin birbirinin mevcudiyetini kabul ederek ilişkilerde sağlamaya çalıştığı stabilite olmuştur. Ancak Amerika'nın Tahran Büyükelçiliği'nin Humeyni taraftarı gençlerce basılması ve elçilik personelinin rehin alınması olayından sonra Türkiye-İran ilişkileri gerilmiştir. Bülent Ecevit'ten sonra göreve gelen Milliyetçi Cephe hükümeti Başbakanı Süleyman Demirel bu baskın olayını sert ifadelerle kınayınca Humeyni de Türkiye'deki laik rejim aleyhine söylemlerde bulunmuştur. Ancak Türkiye yine de ABD tarafından rehine krizinden ötürü uygulanmaya başlanan ambargoya katılmamış ve İran'a müdahalede Türkiye'deki Amerikan üslerinin kullanılamayacağını belirtmiştir. Türkiye'nin bu tutumunda 1974- 1978 yılları arasında maruz kaldığı Amerikan silah ambargosu tecrübesinin etkisi vardır.[240]

[238]Açıkses, Kişman, 15.
[239]Tülümen, 86.
[240]Açıkses, Kişman, 16.

3.10. İran Devriminin Türk Medyasına Yansımaları

İran'da İslâm devrimi olurken elbette Türk basını bu olaya seyirci kalmadı. İran'ı, çıkan olayları, Şah'ın yönetimini ve Humeyni'yi yakından takip ediyordu. Ancak farklı görüş ve ekollerde olan Türk basını, Devrim'e benzer bir bakış açısıyla bakmıştır. Sol ve muhafazakâr ayrımı olmadan tüm gazeteler Şah'ın gidişini olumlu yorumlamıştır. Fakat ufak bir nüans farkı görülmektedir. Sol ağırlıklı gazeteler, Şah ve yönetimini baskıcı zorba ve emperyalistlerle işbirliği halinde olduğu için gittiğine sevinirken muhafazakâr gazeteler tüm bunlara ek olarak gelen yeni yönetimin İslâmi olmasına seviniyorlardı. Fakat zamanla sol gazeteler Humeyni'ye karşı tepki almış, İran'ı Arabistan'a dönüştürmekle suçlamışlardır.

1 Ocak 1979 Pazartesi tarihli Cumhuriyet gazetesinde Muhammed Rıza Şah'ın, İran'ı terk edeceğini haber konusu etmiştir. Burada ilginçtir ki Şah, çirkin bir karikatürle resmedilmiştir. Şah'ın göğsünde bulunan rozetlere asılı, kanları dökülen insanların fotoğrafları resmedilmiştir. Haberin devamında şunlar aktarılmaktadır: İran'ın çeşitli kentlerinde Şah aleyhtarlığı gösteri ve çatışmalar tüm şiddeti ile sürerken İran radyosu dün sabah Şah'ın sağlık nedeniyle uygun bir zamanda ülkeyi terk edeceğini açıklamıştır. Bu açıklamadan önce dış basında Şah'ın yönetimi sivil bir hükümete devrederek tahta sembolik olarak kalacağı ve bir süre sonra ülkeden ayrılacağına ilişkin haberler çıkmıştı. Haberin devamında manşette "700 Ölü" başlığı verilmiş ve çıkan olaylar anlatılmıştır.[241]

17 Ocak 1979 tarihli Cumhuriyet gazetesi haber başlığında *"Şah, İran'ı gizlice terk etti"* diye verilmiş ve buradan Mısır'a, Mısır'dan da Avrupa'ya ulaştığı söylenmiştir. Haberin devamı: İran halkının aylardır sürdürdüğü mücadele başarıya sonunda ulaşmış ve Şah Muhammed Rıza, dün gece ülkeyi gizlice terk ederek Assuan kentine gitmiş ve burada Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat tarafından karşılanmıştır. Şah, Tahran'da ağlayarak uçağa binerken ne zaman geri geleceği yolundaki bir soruyu *''sağlık durumuma bağlı''* diye yanıtladı. Haberin devamında Ayetullah Humeyni'nin şu sözlerine yer verilmiştir *''Kahraman İran halkının zaferini kutlarım.''* Ayetullah Humeyni Şah'ın ülkeyi terk etmesi üzerine verdiği demeçte, İran halkının zaferini kutlamış ve geçici hükümetin kısa zamanda

[241]Şah'ın İran'ı Terk Edeceği Açıklandı, Cumhuriyet, 1 Ocak 1979

açıklayacağını ifade ederek *''Şah'ın İran'ı terk etmesi ülkemizde yabancı egemenliğinin son bulması anlamına geliyor.''* demiştir.[242]

13 Şubat 1979 tarihli Cumhuriyet gazetesi, "3 ülke Humeyni yönetimini tanıdı" diye başlık atmış devamında ordunun ve tüm kamu kuruluşlarının denetimini Humeyni yanlıları tarafından ele geçirildiğini, Pakistan, Libya ve Sovyetler Birliği Humeyni yönetimini tanıdıklarını aktarmıştır. Suriye devlet başkanı Hafız Esad Humeyni'ye bir kutlama telgrafı yollarken Carter ABD'nin İran'ın yeni yöneticileri ile çalışmaya hazır olduğunu söylemiştir.[243]

Milliyetçi Hareket Partisi`nin yayın organı olan Ergun gazetesindeki köşesinde Taha Akyol" Kaynayan *Kazan İran"* başlıklı yazı dizisinde şu yorumu yapıyordu: Siyasi gazeteler "politik yorum" yapsınlar, "taraftar gazeteler'' İran'daki durumun ya yanında veya da karşısında yer alsınlar. Bu karışık ortamda bizim gerçekleri bulmamız lazım. İran'ın Müslüman bir ülke olduğu, Türkiye'nin de Müslüman olduğu vurgusunu yaparak, jeopolitik özelliklerimizde birbirinin aynı ve birbirine bağlı. İran çoğunluğu tarımda, azınlığı sanayide yasayan bir ülke, tıpkı bizim toplumumuz gibi. Yine İran, geleneksel kültür ile Batı kültürünün çatıştığı ve çatışmaya Marksizm'inde katıldığı bir ülke, biz de öyleyiz. İran, sanayileşmesini son 10-15 yılda hızlandırmış bir memleket, Türkiye de öyle sayılır. İran ve Türkiye, Batı dünyası ile ilişkiler kurmuşlar ve potansiyel Sovyet tehdidine maruzdurlar. İran'daki bunalımın temelinde "geçiş toplumunun" meseleleri yatıyor. Ağır, girift, çözümü zor meseleler ve çözüm konusunda sabırsız kitleler. Geçiş toplumlarında, kültür çatışması çok önemlidir. Hatta bazen ekonomik meseleleri de aşar. Geçiş toplumunun kültür konusundaki en büyük sıkıntısı, sağlıklı ve kendi değerlerine uygun bir "yeni" kuramaması "eski" nin ise yeni maddi ve sosyal gelişmeleri yorumlayamamasıdır.[244]

Milli gazeteden Sadık Albayrak, *Şah rejiminin Batı'nın uydusu olduğu İran'ın petrol zenginliğinin Şah ve çevresine aktığı, Humeyni hareketi, İslâmi bir hareket ise akislerinin Türkiye'ye de yansıyabileceğini belirtiyor. Humeyni iddia edildiği gibi dini bir liderse ve bunu İslâm adına yapıyorsa bütün dünya Müslümanlarının sempati ve sevgisini kazanacaktır. Yok, eğer, tarihi bir seyri içinde*

[242]Şah İran'ı gizlice terk etti, Cumhuriyet, 17 Ocak 1979
[243]3 Ülke Humeyni yönetimini tanıdı, Cumhuriyet, 13 Şubat 1979
[244]Taha Akyol, *Kaynayan Kazan: Iran,* Her Gün, 25 Ocak 1979

akıp gelen Şiiliğin bir kıyamı ise, bütün dünya Müslümanlarını ilgilendirecek bir hareket olamaz. Batı, İran'ın elden çıkmasından sonra Türkiye'yi elde bulundurmayı istiyor.[245] Diye yorum yapıyordu

3.11. Devrimde İran Türklerinin Rolü

İran'ın ve ihtilalin Türkler açısından anlamı üzerinde ayrıca durmak gerekir. Tarihi geçmişi ve büyük nüfusuyla, Azeri Türkleri, İran'da ve ihtilalde etkin ve dikkate değer bir konumda yer alıyordu. Azerilerin, Türkiye ile olan bağları ise deyim yerinde ise İran politikacılarının hep diken üstünde olmasına neden oluyordu. İran'ın geleceğinin, Azerilerin alacağı tutuma ve Türkiye'nin Azerilere karşı izleyeceği politikaya bağlı gözüktüğü söylenebilirdi.

İhtilale öncülük edenlerin önemli bir bölümünü Azeriler oluşturuyordu. Azeriler, ihtilalin yönetici kadrosunda da yerlerini almıştı. Başka başbakan olmak üzere pek çok kilit mevkide karşımıza çıkıyor ve icap ettiğinde Türkçe konuşmaktan çekinmiyorlardı. Şah zamanında Türkçe hitap ettiğimiz Azeri yetkili, dediğimizi anlar, fakat Farsça cevap verirdi. Azeri nüfusun Tebriz ve civarında yaşayanlardan ibaret olduğu havası yaratılmak istenir, buna göre sayılarının 4-5 milyonu geçmediği öne sürülürdü. İhtilal ile birlikte Fars nüfusu kadar kalabalık oldukları ortaya çıkmıştı. İleri gelenleriyle yaptığım görüşmelerde, *Biz Kürtlerden farklıyız. Otonomiyi ne yapalım. Nüfusumuz Farisilere eşit. Burası bizim memleketimiz. Tarih boyunca İran'ı ya doğrudan doğruya yönettik veya yönetici kadroları içinde yer aldık. Azınlık değil, ortağız*, derlerdi. Nedense Azeri toplumu, merkezi yönetime hâkim olan Farisi toplumu kadar akılcı bir yaklaşım sergileyemedi. Merkezi yönetim, önce Kürtleri, Azerilere karşı kışkırtarak aralarına nifak sokmuş, daha sonra her iki toplumu da din diktası altında susturmuştur.[246]

Ayrıca İran topraklarında ciddi bir Kürt nüfusu da yaşamaktaydı ve buradaki Kürtlerin önemli bir çoğunluğu Sünni'ydi. İran, Azeri Türklerinin büyük çoğunluğunun Şii olduğu göz önüne alındığında bu farklılık, Kürtlerin hem etnik hem de dini bakımından Türkiye ile önemli bağları bulunduğu anlamına geliyordu. Şii baskısı altında ezilen Urmiye bölgesindeki Sünni Kürtler, Türkiye'den destek

[245]Sadık Albayrak, Milli Gazete, 19 Ocak 1989.
[246]Tülümen, 115.

bekliyordu.[247] Öte yandan ayrılıkçı Kürt hareketleri daha etkindi. SSBC desteğiyle 1946 yılında birkaç ay süren Mahabad Kürt Cumhuriyeti tecrübesi, ihtilal döneminde daha bir özgüvenle faaliyetlerde bulunmasına neden olmuştu.

İhtilalin ilk günlerine rastlayan 25 Şubatta, görüştüğüm Urmiye Başkonsolosluğumuz, görev bölgesinde devlet otoritesi diye bir şey kalmadığını, her tarafın silahlı Kürtlerle dolu olduğunu, Türkiye ile bağlantılı hudut kapısının Diri Aşiret Reisi Cihangir Ağa'nın kontöründe olduğunu, Celal Talabani'nin de ara sıra Mahabad'a gelerek taraftarlarıyla temas kurduğunu bildirmişti. Bunun ardından Kürtlerin, hükümete içinde özerkliğinde olduğu 8 maddelik bir öneri sundukları duyuldu. Derlediğimiz bilgilerden şöyle bir tablo çıkmıştı; olayların gerisinde Talabani yanlısı aşiretler vardı. Önce Kürtlerin yaşadığı ülkelerde müstakil hareketler başlatılacak ve günü geldiğinde Birleşik Kürt Devleti kurulacaktı. Kürtler, 1980 yılının martında özerklik taleplerini içeren 6 maddelik bir özerklik planını Tahran'a sunmuş, Cumhurbaşkanı Bani SADR'ın ise buna tepki göstermiştir.[248]

3.12. ABD Büyükelçiliği'nin İşgali ve Rehineler Krizi

4 Kasım 1979 tarihinde bir grup öğrenci Amerikan Büyükelçiliğini işgal edip Büyükelçi dâhil çalışanları rehin aldı. Böylelikle 444 gün sürecek *''Rehineler Krizi''* başladı. Bu durum ABD-İran ilişkilerine büyük bir darbe vurdu. Soğuk savaş döneminin başlamasıyla iki kutuplu dünyada o güne kadar ABD'den yana tavır alan İran artık ABD'ye *''Büyük Şeytan''* diyordu. ABD ise Ortadoğu'daki en büyük müttefikine ambargo uygulayarak dünyayı dar ediyordu. Humeyni taraftarı öğrenciler, Tahran'daki Amerikan büyükelçiliğini basıp elçilik personelinden 63 kişiyi rehin almışlardı. Öğrenciler rehineleri serbest bırakmak için, o sırada kanser tedavisi için Amerika'ya gelmiş bulunan İran Şah'ının İran'a teslim edilmesini istiyorlardı.[249]

Bu krizin aşılması için ABD'nin Türkiye'den etkin rol oynamasını talep etmiştir. ABD Büyükelçiliği'ne ait binaların ve personelin güvenliğinin sağlanması hususunda Ankara'dan talimat geldi. Zor durumda kalan Amerika hükümetinin, Tahran'da etkin bir konumda olan Büyükelçiliğimizden rehinelerin serbest bırakılması hususunda yararlanmak istediği anlaşılıyordu. Rehinelerin serbest

[247]Tülümen, 112.
[248]Tülümen, 114.
[249]Armaoğlu, 379

bırakılmasında rol oynayabileceğimiz biraz da ABD'den uzak durmamıza bağlıydı. Daha doğrusu tarafsız gözükmek zorundaydık. Yükleneceğim görev çok nazikti.[250]

Bundan sonra bir dizi görüşme gerçekleştiren Türkiye Tahran Büyükelçisi, hem rehine olan ABD Büyükelçisi olan Bruce Laingen ile hem işgalci öğrencilerle hem de Humeyni taraftarları ile temas kurmuştur. İşgalci öğrencilerin ve yeni İran yönetiminin temel olarak 3 talebi vardı:

1- Hanedanın gasp ettiği değerlerin halka teslimi

2- Şah'ın suçu olduğunun kabulü ve İran'a iadesi

3- Bir daha İran'ın içişlerine karışılmaması

Buna karşın rehine halindeki Amerika Büyükelçisi Bruce Laingen ile devamlı irtibat halinde olan Türkiye Büyükelçisi, krizin nasıl atlatılabileceği hususunda fikrini soran Laingen'e şunları söylediğini yazıyor:

1-Şah'ın ABD'den uzaklaştırılması,

2-Şah'ın gerçekten hasta olduğunu tespit amacıyla İranlı doktorlar tarafından muayene edilmesi,

3-Bekleyen askeri malzeme ve yedek parçalarının sevkiyatının aksamadan yürütülmesine dair güvence verilmesi,

4-Kürdistan'daki olayların gerisinde Şah ve onu destekleyen İsrail ile ABD'nin bulunduğu inancının bir şekilde yıkılması,

5-ABD'nin İran'ın içişlerine karışmayacağına dair teminat,

6-Kriz sona erdiğinde her türlü ihtiyaç maddesinin İran'a ihracının devamı ve bloke edilen paraların serbest bırakılması.

Türkiye'nin Tahran Büyükelçisinin Rehineler Krizi'nin çözümü hakkında sunduğu bu öneriler, Türkiye Dış Politikası ve hakkında da fikir vericidir. Tüm bunları dinleyen ABD Büyükelçisinin tepkisi *ise '' Washington bunları kabul edebilir''* olmuştur.[251]

Kasım 1979'da Türkiye'de iktidar olan Süleyman Demirel hükümeti, İran'ın İslâmi hükümetine olumsuz bakıyordu. İran Devrimi'nden önce sağcı Türk basını ve politikacılar Şah'ı destekliyor ve İslâmi yönetimin İran'ı kafa karışıklığına ve nihayetinde komünist bir maceraya sürükleyeceğinden endişe duyduklarını dile getiriyorlardı. Ayrıca, Demirel hükümetinin kurulmasından kısa bir süre önce, İranlı

[250]Tülümen, 116.
[251]Tülümen, 125.

öğrenciler 4 Kasım'da Amerikan Büyükelçiliğini işgal edince ve yeni bir kriz çıktı. Bu olayı sert bir dille kınayan Demirel, tarihte böylesine insanlık dışı bir hadisenin çok az olduğunu belirtti. Humeyni'nin bu eleştiriye yanıtı sert oldu: *''Türk hükümeti süngülerle ayakta duruyor.''* Demirel sözlü bir düelloya girmedi; ancak Tahran Türk elçilik personelinin yakınları için tahliye kararı alındı.[252]

Ancak yukarıda belirtilen gerilimlere rağmen, Türkiye, ABD eliyle yapılabilecek olan askerî harekât ihtimali için Türk üslerinin kullanılmasına izin vermeyeceğini açıkladı ve ABD'nin İran'a yönelik ambargosuna katılamayacağını bildirdi. ABD'nin 1974'teki Kıbrıs operasyonu sırasında Türkiye'ye karşı kullandığı silahlar ambargodan ciddi şekilde etkilenen bir ülke olarak bu uygulamaya karşı çıktı ve İran ile Rusya'ya yakınlaşmasından da korktu. Ekonomik olarak zor bir dönemden geçen Türkiye için dış ticaretin gelişmesi için petrol akışı şarttı.[253]

Rehine Krizi'nin bir türlü çözülememesi üzerine 7 Nisan 1980 tarihinde ABD, İran ile tüm diplomatik ilişkilerini kestiğini duyurdu. 24 Nisan 1980'de Amerika tarafından başarısız bir kurtarma operasyonu gerçekleştirilmiş ve bu ABD'yi gülünç bir duruma sokmuştu. Rehine krizi, yeni Başkan Ronald Reagan'ın 21 Ocak 1981'de Amerika Birleşik Devletleri'nin dondurulmuş İran mal varlıklarının serbest bırakılacağını duyurmasıyla 444 gün sonra çözüldü.

3.13. Devrimden Sonra Türkiye-İran İlişkileri

1970'li yılları geride bırakıp 1980'li yıllara başlarken Orta Doğu, üç büyük ve mühim hadiseye şahit oldu: ilki, İran'da Şah'ın devrilmesi, ikincisi, Sovyet Rusya'nın Afganistan'ı işgali ve son olarak Irak-İran Savaşı. Bu üç hadise, Orta Doğu'nun stratejik yapısını da değiştirmiştir. Bu büyük değişmenin başlangıcını şüphesiz, İran'da Şah'ın devrilmesi ve yerini bambaşka mahiyetteki bir rejimin ve aynı şekilde farklı bir dış politikanın alması teşkil etmektedir.[254]

İran'da gerçekleşen 1979 İslâmi devriminden öne Türkiye ve İran ideoloji olarak uyumlu, rejim olarak uyumsuzdu. İkisi de yönünü Batı'ya dönmüş laik değerleri benimsiyordu. Bu noktada cumhuriyetin ilk yıllarında Mustafa Kemal ile Şah Rıza arasındaki uyumu ve dostluğu ilk bölümde ayrıntılı bir şekilde işlemiştik.

[252]Çetinsaya, 150.
[253]Süha Bölükbaşı, Güney Asya ve Orta Doğu Çalışmaları Dergisi, Cilt. 13, s. 1, Güz 1989, 98
[254]Armaoğlu, 375

Lâkin devrimden sonra tersi bir durum ortaya çıktı. Bu kez iki ülkenin rejimleri aynı iken ideolojileri taban tabana zıt hale geldi. Yeni İran Devleti, laik Türkiye'nin şeriat kuralları ile yönetilen ve bu açıdan ''şüpheler içeren'' komşusu oldu. Bu dönemde en çok tartışılan konuların başında İran'ın yeni rejimini komşu ülkelere ihraç etme veya komşu ülkelerdeki İslami damarların, İran Devriminden etkilenme olasılığı idi. Özellikle Halifelik Kurumunun son temsilcisi olan Türkiye, bu minvalde tüm dikkatleri üzerine çekiyordu.

Batılı gözlemciler gibi, bizdeki ikinci cumhuriyetçiler de İslâmcılığın Türkiye için tehlikesinin abartıldığını, İslâmcıların hızlı bir "yumuşama" sürecinden geçtiklerini, dolayısıyla partilerinin Avrupa'daki Hıristiyan Demokrat partilerle karşılaştırılabilecek bir düzeye yaklaştıklarını ya da ulaştıklarını düşünmek eğilimindedirler. Türkiye'ye İslâmcılığın egemen olacağı, bu ülkenin bir İran olabileceği düşüncesi bunlara göre "paranoya" dır. Onlara göre, Türkiye asla bir İran olamaz.[255]

3.14. İhtilalin Sebep Olduğu Dış Politika Değişiklikleri

İran'ın kadim devlet geleneği, her zaman Orta Doğu'da yayılmacı bir politika gütmüştür. Med ve Pers İmparatorluklarından Sasani ve Safevi Devletlerine kadar, İrani devletler hep nüfuz alanını genişletmek isteyen devletlerdi. Pehlevi Hanedanı döneminde de farklı olmadığını dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı olan Gündüz Ökçün'ün *''Şah, bölgede liderlik yapma hevesinde''* sözünden anlayabiliyoruz.

İran Dışişleri Bakanı Sanjabi, 11 Mart 1979 tarihinde yaptığı açıklamada, İran'ın bağımsızlık ve tarafsızlığa dayalı bir dış politika izlediğini, Sovyet Rusya ve Batılı ülkelerle dostane ilişkileri geliştirmeye hazır olduğunu duyurdu. CENTO'dan çekilme kararı almalarına karşılık Türkiye, İran ve Pakistan arasındaki RCD'ye (Regional Cooperationfor Development)[256] üyeliklerinin devam ettiğini, RCD'yi Afganistan, Hindistan ve Irak ile genişletmek niyetinde olduklarını belirtti. İran hükümeti 18 Şubat 1980'de İsrail ile tüm diplomatik bağını kopardı ve aynı gün

[255]Akşin Sina*, Kısa Türkiye Tarihi,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 368

[256]Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği anlamına gelen bu kuruluş Türkiye, İran ve Pakistan arasında bölgesel iş birliğini güçlendirmek amacıyla oluşturulmuştur. 1985'te RCD'nin bir uzantısı olarak Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) kuruldu.

Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat, Tahran'da coşkuyla karşılandı ve orada bir FKÖ ofisi açıldı.[257]

İran İslâm Cumhuriyeti'nin dış politikası, kapsam olarak öncekilerden çok farklı olmamıştır. Lâkin bu dönemde, mana ve nüfuzu yayma aracı bakımından, Safeviler Dönemi'nin bazı benzer yönleri hariç, hemen hemen tarihin hiçbir döneminde olmayan farklı bir İran karşımıza çıkmaktadır. İran tarihinde, ilk defa, ismi ve ideolojisi İslâm olan, temel olarak Şia mezhebini esas alıp, bunu nüfuzu yayma vesilesi olarak gören ve kutsayan bir devlet kurulmuştur, diyebiliriz. Türkiye'nin Tahran Büyükelçisinin, devrimin hemen akabinde, Humeyni ile olan ilk görüşmesindeki diyalogu, bir kez daha aktarmakta fayda var: *Asıl dikkatimi çeken sözleri, İslâm birliğine ilişkin ifadeleriydi. Çünkü Humeyni; İslâm birliği yeniden kurulmalıdır, diyordu, ancak bunun hangi ülkenin öncülüğünde gerçekleşebileceği hususuna hiç değinmemişti. Herhalde aklından, Şiilik inancına dayalı bir İslâm birliği geçiyordu*.[258]

Türkiye Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün ile İranlı mevkidaşı İbrahim Yazdi arasında İran'da gerçekleşen görüşmenin detaylarından bahsederken İran dış politikasının değişimini fark edebiliyoruz: Yazdi, *Kore'ye asker göndermemize temasla, sizin sayenizde Kore'de İslâm dini yayılamaya başladı. Araplar geçmişte Türklere karşı çıktı. İngilizlerin desteğine sahiptiler. Şimdi bunlar maziye karıştı. Günümüzün şartları farklıdır. Ortaya yeni bir yaklaşım koyabilirsek çok şeyler değişir. İran olarak Batı'dan hep bir şeyler beklemişiz. 40 milyar dolarlık silah satın almışız. Bunların bakımı bile bizi Batı'ya bağımlı kılıyor. Şah'ı attık fakat Batı'ya olan bağımlılıktan kurtulamadık.*'' dedi. Dönüp dolaşıp sözü İslâm dünyasındaki ana akıma ayak uydurmaya getirince Ökçün, Türkiye'nin zaten ana akımda olduğunu ileri sürdü. *''Şii-Sünni diye bölünmüşüz. Sizin İslâm Cumhuriyetiniz ile Suudi Arabistan'ın rejimi birbirinden çok farklı. Önce ortak taraflarımızı bulalım.''* şeklinde bir görüş ortaya attı. Buna tepki göstermek yerine Yazdi, Türk basınının kendilerine karşı çok sert bil dil kullanmalarından yakındı. Saatler ilerledikçe iki bakan arasında samimi bir hava esmeye başladı. Artık her şey sorulabilirdi. Nitekim öyle de oldu:

Ökçün: Devrimi ihraç edecekmişsiniz.

[257]Oral Sander, *Siyasi Tarih 2*, (1918-1994), İmge Kitapevi, Ankara 2013, 408.
[258]Tülümen, 124.

Yazdi: Hayır ihraca çalışmıyoruz. Zaten ihraç edilemez. Fakat kendine has bir dinamiği var.[259]

Bunun, hem evet hem de hayır manasına gelen politik bir cevap olduğunu düşünmek zor olmasa gerek. Tarihin hiçbir dönemi yoktur ki, herhangi bir ideoloji ile ortaya çıkan kişi veya devletlerin, ideolojilerini ve nüfuzlarını yayma amacı olmasın.

İran'da "İslâm Cumhuriyeti" hüviyeti kazanıldıktan sonra, İran'ın dış politikasındaki norm ve değerlerde İslâm kimliğinin belirleyici olduğu görülmektedir. İran'ın dış politikasında amaçları, fayda ve stratejilerinin belirlenmesindeki temel faktör İslâm kimliği olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm kimliğinin öngördüğü, İslâm birliğinin kurulmasıdır. İran ise devrim ardı süreçte bu idealin gerçekleşmesine zemin hazırlayacak bir dış politika benimsemişti.[260]

Şah'ın ayrılması ve 1979'da İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ABD nezdinde Türkiye'nin konumunu daha da iyileştirdi. Kasım 1979'da militan öğrencilerin Tahran'daki ABD Büyükelçiliği'ni basması ve Amerikalı diplomatları rehin alması, İran'ın ABD ile düşmanlık sürecini başlattı. Rehine krizi, Ankara'nın ABD için Orta Doğu'daki çıkarları açısından kritik önemini pekiştirdi. 3 Aralık 1979'da Amerika Ulusal Güvenlik Konseyi uzmanı Stephen Larrabee, Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski'ye şöyle yazmıştı: "Orta Doğu'da İslâmi kökten dincilik ve Amerikan karşıtlığının yükselişte olduğu bir zamanda, Türkiye önemli bir müttefik olmaya devam ediyor. Larrabee, "Aslında," diye devam etti, "Mevcut eğilimler devam ederse, Türkiye bölgedeki tek güvenilir dostumuz olabilir."[261]

Devrimden sonra Orta Doğu'daki ülkelerin, İran hakkındaki görüşleri ve algıları doğal olarak farklılaştı. Zira bölge ülkelerinin, kendi rejimleri hakkında "kirli ve zorba" olduğunu dile getirerek yıkılmasına fetva veren bu yeni bir yapılanmaya elbette sıcak bakması beklenemezdi. Devrimi kendi ülkelerine taşınması tehdidi, bölgedeki diğer hükümetleri büyük ölçüde tedirgin etti. Bölge devletleri tabii bir savunma mekanizması oluşturarak, İran'la arasına mesafe koymayı menfaatleri

[259]Tülümen, 125.
[260]Mohammad Rigiderakhshan, *İran'ın Dış Politika Kimliğini Oluşturan Faktörler,* VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, ISSN: 2149-9535 / 2636-7777, 392
[261]Kayalar, 476.

bakımından daha yararlı gördüler. Nitekim İslâm İnkılabı, bölgesinde zaten önceden yalnızlaşmış olan İran'ı daha bir büyük yalnızlığa itmiş ve kendisini "öteki" olarak görmelerine neden olmuştur. Her halükarda, "devrimci" özelliğine aynı zamanda kendine özgü dini (Şii) ve etnik (Fars) kimliğini de eklediğinde, İran'ın tek başına oynamaktan başka seçeneği yoktu ve hem bölgesel hem de küresel olarak marjinalleşme ile karşı karşıya kaldı.[262]

1980'li yıların Tahran Büyükelçisi Turgut Tülümen yazmış olduğu "İran Hatıraları" isimli kitabında İran İslâm İnkılâbının sebep olduğu sonuçları şu şekilde sıralıyor:

1- ABD'nin İran'daki mevcudiyeti siyasi, askeri ve ekonomik açıdan sıfırlanmış ve bu durum bölgede telafisi güç bir boşluğa neden olmuştur.

2- Bundan yararlanmak isteyen Sovyetler Birliği, Afganistan'ı işgale kalkışmış fakat içine düştüğü bataklığın etkisiyle çok geçmeden dağılmıştır.

3- Onun yerini alan Rusya Federasyonunun merkezi yönetimini güçlendirip Batı'nın ekonomik vesayetinden de kurtulunca, İran ile işbirliği halinde, bölgede ağırlığını koyması beklenir. (ki yazarın bu öngörüsünün Suriye denkleminde gerçekleştiğini görüyoruz)

4- CENTO ittifakının dağılmış olması, Orta Doğu'da yeni arayışları gündeme getirmiştir. Türkiye-Mısır yakınlaşması ve Türkiye-İsrail ilişkilerinin yeni boyut kazanması bunun ilk olumlu sonuçlarıdır.

5- İran devriminin getirdiği köktencilik anlayışı ve bunun diğer ülkelere de ihracı denemelerine karşı duyulan tepkiler, İslâm âlemini yeni oluşumlara itebilir.

6- Yeni oluşum deyince uluslararası ilişkilerde büyük önem kazanan entegrasyon hareketlerinin bir benzerinin Orta Doğu'da başlatılması hatıra gelmektedir.

7- Tarihten gelen düşmanlıkların hâkim olduğu bölgemizde, kalıcı barışın tesisi ancak dörtlü bir denge ile mümkündür. Bu dengenin kanatları; Türkiye, İsrail, İran ve Mısır'dır.[263]

[262]Erol, 65.
[263]Tülümen, 135.

3.15. Humeyni'nin, Türkiye Aleyhinde Verdiği Demeç

İran'ın Devrimi'ni ihraç etme amacı var mıydı ve Türkiye bunun neresindedir? diye merak edenlere, Humeyni'nin 19 Aralık günü gazetecilere verdiği demeç, adeta cevap niteliğindedir: *Uluslar bizimle beraberdir. Hükümetlerin başlarına dayadığı süngü geri çekildiğinde hepsi davamıza katılacaktır. Irak ve Türk uluslarının bize katılmasını engelleyen bu süngülerin gücüdür. İran halkı kendisine doğrultulan süngüyü kırmıştır. Diğer hükümetler bizi dinlemeli ve öz halklarının arzularını dikkate almalıdır*.[264]

Bu sözlerin anlamı neydi? Humeyni ne yapmak istiyordu? Yoksa Azerbaycan ve Kürdistan'daki olayların gerisinde Türkiye'nin bulunduğunu düşünerek, karşı taarruza mı geçilmişti? Bu ve benzeri sorular Türkiye Cumhuriyeti devlet erkânında şüphe uyandırmış ve İran'a bir nota ile sert bir tepki gösterilmiştir. Nota şu maddeleri içeriyordu:

1- Türkiye, ihtilali, İran'ın iç meselesi saymaktadır.

2- Türkiye, İran ilişkilerine her zaman önem vermiştir.

3- İran'ın da işbirliği istemesi, Türkiye'yi mutlu edecektir.

4- Ayetullah Humeyni'nin, Türkiye'yi hedef alan sözleri, böyle bir ortamda teessürü muciptir.

Mezkûr notayı Dışişleri Bakan Yardımcısı Harazi'ye tevdi ettiğini aktaran Büyükelçi Tülümen şöyle devam ediyor: Bakan Yardımcısı Harazi, üzüntülerini beyan ettiler. Devrim hükümetinin Türkiye'yi daima kardeş ülke olarak gördüğünü, ilişkilerin her alanda geliştirmeyi planladıklarını, bazen değişik ağızlardan değişik sözlerin çıktığını, bunların dil sürçmesine atfedebileceğini, Türkiye ile sadece dostluk istediklerini defalarca belirttiler. Yaptığım girişime İran tarafı üç gün sonra nota ile yanıt verdi: İran İslâm Cumhuriyeti'nin, Türkiye Cumhuriyeti ile karşılıklılık ilkesi çerçevesinde, ulusal egemenliğe saygı, yekdiğerinin içişlerine karışmama, iyi komşuluk ve işbirliği ilkelerine dayanmaktadır. İran İslâm Cumhuriyeti, Türkiye'nin de karşılıklı olarak uyması şartıyla, bu ilkeleri geçerli sayacaktır, denilmekteydi. Kısaca, Türkiye ile bir sorun yaratılma istenmiyordu.[265]

Buradan anlaşılıyor ki, İran yönetimi demeci direk olarak yalanlamamış, sıkıntı içeren cümlelere itiraz etmemiştir. Belki de böyle yaparak Humeyni'yi

[264]Tülümen, 126.
[265]Tülümen, 127.

karşılarına almak istememişlerdir. Bir diğer anlaşılan şey ise İran'da ikili bir yönetimin olduğudur. Kuşkusuz Humeyni, yetkisi ve etkisi tartışılmaz birinci liderdi. Bir de yetkisi olup da etkisi olmayan İran hükümetinin olduğudur. Zaten bu duruma, geçmiş hükümetin Başbakanı Mehdi Bazargan, *kötü bir komutanın, iki komutandan daha iyi sonuç vereceğine inandığını,* söyleyerek isyan etmiş, istifasını sunmuştu.

Yıllar geçtikçe İran İslâm Cumhuriyeti'nin sadece kendi sınırları ile iktifa etmediğini, çeşitli yollarla ideolojisini ve nüfuzunu yaymaya çalıştığını görmekteyiz. Özellikle basın yayın yolu ile komşu ülkelere sirayet etmeye çalışmış, buralarda kendi kitlesini oluşturma eğilimi içinde olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti de bundan nasibini almış olacak ki İçişleri Bakanlığının talebi ile ilgili basın yayın araçlarının ülkeye girişi yasaklanmıştır.

16 Mart 1982 yılında İçişleri bakanı Selahattin Çetiner imzalı belgede şu sözler geçmektedir: ''İran İslâm Cumhuriyeti irşad-ı İslâmi bakanlığınca ayda bir yayınlanan ve posta yoluyla yurdumuzda çeşitli adreslere gönderilen ''İslâm Çağrısı'' adlı dergi hakkında düzenlenen komisyon raporu ile birlikte sunulmuştur. Türkçe konuşan Müslümanlara hitap edebilmek ve irtibat sağlamak amacıyla Türkçe olarak bastırıldığı belirtilen dergide İslâm inkılâbının diğer topraklara, sokaklara da örnek alınması gerektiği belirtilerek bu takdirde kapitalizm, nasyonalizm, Siyonizm, faşizm, laiklik ve demokrasi gibi bütün küfür düzenlerini ortadan kaldıracağı İleri sürülmektedir. Okunması ve dağıtılması sakıncalı bulunan söz konusu dergi hakkında 5680 Sayılı basın kanununun 31 maddesi uyarınca Bakanlar Kurulu'ndan yasak kararı alınmasına müsaadelerini arz ederim.''[266] İçişleri Bakanlığının bu isteği üzerine Cumhurbaşkanı Kenan Evren imzalı Bakanlar Kurulu kararı ile mevzubahis olan derginin ülkeye girişi yasaklanmıştır.

3.16. Devrimin Ticari İlişkilere Etkisi

Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler için İslâm Devrimi'nden sonra kötüleşeceği düşünülüyordu. Çünkü laik Batılılaşmış Türkiye, devrim öncesi hem Şah ve ABD ile müttefik idi. Ve şimdi karşısında İslâmi bir rejim tarafından yönetilen İran vardı. Ancak bu beklenti boşa çıktı ve özellikle ekonomik alanda ilişkiler, Şah zamanını katladı. Türk hükümeti yeni rejimi hemen kabul etti ve resmen tanıdı. Zaten iktidardaki Ecevit hükümetinin Dışişleri Bakanı olan Gündüz

[266]**BCA**. 30.18/447.450.7

Ökçün, İran'da Şah yönetimine sıcak bakmıyor ve CENTO'ya karşı duruş sergiliyordu.[267] Yeni kurulan İran hükümeti de CENTO'dan çekildiğini duyurunca, bahsi geçen kurum Türkiye ve Pakistan tarafından lağvedildi.

Türkiye'nin, yeni İran'ı desteklemesinin nedenlerinden biri ticari münasebetlerdi. Türkiye ekonomisi gitgide zayıflıyordu ve bunu düzeltmek için İran güzel bir seçenekti. Bu politika ile iki ülke arasındaki ticaret 1980 ile 1985 arasında 1 milyar dolardan 2,5 milyar dolara çıktı. 1979 ile 1984 yılları arasında Türkiye'nin ihracatının yüzde 40'tan fazlası İran'a gitti. Türk-İran ticareti 1985'te 2,5 milyar dolara ulaştı ve Türkiye, Batı'dan sonra İran'ın üçüncü büyük ticaret ortağı oldu.[268] Diğer taraftan 30 Aralık 1986'da İstanbul'da, Türkiye-İran petrol protokolü imzalandı. Protokolü Türkiye Cumhuriyeti adına Devlet Bakanı Kazım Oksay, İran içinse Petrol Bakanı Gholam Rıza Agazadeh imzaladı.[269]

Türkiye dış politikasında genel olarak 1980'li yılların başından itibaren etkili olmaya başlayan ekonomik temelli dış politika anlayışı, Orta Doğu ülkelerinde de etkili olmuştur. Nitekim bu dönemde Irak ve İran, Türkiye'nin önemli ticaret ortakları haline gelmiştir. Bölge içinde ticaretin ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla Türkiye, İran ve Pakistan arasında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) canlandırılmıştır.[270]

Türkiye, İran'la olan ticaretini yürütmeye devam etmiştir. Türkiye'nin, İran devrimi sonrasında Amerikan ambargosuna rağmen yürüttüğü bu pragmatik yaklaşım İran'la ilişkileri olumlu manada beslemiştir. İran da Avrupa'ya açılan en önemli kapısı olan Türkiye'ye karşı pragmatik davranmıştır. Bu durum İran-Irak savaşı süresince de devam etmiştir. Türkiye savaş sırasında "aktif tarafsızlık" politikası gütmüştür. Özellikle iki ülkeyle de önemli ticaret hacimlerine ulaşmıştır. Türkiye, 1982'de toplam ihracatının %44'lük bölümünü Orta Doğu ülkelerine yapmış ve bunun da büyük kısmını İran ve Irak ile olan ticaret oluşturmuştur.[271]

---

[267]Gökhan Çetinsaya, *Türk-İran İlişkileri, Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları, Ankara 2004, 227.
[268]Kayalar, 477.
[269]Türkiye-İran Petrol Protokolü İmzalandı, Ayın Tarihi, 31 Aralık 1986, 45
[270]Bayram Sinkaya, *Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi*, Adam Akademi, 2011/1, 80
[271]Açıkses, Kişman, 18.

İran'daki endüstriyel ve tarımsal kıtlıklardan yararlanan Türkiye, Haziran 1980'de doğu komşusuyla da kazançlı bir ticaret anlaşması imzaladı. Türk ve İran merkez bankaları arasındaki kredi anlaşması, Türkiye'nin İran'dan ucuz petrol ithal etmesine izin verdi ve İran'ın Türkiye'den sanayi ürünleri ve tarımsal ürünler satın almasını sağladı. Döviz sıkıntısı ve yarım milyar dolarlık dış ticaret açığı (3 milyar dolar ithalat, 2,5 milyar dolar ihracat) yaşadıkları bir dönemde, yapılan bu anlaşma Türklere yeni bir soluk getirdi.[272]

3.17. 12 Eylül Darbesi ve Özallı Yılların İkili İlişkilere Etkisi

1980 yılı Eylül ayına gelindiğinde Türkiye ve İran'da iki önemli olay meydana geldi. Türkiye'de 12 Eylül günü ordu yönetime el koyarken, İran'da Irak'la sekiz yıl sürecek olan bir savaşa başladı. Bu uzun savaş yılları Türk-İran ilişkilerini de doğal olarak her dönem etkiledi. Türkiye savaşın başlangıcıyla birlikte tarafsızlığını ilan etti ve iki komşusu arasında çıkan bu savaşın bir an önce bitmesi için arabuluculuk yapmaya çalıştı ancak bir sonuç alamadığını görünce tarafsızlık politikası siyasetini sürdürerek bir denge oyunu oynamaya çalıştı.[273] Sadece 12 Eylül 1980 darbesi değil, 1983'te Özal hükümetinin iktidara gelmesi de o yıllarda Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki değişimleri etkili bir şekilde etkiledi.

Özal'a göre Türkiye Ortadoğu'nun bir cüz'üydü ve bu alandaki sorumluluğu kaçınılmazdı. Turgut Özal, Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerinde daha aktif ve uluslararası bir yaklaşım sergileyerek damgasını vurdu. Türkiye siyasetinde, 1980'lerin yılların başaktörü olan Özal, Basra Körfezi'ndeki Arap ülkeleri ile İran, Irak ve Libya gibi Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini güçlendirdi.[274] Özal, 1 Ocak 1986'daki İran ziyaretinden önce Türkiye'nin rolünün her iki ülke için de faydalı olacağına inandığını belirtti.[275]

İran İslâm Devrimi'nin Türkiye-İran münasebetlerinde yarattığı gerginliğin ana sebebi ideolojik mücadeleydi. Bu vaziyet hem politikacıların konuşmalarında hem de "basın/medya savaşlarında" kendini gösterdi. İki devlet arasındaki bu ideolojik kutuplaşma esas olarak iki devletin rejimleriyle alakalıdır. İran, Türkiye'nin

[272]Kayalar, 478.
[273]Erol, 78.
[274]Kirişçi, 162.
[275]Özal Tahran'da, Cumhuriyet, 4 Ocak 1986.

laik Batılı oluşunu kabul edememektedir. 1980'lerde "Atatürk", "Humeyni", "Anıtkabir" ve "Başörtüsü" gibi semboller dolaylarında süren bu ideolojik çatışma, Türkiye için halkının İran'daki İslâmi rejimden etkilenmesine yönelik kaygısına da arttırdı. Öyle ki Türkiye, birtakım İslâmcı örgütlerle İran arasındaki ilişkilerinden şüphelendi ve hatta onlara mali destek verdiğini bile düşündü. Buna karşılık İran ise Türkiye'nin İran'a muhalifler olan grupları desteklediğini iddia etti. İranlı olup da İran rejimine muhalif olanların birçoğu İslâm Devrimi'nden sonra Türkiye'ye gelmiş ve sayıları 1,5 milyonu bulmuştu. İran'ın SAVAK'ın yerine kurduğu yeni gizli servisi olan SAVAMA da Türkiye'de bu muhaliflere yönelik eylemlerde bulunmuş, Türkiye kendi topraklarında güvenlik ve barışı tehdit eden bu tür faaliyetlerden rahatsız olmuştur.[276]

1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılması, Türkiye-İran ilişkilerinin gelişmesinde de belirleyici olmuştur. Öyle ki Türkiye ve İran, Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkelere "model ülke" olma ve "etki alanı oluşturma" yarışına girdi. Bilhassa Batı dünyası bu vaziyetin gerçekliğini kendi gündemlerinde tutmuştur. Ne var ki Rusya yeniden ağırlığını hissettirince bu yarışma anlamını yitirdi. Ayrıca Türkiye ve İran, yeni oluşturulan tüm Orta Asya cumhuriyetlerini Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na(ECO) kabul ederek işbirliğini sürdürdü. Bu da Orta Asya'da rekabetten çok iş birliğinin olduğunu gösterdi.[277]

3.18. İran-Irak Savaşı

Eylül 1980 tarihine geldiğimizde, Türkiye ve İran'da iki mühim hadise yaşandı. Türkiye'de 12 Eylül 1980'de ordu bir darbe yapıp iktidara gelirken İran ise Irak'la sekiz yıl boyunca devam edecek bir savaşa girişti. Irak-İran Savaşı, 20. yüzyıl Orta Doğu'sunun iki önemli devletin arasındaki güç gösterisiydi. Her iki ülke arasındaki Körfez Bölgesi'ne hükmetme yarışı bu savaşla doruğa ulaştı. İslâm Devrimi ile Batı'nın güvenlik gölgesinden kurtulan İran, "Ne Şark Ne Garp" ilkesi ile devrimini tüm Ortadoğu'ya taşımaya yöneldi. İran'da mevcut olan belirsizlik ve karışıklık hali, Körfez'de ve Ortadoğu'da hâkim güç olmayı hedefleyen Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak için de uygun bir ortam sağlamıştır.

[276]Çetinsaya, 52
[277]Akdevelioğlu-Kürkçüoğlu, *Orta Doğu'yla İlişkiler, Türk Dış Politikası, Cilt 2, 1980–2001*, 583.

İki ülke arasındaki temel problemleri şöyle sıralayabiliriz:

1- Kürt Meselesi

2- Sınır Tartışmaları

3- İdeoloji Çatışması

4- Din ve Mezhep Uyumsuzluğu

5- Kuzistan Arapları

6- Irak Şiileri

7- Etkileyici liderler

8- Şattül Arap suyu (Fırat ve Dicle)

9- Körfez ve Ortadoğu Hâkimiyeti Mücadelesi

Yukarıda sıraladığımız problemlerden dolayı Irak, İran-Irak Savaşı'nı 22 Eylül 1980'de başlattı. Birleşmiş Milletler 22 Eylül 1980'de savaşın başladığını kabul etmesine rağmen Irak, İran'ın 4 Eylül 1980'de savaşı başlattığını iddia etti. Ara sıra yaşanan şiddetli çatışmalara rağmen, Irak ve İran 8 sene zarfında birbirlerini mağlup edemedi. İran-Irak Savaşında İran'ın en büyük destekçisi Suriye ve Libya idi. Diğer Arap ülkeleri ise Irak taraftarıydı. İsrail ise bu Arap birliğine karşın çok ilginç bir şekilde İran'ı tutuyordu. ABD ve Avrupa ülkeleri Irak'tan yana tavır alırken Ruslar, İran'ı destekledi.

Türkiye, özellikle savaş öncesi jeostratejik konumu nedeniyle tepkisi en çok merak edilen ülkelerden biriydi. Savaş, doğal olarak Türk-İran ilişkilerini etkiledi. İran-Irak Savaşı'nın Türkiye için neden olabileceği en ağır bedel, Kuzey Irak'ta meskûn olan Kürtlerin bağımsız bir Kürt devleti için yürüttüğü kampanyanın, İran'ın da desteği ile yeniden başlamasıydı. Ayrıca Irak'ın da 1984'te faaliyete başlayan örgüt olan PKK'ya Türkiye'ye yönelik eylemlerinde kullanmak üzere bir üs verme ihtimaliydi. Her iki durum için teyakkuzda olan Türkiye, ekonomik öncelikleri de göz önüne alarak tarafsızlığını ilan etmiş ve iki komşusu arasındaki bu savaşı bir an önce bitirmek için arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.

Savaş yıllarında, 12 Eylül sonrası Türkiye ekonomik olarak petrole ve dış pazarlara muhtaçken, İran Türkiye'nin tarafsızlığını tercih ediyordu. Bu durumun da etkisiyle ülkeler, savaş süresince ekonomik münasebetlerini derinleştirmeye devam ettirdiler.[278] 1 Ağustos 1983'te dönemin Dışişleri Bakanı olan İlter Türkmen bir toplantı esnasında basın mensuplarının sorularını yanıtlarken, bir muhabirin "İran'ın Kerkük-Yumurtalık boru hattını bombalaması" ihtimali ile ilgili sorusuna *"Gerek İran'ın gerekse Irak'ın Türkiye'nin çıkarlarına aykırı bir harekete girişmemelerini bekliyoruz, Irak-İran savaşında tutumumuzun bölge ülkelerine zarar vermeyeceğini iki ülke de biliyor."* diye yanıt verdi.[279]

İran-Irak Savaşı Türkiye Cumhuriyeti'nin diplomatlarının Ankara ile olan yazışmalarına da yansımıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Umman Büyükelçisi, savaşı ve oluşturduğu etkiyi şöyle yorumlamıştır: *İran-Irak savaşı ve bunun Körfez ülkelerine sıçraması tehlikesi burada endişe ile izlenmektedir. Aynı şeyi arttıran diğer bir husus da Körfez ülkelerinin Savaşı durdurmak için sarf ettikleri gayretlerinde aciz kalmış olmalarıdır. Öte yandan Türkiye'nin İran ve Irak ile olan özel ilişkileri çerçevesinde bu savaşın durdurulması için etkisini kullanabilecek en uygun ülke olduğu görüşü burada hâkimdir. Başbakanımız ve bakanımızın Tahran ve Bağdat'la olan ve Suudi Arabistan kuvvet yetkilileri ile yaptıkları temaslar ve bu temasların basına yansıyan bir tarzı dolayısıyla daha da büyük kuvvet kazandığı sade olunmaktadır*.[280]

Yine bu dönemde Ortadoğu basın yayın organlarına Türkiye'nin bu savaş konusundaki pozisyonu ve önemi şöyle yansımıştır: *İran-Irak savaşı ve Türkiye'nin savaş karşısındaki tutumu hakkında dairesince hazırlanan bir not iki maddede sunulmuştur. Bazı çevrelerde İslâm fundamentalizminin arz ettiği tehlikeler konusunda hassasiyetle durulduğu ve İran-Irak Savaşı'nın, İran'ın lehine sonuçlanması ihtimalinin bu açıdan da değerlendirilerek başta Türkiye olmak üzere bazı bölge ülkelerinin daha aktif bir tutum ve çaba içinde girmeleri savaşan ülkeler üzerine ağırlıklarını daha fazla hissettirmelerini lüzumuna işaret edilmektedir*.[281]

---

[278]Çetinsaya, 53.
[279]*İran'ın Kerkük-Yumurtalık boru hattını bombalama ihtimali,* Ayın Tarihi, 1 Ağustos 1983.
[280]**BCA**. 30.18/515.596.8
[281]**BCA**. 30.18/515.596.4

Bu yaklaşımlar altında Türkiye'nin İran üzerinde daha fazla etkili olması beklentilerinin yaptığı da anlaşılmaktadır. Türkiye hassas dengelere dayalı bölgedeki barış ve istikrarın korunmasına büyük önem ve öncelik affetmekte ve savaşın başlangıcından beri özenle izlediği tarafsızlık politikası her şeyden önce bu temel ilkeye dayandırmaktadır. Sınırlarının hemen ötesindeki bu savaştan en çok tedirgin olan ve zarar gören ülke Türkiye'dir. Türkiye bir an önce makul bir çözüme ulaşılması için başta İran olmak üzere taraflara ısrarlı telkin ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Türkiye her iki tarafça da arzu edildiği takdirde arabuluculuk da yapmaya hazır olduğunu çeşitli vesilelerle açıklamaktadır.[282]

1984'te PKK faaliyetleri artarken İran, Türkiye'ye sınır güvenliği konusunda güvence vermek için bir güvenlik anlaşması imzaladı. Lâkin Irak-İran savaşı boyunca İran'ın, Irak Kürtlerine verdiği destek ve Kuzey Irak'ta cephe açma yolunda ilerleme kaydetmesi, Türkiye'yi kaygılandırmış ve bu durum savaş bitene kadar iki ülke arasını açan bir unsur olmuştur.[283] Maliyetli İran-Irak savaşı nedeniyle Türkiye hem İran hem de Irak ile ticaretini genişletti ve 1980'lerdeki ekonomik canlanmasına büyük katkı sağladı.[284]

Türkiye'nin ithalat ve ihracat için bir geçiş noktası olması İranlıların Türk hükümeti ile uyumlu olmaları için iyi bir sebepti. Kerkük'ten başlayıp İskenderun yakınlarındaki Yumurtalık limanına kadar devam eden petrol boru hattı da Irak için çok önemliydi. 1987 yılında bu hattın toplam kapasitesi 1.500.000 varil/güne çıkarıldı. Böylece savaş Türkiye'ye ekonomik faydalar sağladı. 1981'de 220 milyon dolar iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 1985'te 2 milyar dolara çıkarak toplam ihracatın dörtte birini oluşturdu. Türkiye için temkinli olmak ve mantıklı politikalar uygulamak kârlı oldu.[285]

Türkiye'nin savaş çıkınca dikkatini başka yönlere çevirerek her iki ülke için de yeni iş fırsatları yarattı. Dahası Irak-İran Savaşı Türkiye'nin tarafsızlık politikası saygınlığını artırmıştır. Türkiye'nin İran-Irak savaşında izlediği strateji, liberal

[282]**BCA.** 30.18/515.596.4
[283]Soner Dursun, *Türkiye'nin Güvenlik Algılamasındaki Değişim: 12 Eylül 1980 Askeri Müdahalesi Sonrası Dönem,* ÇTTAD, VII/16-17, 421
[284]Kayaoğlu, 478.
[285]Erol, 69.

yönetimin başarılı bir uygulamasıdır. Irak-İran savaşını güvenlik açısından değerlendirecek olursak, Türkiye'nin tarafsızlık politikası ile liberal teorisyenlerin savaş karşıtı söylemleri birbiri ile uyumludur.[286]

Tahmini en az bir milyon ölüme ve ekonomik olarak da yaklaşık 150 milyar ABD dolarına mal olan bu "yıpratma savaşı" Ağustos 1988'deki ateşkes ile durdu. Birleşmiş Milletler himayesinde yapılan müzakerelerde önemli bir başarı elde edilemedi. Şubat 1989'da ateşkesi izlemek için karma bir askeri heyet oluşturuldu, ancak bir neticeye varılamadı. İran, müzakere şartı olarak tüm Irak birliklerinin topraklarından çıkmasını talep ederken, Irak Şatt-ül-Arap suyolunun ortak kontrolünü talep etti. Bu arada İran'ın dini lideri Ayetullah Humeyni öldü ve yerine Ali Hamaney geçti. Ülkeler arasında barış, Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi ve Irak'ın ABD ile savaş tehdidi altında olmasından dolayı İran'dan aldığı toprakları tek taraflı olarak iade etmesiyle sağlandı.[287]

İran-Iran Savaşı'nın Türkiye için önemli sonuçlarından biri de savaş esnasında Irak saldırılarından kaçan binlerce Kürt'ün Türkiye'ye iltica etmek zorunda kalmasıydı. Savaş sırasında İran'ın Kuzey Irak'ta faaliyet göstermesi ve birtakım Kürt oluşumlarının İran'a destek verdiği iddiası Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak'ın buraya saldırmasına sebep olmuş ve Halepçe'ye kimyasal bomba atılarak yaklaşık 5 bin insanı katledilmiştir.

3.19. Türk-İran İlişkilerinin Kadim Meselesi: Kürt Meselesi

Kürtlerin yaşadığı bölge, coğrafya olarak iki ülkenin tam ortasındadır. Ve bu alan, uzun yıllar boyunca iki ülke arasında bir nevi tampon vazifesi görmüştür. Kimi zaman ise iki ülkenin karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Sünni olan Kürtler, Şii İran'a karşılık Osmanlı'dan yana tavır almışlardır. Uzun yıllar bu durum böyle etmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı ve İran'ın zayıflaması bölgede bir otorite boşluğu doğurmuş, Fransız İhtilali'nin etkisiyle Kürtlerde de bağımsızlık istekleri başlamış ve oluşan boşluktan yararlanmaya çalışmışlardır. Anadolu topraklarında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, İran'da da Rıza Pehlevî'nin yönetime el koyarak Şah olması bölgede

[286]Dursun, 425.
[287]Sander, 410.

kaybolan otoritenin yeniden kurulmasını sağlamış ve Kürt harekâtına ket vurmuştur. Ancak hiçbir zaman tamamen çözülmeyen bu harekât, 1980'lere kadar devam etmiş, İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla birlikte kendisine Kuzey Irak'ta alan bulmuştur.

Aslında bunun nedeni Türkiye ve İran'ın izlediği Kürt siyaseti değil, Bağdat yönetiminin her iki devletin Kuzey Irak'taki etkisini azaltma ve ardından bölgede yaşayan Kürtleri kontrol altına alma çabalarıydı. Lakin Irak, Kürtleri kontrol etmeyi başaramadı. 1984'te Bağdat hükümeti, Türk ordusunun sınırları geçerek operasyon düzenlemesine olumlu karşılık verse de İran bundan memnun olmadı. Ancak İran, "bir ülkenin, kendi güvenliği için başka bir ülkenin topraklarında hareket etmesine olanak sağlayan" bir güvenlik anlaşması imzalamayı kabul etti.[288]

Bu dönem için çok mühim olan ve yansımaları günümüze kadar gelen bir başka gelişme de İran'ın Kuzey Irak'a girdiği zamanlarda meydana geldi. Türk kamuoyu, PKK militanlarının Türkiye'de PKK operasyonlarının başladığı 1984 yılından bu yana İran sınırını kullandığını iddia ediyordu. İran'ın PKK'ya destek verdiği şüphesi Türkiye'yi kaygılandırırken, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK'ya yönelik askeri operasyonları, Kuzey Irak'ta Kürtlerle ittifak halinde olan İranlıları endişelendiriyordu. Ancak, Türkiye'nin tarafsızlığına muhtaç olan İran, 1984 Kasım ayında Türkiye ile bir anlaşma imzalayarak topraklarında Türkiye'nin güvenliğini tehdit edecek eylemlere izin vermeyeceğine söz verdi.[289]

İran'ın PKK'ya destek verdiği şüphesi, iki ülke arasındaki gergin ilişkilerin temel nedenlerinden biri haline geldi. Türkiye, İran'dan 1984'te Irak'la yaptığına benzer bir anlaşması talep etti fakat İran hükümeti bunu başta kabul etmedi. Kuzey Irak meselesi, İran-Irak Savaşı esnasında, bilhassa 1987 yılından başlayarak Türkiye-İran geriliminin başlıca nedenini oluşturacaktır. İran'ın, Türkiye'ye verdiği garantiler istenilen sonucu vermemiş ve bunun sonucunda Türkiye, Irak sınırında çeşitli önlemler almak zorunda kalmıştır. İran ise bu tedbirleri Kürtlere karşı bir atılmış bir adım veya ve Bağdat hükümetine bir destek olarak görmüştür. İran, 1990'ların sonlarına kadar terör örgütünü destekledi. Ancak son dönemde özellikle Amerika'nın Irak'a müdahalesi, PKK'nın buna karşı kullanılması, ABD'nin bölgeye yönelik

[288]Erol, 71.
[289]Erol, 71.

baskıları sonrası Irak'ta güçlenen Kürt gruplarının, Suriye ile birlikte İran'ı da etkileyen devletleşme tehdidi, İran'ı, Türkiye politikasını değiştirmeye mecbur bıraktı.[290]

3.20. İki Ülke Arasında İdeolojik Gerilim

Devrimden sonra her iki ülkenin sahip olduğu ideolojik farklılıklar kimi zaman su yüzüne çıkmış ve bu ilişkilerin gerilmesine hatta kimi zaman kesilmesine dahi neden olmuştur. Laikliğe karşı şeriat, Atatürk'e karşı Humeyni çatışmaları yaşanıyordu. Bu zaman zaman ülkelerin basın organlarına da yansıyordu. 23 Haziran 1987'de adı İran İslâm Cumhuriyeti'nin Sesi olan bir radyo kanalı Atatürk için 'Çağın Firavunu" tabirini kullandı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun birlik ve Hilafet makamının merkezi olduğunu iddia etti.[291] Bu durum duyulunca büyük bir infiale sebep oldu. Ve Türkiye tarafında buna karşıt söylemler ve demeçler verilmeye başlandı.

İran İslâm Devrimi'nin Türkiye-İran münasebetlerinde oluşturduğu en büyük gerilimin kaynağı ideolojik harptir. Her iki ülke arasında, bu ideolojik çatışmanın sebebi yönetim rejimleridir. İran, Türkiye'nin laik Batılı hüviyetini kabul edemiyordu. İran-Irak Savaşı'nın sona ermesinin hemen ardından iki ülke ilişkileri yukarıda belirtilen nedenlerle tarihin en büyük krizini yaşamış ve 1988 ile 1989 yazları arasındaki dönem "en uzun yıl" olmuştur. Türk-İran ilişkileri, ilk krizini 10 Kasım 1988'de İran Büyükelçiliği bayrağını yarıya indirmediğinde yaşandı. Türkiye'ye gelen İran Başbakanı Anıtkabir'i ziyaret etmedi ve Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Humeyni'yi Salman Rüşdü'ye benzetti. Yaşanan bu gelişmeler gerilimin daha fazla artmasına neden oldu.[292]

1989 yılının Mart ayında Anayasa Mahkemesi'nin Türk üniversitelerinde başörtüsünü yasaklama kararı, İran'da bir iç siyaset meselesi dönüştürülünce, ikili ilişkiler kopma noktasına geldi ve Mayıs 1989'da İran'ın Ankara Büyükelçisi Mottaki geri çağrıldı.[293] Türkiye ile İran arasındaki büyükelçilerin ülkelerine dönmesi ile sona eren bu kriz devri uzun sürmedi. Çünkü Humeyni, Haziran 1989'da öldü ve Haşimi

[290]Erol, 72.
[291]Ayın Tarihi, 24 Haziran 1987.
[292]Erol, 73.
[293]Çetinsaya, 55.

Rafsancani iktidara geldi. Rafsancani, Humeyni'nin dış politikasındaki radikal çizgiyi reddederek daha faydacı bir dış siyaset izlemeye başladı. Ankara'ya yeni atanan İran Sefiri, Anıtkabir'i ziyaret etmiş ve 10 Kasım 1989'da elçiliğin bayrağını yarıya indirmiştir. Böylece ilişkilerin canlanması için ilk adımlar atılmıştır.[294]

Türkiye ile İran arasında uzun süredir siyasi ilişkilerde ortaya çıkan problemler sebebi ile kesintiye uğrayan ancak son dönemde çözülmeye başlayan ekonomik ilişkiler, 23 Şubat 1990'da Tahran'da başlayan Ekonomi Komisyonu toplantısında ele alındı. Böylelikle Türkiye ile İran arasında önce teknik düzeyde, ardından bakanlar düzeyinde işlemeye başlayacak olan ekonomik ilişkiler yeniden canlandırılmaya çalışıldı. 2 Mart 1990'da Tahran'da imzalanan protokole göre iki devlet arasındaki petrol endeksli ticaret durdurulmuş ve ithalat ve ihracat ödemelerinin döviz ödemesi ile yapılması prosedürleri tamamlanmıştır. 7 Haziran 1990'da sona eren bankacılık sözleşmesi, bu tarihten itibaren yeni bir sözleşme ile değiştirilmesi kararı alınmıştır.[295]

İkili toplantılar halinde yapılan çalışmalar sonucunda İran'ın Türkiye'ye olan borcunun 31 Ağustos 1990'a kadar petrolle ödenmesi konusunda fikir birliğine varıldı. Türkiye'nin 200 milyon dolardan fazla olan alacakları karşılığında eylül ayının ilk gününe değin petrol ithalatı cari fiyattan devam edecek. Türk Devleti, petrolün varilini ortalama 75 sentten alacak. İran'ın verdiği petrol, borçlarını ödemeye yetmezse geri kalanı dolar olarak ödenecek veya piyasa fiyattan petrol ithal edilerek karşılanacaktı.[296]

Başbakan Yıldırım Akbulut ile İran'ın ilk Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hassan Rabi'nin imzaladığı KEK protokolü, ülkeleri doğal gaz boru hattıyla birbirine bağlamayı da ele alıyordu. Görüşmelere katılan Devlet Bakanı Cemil Çiçek, doğal gazın *"alelacele alınacak bir karar olmadığını"* kaydetti. Boru hattının inşası için İran tarafının Avrupa ülkelerinde doğal gaz pazarlama olasılığını araştırması istendi. Protokolde ayrıca iki ülke arasında elektrik iletim hattı inşaatı da öngörülmüştü. Türkiye, karşılıklı ticaret hacmini yılda 2 milyar dolara çıkarmayı hedefleyen protokolün uygulanması için İran'a 700 milyon dolarlık kredi vermeyi de teklif etti.

[294]Erol, 78.
[295]Türkiye ile İran Ticaret Protokolü, Cumhuriyet, 23 Şubat 1990
[296]İran'la Dövizli Ticaret, Cumhuriyet, 2 Mart 1990

Bakan Çiçek, gazetecilere verdiği demeçte, kredinin 300 milyon dolarının ticari nitelikte olduğunu, 400 milyon dolarının ise önemli tesisler, müteahhitlik hizmetleri ve diğer sınai yatırımlar için kullanılabileceğini dile getirdi. Ancak İran tarafının bu konuda sessiz kaldı.[297]

3.21. Ayetullah Humeyni'nin Vefatı

23 Ocak 1980'de bir kalp probleminden dolayı Tahran'a gelen Humeynî, tedaviden sonra Kuzey Tahran'da bulunan Cemerân'da mütevazı bir eve taşındı ve hayatının kalanını bu evde geçirdi. Zaman geçtikçe evinin çevresinde yavaş yavaş büyüyen bir yerleşim yeri meydana geldi. İmam Ayetullah Humeynî 3 Haziran 1989'da vefat etti. Cenazesi milyonlarca kişinin katıldığı cenaze töreni ile Tahran'ın güney tarafında Kum şehrine giden yol üstünde hazırlanmış kabrine sadece helikopterle taşınabildi. Günümüzde türbenin çevresi büyümeyi sürdürmekte, burada ziyaret, ibadet ve tahsil amaçlı yeni bir kent meydana gelmektedir. Humeynî'nin vefatının ardından vakit kaybetmeden vasiyeti açıklandı. Uzun bir belge olan vasiyette ilk önce İran topluluğunun farklı kesimlerine seslenilmekte ve onlardan İslâm Cumhuriyeti'nin muhafazası ve kuvvetlenmesi için gayret göstermeleri talep edilmektedir.[298]

Humeyni'nin ölüm haberi 5 Haziran 1989 tarihli Cumhuriyet gazetesine şöyle yansıdı: İran'da Humeynisiz dönem, 40 gün yas ilan edildi. Dini liderin cenaze töreni yarın. Ölümünden sonra çeşitli ülkeler ile İran'daki muhalefet liderlerin tepkilerini içeren mesajlar yayınladılar. İran'daki rejim muhaliflerinin Humeyni'nin ölümünden duydukları memnuniyeti dile getirdikleri gözlenirken Suriye resmi Haber Ajansı Sana Humeyni İran'ın modern tarihini yazan adam olarak niteledi. Batı'dan hiçbir ülke başsağlığı mesajı göndermedi. Cumhurbaşkanı Kenan Evren, *Humeyni'nin vefatını üzüntüyle öğrendim,* derken Başbakan Turgut Özal, *Humeyni İran tarihinde büyük bir devrim gerçekleştirmiştir,* dedi. Cumhurbaşkanı Evren, İran devlet başkanı Ali Hamaney'e gönderdiği mesajda dost ve komşu İran halkının lideri Ayetullah Humeyni'nin vefatını üzüntüyle öğrendim, demiştir.[299]

[297]İran'la Dövizli Ticaret, Cumhuriyet, 2 Mart 1990.
[298]Algar, 365.
[299]İran'da Humeyni 'siz Dönem, Cumhuriyet, 5 Haziran 1989

Muhafazakâr bir çizgide olan Milli gazete ise Ayetullah Humeyni'nin vefatını şöyle manşet yapmıştır: İran'ın dini lideri Ayetullah Humeyni vefat etti. İran'da 40 günlük yas. Gazete ayrıca Necmettin Erbakan'ın başsağlığı mesajına da yer vermiş. Gazetenin sonraki sayfalarında Humeyni döneminin ana çizgileri detaylı bir şekilde anlatılmıştır.[300]

Humeyni'nin ölümü ve Rafsancani'nin 1989'da cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte İran, ideolojiden biraz uzaklaşmış ve özellikle kuzey ile güney arasındaki önemli stratejik konumunu daha iyi kullanan bir dış politika gütmeye başlamıştır. Humeyni'nin "ne doğu ne batı" kavramı yerini "hem kuzey hem güney" kavramına bıraktı. İran'ın bu "güney" politikası, Irak'ın Basra Körfezi'nde bağlantısız ve güçsüz kalması ve bölge dışı ülkelerin dışarıda tutulması için Körfez İşbirliği Konseyi üyeleri ve Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi olarak özetlenebilir. Bazı uzmanlar bu siyaseti "ılımlı ve yapıcı" bulurken, diğerleri, İran'ın nükleer enerji ve füze teknolojisine olan ilgisine, İran'ın Arap-İsrail barış görüşmelerine karşı çıkmasına, İran'ın Hizbullah gibi terör örgütleri üzerindeki kontrolüne, Sudan ve Cezayir hadiselerindeki aktif rolüne vurgu yapıyor. Bunun ancak taktiksel bir kayma olabileceğini belirtiyorlar.[301]

[300]İran'ın dini lideri Ayetullah Humeyni vefat etti, Millî Gazete, 5 Haziran 1989
[301]Sander, 419.

SONUÇ

Ana zaman Aralığı 1960-1990 yılları olan tezimizde önceki dönemlere değindik. İran- Türkiye ilişkilerinin iyi anlaşılabilmesi için eski dönemleri bilmek şarttı. Yapılan incelemeler ve okumalar, Türk-İran ilişkilerinin, Türkiye'nin diğer devletlerle olan tarihi münasebetlerine oranla çok daha özel ve hassas bir terazide ilerlediğini bize gösteriyor. Sultan 4. Murad'ın Safeviler karşı yaptığı başarılı Bağdat Seferi ve ardından iki devlet arasında 1639 tarihinde imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'ndan sonra gerilimlerin hep asgariye indirildiğini, iki devletin de birbirine karşı son derece temkinli ve de tedbirli olduğunu görüyoruz. Bu tarihten itibaren yaşanan onlarca probleme rağmen her iki devlet de karşı karşıya gelmemeye özen göstermiştir.

İlginçtir ki Türk-İran tarihi, 1700'lü yıllardan sonra kısmen de olsa birbirine benzemektedir. İkisi de Avrupa'da yaşanan gelişmeleri takip edememiş, Fransız İhtilali ve Sanayi İnkılabının getirdiklerine ayak uyduramamıştır. Yeraltı ve yer üstü zenginliklerinin bol olduğu İran ve Osmanlı ülkeleri, sömürgeci ülkelerin kadrajına girmiş ve Avrupalı Devletlerin rekabet alanı olmuşlardır. Her iki ülke de Rusya'nın sıcak denizlere inme hedefinin önünde bir engeldi. Dolayısıyla sürekli bir Rus mücadelesi içindelerdi. Bu gibi sebeplerden dolayı her iki ülke de kısa sürede zayıflama sürecine girmiş, I. Dünya Savaşı'nda taraf olan Osmanlı İmparatorluğu dağılıp yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, tarafsız olan İran, İngiltere ve Rusya tarafından iki parçaya bölünerek işgal edilmiştir. Buna rağmen İran saltanatı yıkılmamış, hanedan değişikliği ile ömrünü 1979 yılana kadar sürdürmüştür.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde kurulan Türkiye Devleti, Cumhuriyeti ilan edip yönünü Batı'ya çevirerek ardı ardına inkılâplar yaparken İran'da saltanat rejimi değişmemiştir. Sadece, Pehlevi ailesinin başa geçmesi ile bir haneden değişikliği olmuştur. Dahası İran, Türkiye'nin giriştiği inkılâp ve ıslahat hareketini de yapamamıştır. Böyle olmasına rağmen Şah Rıza Pehlevî'nin Türkiye'deki devrim hareketlerine sempati ile baktığı hatta bazen kendi ülkesinde de benzer eylemleri hayata geçirmeyi düşündüğü, tarihçiler tarafından kayıt altına alınmıştır. Hatta Mustafa Kemal ve Rıza Pehlevi arasında dostane görüşmeler yapılmış bu görüşmelerde Rıza Pehlevi'ye demokrasi ve laiklik

telkinlerinde bulunulmuştur. Lâkin Şah, çok istese de İran'ın sosyal ve ekonomik yapısından dolayı bu devrimleri gerçekleştirememiştir. Öte yandan bu dönemde Sadabat Paktı ile iki ülke askeri ve güvenlik işbirliğine gitmiştir. İki lider yaşadığı müddetçe ilişkiler çok üst düzeyde devam etmiştir.

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki Türk-İran ilişkilerinin olumlu manada zirveye çıktığı dönem Atatürk-Pehlevi dönemidir. Tarih boyunca, günümüz de dâhil olmak üzere, hiçbir zaman ilişkiler bu denli dostane olamamıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü, II. Dünya Savaşı'nın başlaması, bir İngiliz darbesi ile Rıza Pehlevî'nin Güney Afrika'ya sürgünü ilişkileri yeniden asgari düzeye indirmiştir.

1950'li yıllarda Türkiye'de Demokrat Partisi rüzgârı eserken İran'da adeta Musaddık fırtınası yaşanmıştır. Musaddık 1953 darbesi ile indirilip yakayı kıl payı kurtarırken Menderes ve arkadaşları o kadar şanslı olamamış, 1960 darbesi ile idam edilmişlerdir. Bu dönemde kayda geçen en önemli olay ise Bağdat Paktı olmuştur. Amerika'nın teşviki ile kurulan bu pakt ile amaç Sovyet Rusya'nın yayılmacılığından korunmaktı.

1960'lı yıllardan devrimin olduğu tarihe kadar ikili ilişkiler inişli çıkışlı bir süreç izlemiştir. Irak'ın çekilmesi ile Bağdat Paktı önemini kaybetmiştir. Bunun üzerine iki ülke bir araya gelerek CENTO'yu oluşturmuşlardır.

1970'li yıllarda İran petrol gelirleri ile zenginleşiyor, gücüne güç katıyordu. Buna karşılık Türkiye hem siyasi istikrarsızlık hem de Kıbrıs Harekâtı ve ardından gelen ambargo ile uğraştığı için durağan bir dönem yaşıyordu. Mezkûr durumlardan ötürü Türkiye'nin Batı ile olan ilişkileri minimum düzeye inmişken, İran, başta Amerika olmak üzere Batı'nın Ortadoğu'daki en büyük müttefiki olmakla övünüyordu.

Yapılabilecek yorumlardan biri de 1979 yılına kadar Türkiye ile İran arasında ABD özelinde Batı'ya daha yakın olma yarışı vardır. Bilhassa ABD'ye yakın olma rekabeti iki ülke arasında hep bir kıskançlık konusudur. Nitekim iki ülke de yönünü Batı'ya çevirmiş, Ortadoğu'da Batı'nın en büyük müttefiki olma iddiasındaydı. 1960'lı yıllarda İran, Türkiye'nin ABD'ye yakınlığından şikâyetçi iken 70'li yıllarda özellikle de Kıbrıs ambargosuyla birlikte Türkiye, İran'ın ABD'ye yakın olmasından

rahatsızdır. Fakat 1979 devrimi ile ABD'yi ''Büyük Şeytan'' ilan eden İran, Batı ile arasına ideolojik bir duvar örmüş, Batı'nın Ortadoğu'daki en büyük düşmanı oluvermiştir. Elbette bu durum, Ortadoğu'daki en büyük Batı müttefiki olarak rakipsiz kalmış Türkiye'ye geniş bir alan açmıştır.

1979 yılına gelindiğinde İran'da dünyada eşine az rastlanır bir devrim meydana gelmiş ve bu devrim bir önceki yönetime adeta bir tepki olarak doğmuştur. Yeni İslâmi yönetim, seküler bir anlayışı takip eden Pehlevi döneminden intikam almaya çalışmıştır. Farz-ı misal 1960'lı yıllarda kamu binalarına başörtülü kadınlara almayan Pehlevi İran'ına karşılık, İran İslâm Cumhuriyeti, devrimden sonra hicap adını verdikleri başörtüsünü zorunlu kılmış, Ahlak Polisleri ile cadde ve sokaklarda bunun denetimine başlamıştır.

1980'de kurulan İran İslam Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın 15. maddesinde İran'ın resmi ve ortak dili ile yazısı Farsçadır ve yerel dillerinin okullarda kullanımı Farsçanın yanında serbesttir vardır. Lâkin İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasından 44 yıl geçmesine rağmen Farsça hariç yerel milli dillerde Eğitim yapan tek bir okul olmayıp bu konuda dil yasağı maalesef kalkmamıştır. Bu da bize gösteriyor ki İran İslam Cumhuriyeti her ne kadar İslami olduğunu iddia etse de Fars milletini ve Fars dilini önemseyen ulusalcı bir anlayışa sahiptir.

Öte yandan Türkiye'nin yönünü Batı'ya çevirmiş demokratik ve laik yapısı 1979 yılına kadar İranlı liderlerin hayranlık duyduğu, hatta taklit etmek istedikleri bir durum iken 1979 İslâm devrimi ile bu bakış açısı tersine dönmüş, antipati ile bakılan bir tehdit olarak algılanmıştır. İran İslâm Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülkelerden biri olan laik Türkiye Devleti de yeni rejime, dini hüviyetinden dolayı, şüphe ile bakmıştır. Çünkü bu rejim ve Şia ideolojisi hem kendi topraklarına sirayet edebilir hem de çevre ülkelere ve Ortadoğu'ya nüfuzunu yaymaya çalışabilirdi. Bundan dolayı Türkiye, İran İslâm Cumhuriyeti'ne temkin ve tedbir ile yaklaşmıştır.

Genel olarak Türkiye'nin İran'daki İslâm Devrimi ile ilgili iki kaygısı var. İlki, devrim kalıcı olursa İslâmi, özellikle de Şii hareketlerin kendi topraklarına nüfuz etme tehlikesidir. İkincisi, devrimin başarısızlığı ve sonrasında İran-Türkiye sınırında bir Kürt devletinin teşekkülüne alan açacak olan İran'ın çöküşüdür. Türkiye'nin İran'a yönelik politikası, bu ihtimallerin hiçbirinin Türk siyasi yapısını etkilememesi

üzerine kuruludur. Keza İran'ın da Türkiye'ye yönelik iki önemli kaygısı vardır. Birincisi din faktörüdür ki bu da ilginç iki alt başlığa sahiptir: birisi Türkiye'nin resmiyette Laik olması, diğeri ise gayrı resmi olarak Sünni olmasıdır. Laiklikten daha fazla rahatsız olmakla birlikte her iki durum da İran için problemlidir. İran'ın ikinci kaygısı ise kendi topraklarında yoğun olarak yaşayan Azeri Türklerinin Türkiye ile olan doğal bağları ve bunun neden olabileceği siyasi çıkmazlardır. İran'ın Türkiye'ye yönelik politikası da bu kaygıların gerçekleşmemesi üzerine kuruludur.

KAYNAKÇA

A- ARŞİV KAYNAKLARI

BCA.30.10/261.756.22.

BCA.30.10/261.756.26.

BCA. 534/37684.15187.28

BCA, 30.01/6.32.36

BCA. 30.01/71.450.6

BCA, 30.18/271.68. 14

BCA. 30.18/247.18.16

BCA, 30.18/250.32.17

BCA. 30.18/447.450.7

BCA. 30.18/515.596.8

BCA. 30.18/515.596.4

B- RESMİ YAYINLAR

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Tutanak Dergisi

C- SÜRELİ YAYINLAR

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Her Gün Gazetesi

Millî Gazete

Ayın Tarihi

D- KİTAP VE MAKALELER

Abrahaiman, Ervand. ***Modern İran Tarihi,*** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Açıkses, Erdal. ***Soğuk Savaş Sonuna Kadar Orta Doğu Ve Türkiye'nin Orta Doğu Politikaları.*** *Uluslararası İşletme Ekonomi Ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 1-20. 2017.

Algar, Hamit. ***Humeyni,*** *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 18), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2020.

Anbarcıoğlu, Meliha. ***Gazi Mustafa Kemal Atatürk Ve İran'da Yapılan Reformlar,*** *Doğu Dilleri Dergisi, 3*(4). 1983.

Armaoğlu, Fahir. **20.Yüzyılın Siyasi Tarihi (1914-1995) (Cilt 1-2),** Alkım Yayınevi, İstanbul, 1999.

Arjomand, Said. Amir. ***The Turban For The Crown : The Islamic Revolution İn Iran,*** New York: Oxford University Press, 1988.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, *(1920–1921),* İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.

Balkan, Serkan. Tiryaki, Fatih. (2014). ***İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni Ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi,*** *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 1*(2).

Bernard Lewis. ***Modern Ortadoğu Tarihi,*** Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2017.

Bruinessen, Martin. Van. ***Kürdistan Üzerine Yazılar,*** İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Boztaş, Engin. ***Türkiye'nin İran Politikası (2002-2013),*** Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2014.

Cleveland, William, L. ***Modern Ortadogu Tarihi,*** Agora Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Cin, Barış. ***Türkiye- İran Siyasi İlişkileri (1923-1938),*** Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Çeçen, Anıl. ***Bir İran Değerlendirmesi,*** *Avrasya Dosyası, 5*(3), 1999.

Çetinsaya, Gökhan. ***Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926–1938,*** *Avrasya Dosyası İran Özel Sayısı*(3), 1999.

Çetinsaya, Gökhan. ***Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri 1919-1925,*** *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 16*(48), 2000.

Çetinsaya, Gökhan. ***Tarihsel Perspektifte Türkiye-İran İlişkileri Ve Nükleer Sorun,*** *Seta İran Dosyası*, 2006.

Niray, Nasır. Deniz, Didem. ***İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti Ve Demokrasisi,*** *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergis, 6*(2), Elazığ, 2010.

Dikerdem, Mahmut. ***Üçüncü Dünyadan Bir Büyükelçinin Anıları***, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1977.

Edi, Ahmet. ***İran'da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış: Ak Devrim Ve Lale Meydanı Katliamı,*** *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2019.

Erol, Hande. ***Türkiye-Ortadoğu İlişkileri (1983-1993),*** Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008.

Esko Naralı. ***İran "II. Tarih",*** İslâm Ansiklopedisi (Cilt 36), Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2000.

Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.

Gerede, Rahmi. Hüseyin. ***Siyasi Hatıralarım I: İran 1930-1934***, Vakit Matbaası, İstanbul, 1952.

Gökalp, Emin. ***Devrim Sonrası İran İslâm Cumhuriyet'inde Siyaset,*** Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2016.

Görçün, Ömer. Faruk. ***1979 İran İslâm Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri,*** Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne, 2006.

Hatemi, Hüseyin. ***Türk - İran İlişkilerinin Önemi,*** *Avrasya Dosyası, 2*(2), 1995.

İbrahim, Erdal. ***1950-1980 Dönemi Türk-İran İlişkileri Bağlamında Kurulan Dostluk Cemiyetleri,*** *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, C:2, S. 4,* 2020.

Karabekir, Kazım. ***İstiklal Harbimiz,*** Yeni Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.

Karadeniz, Yılmaz. ***İran Tarihi (1700-1925),*** Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

Karaosmanoğlu, Yakup, Kadri. ***Zoraki Diplomat,*** İletişim Yayınları, İstanbul, 2020.

Kara, Polat. ***Türkiye -İran İlişkileri (1923 – 1960),*** Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Karadeniz, Yılmaz. ***Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı,*** *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(3), Amasya, 2014.

Kayaoğlu, Barın. ***The Limits Of Turkish-Iranian Cooperation; 1974-80,*** *Iranian Studies, 3*(47). Cambridge University Press, Cambridge, 2022.

Kirişçi, Kemal. ***Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Geleceği", Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası,*** Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kılavuz, Nuran. ***İran İslam Devrimi'ne Giden Süreçte Rex Sineması Faciası Ve Etkileri,*** *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 9*(26), 2021.

Mangör, Halime. Zehra. ***Demokrat Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkilerinin Kronolojik Olarak İncelenmesi,*** *Cappadocia Journal Of Area Studies (Cjas), 2*(2), 2020.

Mansfield, Peter. ***Ortadoğu Tarihi,*** Say Yayınları, İstanbul, 2012.

Metin, Celal. ***Türk Modernleşmesi ve İran (1890 – 1936),*** Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006.

Öztürk, Osman. Metin. ***Kaosa Doğru İran,*** Fark Yayınları, Ankara, 2006.

Özkan, Hülya. ***İran İslâm Devrimi'nin Türkiye'ye Etkileri: 1978-1990 Yılları Arasında Türkiye'de Yayımlanan Dergiler Üzerine Bir İnceleme,*** Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2020.

Özgiray, Ahmet. ***''İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938)'' Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası,*** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

Oran, Baskın. ***Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I (1919-1980),*** İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Sander, Oral. ***Siyasi Tarih 1918-1994,*** İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

Sarı, İsmail. ***1979 Devrimi Sonrası İran'ın Rejim Paradigması Ve Dış Politika Yönelimleri,*** *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, 2*(1), 2015.

Sarıhan, Zeki. ***Kurtuluş Savaşı Günlüğü,*** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.

Sarıkaya. Yalçın. ***Geçmişten Günümüze İran,*** *Tasav Dış Politika Araştırmaları Merkezi*, 2012.

Selçuk, Ersin. (***Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri,*** *Akader, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Diyarbakır*, 2015.

Sinkaya, Bayram. ***Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi***, *Adam Akademi*, 2011.

Şimşir, Bilal. N. ***Atatürk Ve Yabancı Devlet Başkanları,*** Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.

Tülümen, Turgut. ***İran Devrimi Hatıraları,*** Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998.

Yeşilbursa, Behçet. Kemal. ***Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası,*** *History Studies, C: 2, Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010.

Yılmaz, Uğur. ***İran İslâm Devrimi'ne Giden Süreç ve Devrimin Türk Basınına Yansımaları,*** Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ağrı, 2020.

Zürcher, Erik Jan. Schendel, Willem Van, ***Orta Asya Ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları,*** İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

E- GENEL AĞ

İran'ın Siyasi Görünümü, https://www.mfa.gov.tr/iran-siyasi Erişim: 21.5.2022,

https://bursadazamandergisi.com/makaleler/3-lider-3-kader-ve-3-bursa Erişim: 27.02.2023

http://arsiv.sabah.com.tr/2000/09/25/ Erişim: 27.02.2023

https://www.tabnak.ir/fa/tags/2675, Zendegiyi Rıza Pehlevi, Erişim: 03.05.2023

https://www.beytoote.com/religious Biyografiyi İmam Humeyni, Erişim: 04.05.2023

EKLER

Ek 1: İran Şahı Pehlevi Rıza Han'ın Daily Telegraph gazetelerine, İran'ın ticari ilişkileri hakkında verdiği beyanat.

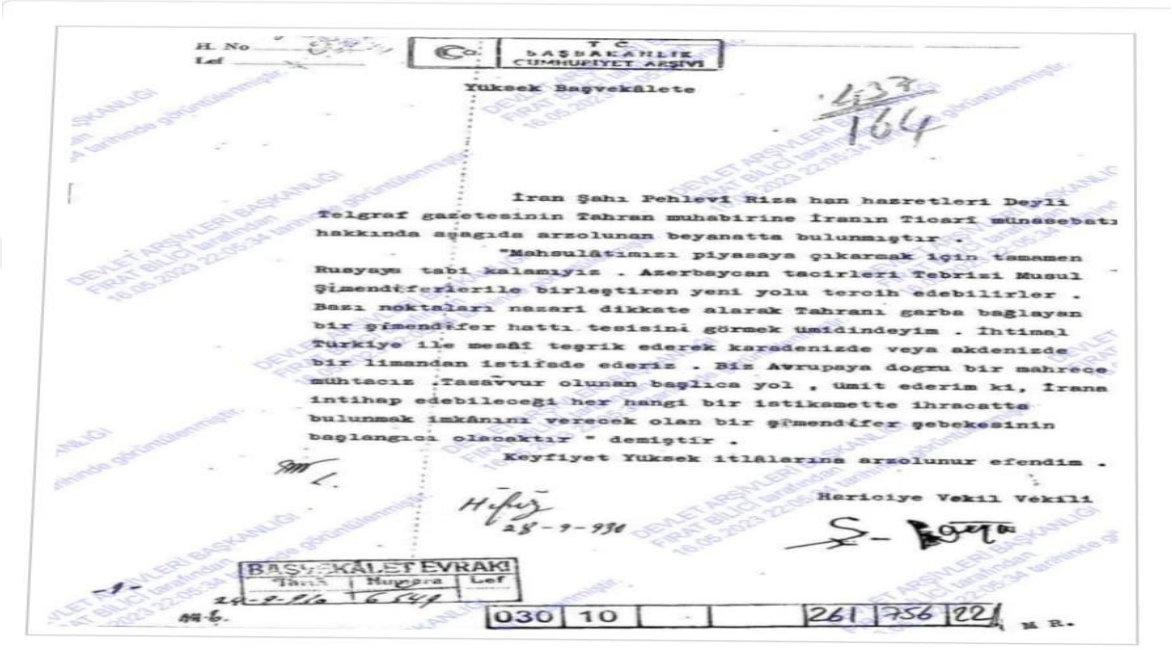

H. No
Lef

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Yüksek Başvekâlete

437/164

İran Şahı Pehlevi Rıza han hazretleri Deyli Telgraf gazetesinin Tahran muhabirine İranın Ticarî münasebatı hakkında aşagıda arzolunan beyanatta bulunmıştır .

"Mahsulâtımızı piyasaya çıkarmak için tamamen Rusyaya tabi kalamıyız . Azerbaycan tacirleri Tebrizi Musul Şimendiferlerile birleştiren yeni yolu tercih edebilirler . Bazı noktaları nazari dikkate alarak Tahranı garba bağlayan bir şimendifer hattı tesisini görmek ümidindeyim . İhtimal Türkiye ile mesâî teşrik ederek karadenizde veya akdenizde bir limandan istifade ederiz . Biz Avrupaya doğru bir mahrece mühtacız .Tasavvur olunan başlıca yol , ümit ederim ki, İrana intihap edebileceği her hangi bir istikamette ihracatta bulunmak imkânını verecek olan bir şimendifer şebekesinin başlangıcı olacaktır " demiştir .

Keyfiyet Yüksek itlâlarına arzolunur efendim .

Hariciye Vekil Vekili

Hifiz
28-9-930

BAŞVEKÂLET EVRAKI
Tarih | Numara | Lef
24-9-930 | 6549

030 | 10 | | | 261 | 756 | 221

EK 2: Akşam, İran'ın harici ticareti için en müsait yol hangisidir? 13 Temmuz 1934

13 Temmuz 1934 AKŞAM

Iranın haricî ticareti için en müsait yol hangisidir?

İranın Akdeniz limanlarına daha mütemayil olduğu anlaşılıyor, bu takdirde en ucuz yol Elâziz - Malatya Fevzi paşa - Mersin tarikidir

İran haricî ticaret münasebetlerinde, coğrafî vaziyeti dolayısile, bir transit yoluna muhtaçtır. İran için, dünya pazarlarına en yakın ve en emin ve ucuz yol hangisi olabilir? Şimdiye kadar bu meseleler bir kaç yol üzerinde tetkik edilmiştir.

Bir iddiaya göre, İran dünya pazarlarile Basra körfezile münasebette bulunmalıdır.

Diğer iddiaya göre İran ile Suriye limanları arasında bir transit yolu bulunmalıdır.

Üçüncü bir kısım da Türkiye tarikile ticarî münasebat tesisini

EK 3: 25 Haziran 1934 Tarihli Akşam Gazetesi, Hoş geldiniz Şahinşah Hazretleri

Büyük misafirimiz

Dost ve kardeş İranın büyük hükümdarı bugün öğleden sonra halâskâr Gazimizin refakatinde İstanbula şeref verecekleridir.

On altı günden beri Türk milletinin misafiri hassı olan Şahinşah Hz., memleketimizin her tarafında ve her adım başında karşılaştığı hararetli tezahürlerden Türk - İran dostluğunun, Türk milletinin kalbinde ve ruhunda ne kadar derin bir surette kökleşmiş bulunduğunu görmüşlerdir.

Türk ve İran milletleri, gerek coğrafi vaziyetleri, ve gerek siyasi ve iktisadî menfaatları itibarile dost yaşamağa ve medeniyet ve terakki savaşında elele vermeğe mecburdurlar.

Devletlerin dostluğunu doğuran ve kuvvetlendiren en büyük âmil, menfaatlardaki birliktir. Türk ve İran milletlerinin siyasî, iktisadî ve her sahadaki menfaatlarında ise bu birlik vardır.

Bu menfaat birliğine asırlardan beri yanyana yaşamış olan Türk, İran milletleri arasındaki kardeşlik bağları da inzimam edince, bu dostluğun nasıl sarsılmaz bir kuvvet bağı teşkil ettiği derhal anlaşılır.

Aradaki samimî dostluğun, iki millet ve memlekete temin edeceği büyük menfaatlardan başka, diğer büyük bir faydası da şark dünyasının bu köşesinde, Cumhuriyet Türkiyesinin doğduğu günden beri, sağlamlaştırmağa çalıştığı sulh binasının temellerini daha ziyade takviye etmek olacaktır.

Şahinşah Hz. nin Türkiyeyi ziyaretleri, Türk - İran dostluğunun, Türk - İran teşriki mesaisinin âzami kuvvet ve inkişafının vücuduna parlak bir delil teşkil eder.

Halâskâr Gazi ile beraber şarkın tarihinde büyük bir dönüm noktasını teşkil eden bu dostluğun temellerini atan Şahinşah Hz. ni hürmetle selâmlar; ve hoş geldiniz deriz.

Aziz misafirimiz ve Gazi Hz. bugün saat 16 da Istanbula şeref verecekler

Şahinşah Rıza Pehlevi Hz. ile Reisicumhurumuz Gazi Hz. bugün saat on altıda şehrimizi şereflendireceklerdir. İki devlet reisi Çanakkaleden deniz yolile İstanbula vâsıl olacaklardır. Vapur Kızkulesi açıklarında demirliyecek ve Şahinşah Hz. ile Gazi Hz. buradan Akay idaresinin bir yapuru ile karaya çıkacaklardır.

Muhterem misafirimizi istikbal için günlerdenberi yapılan hazırlıklar bitmiştir. İstanbulun her tarafı donanmıştır. Sarayburnunda Şahinşah Hz. ile Gazi Hz. nin karaya ayak basacakları yere halılar serilmiştir.

[Devamı ikinci sahifede]

EK 4: İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevî'nin İran'ın batı bölgesini ziyareti esnasında Gürbulak hudut kapısına gelerek Doğu Beyazıt Kaymakamı ile görüştüğüne dair arşiv belgesi

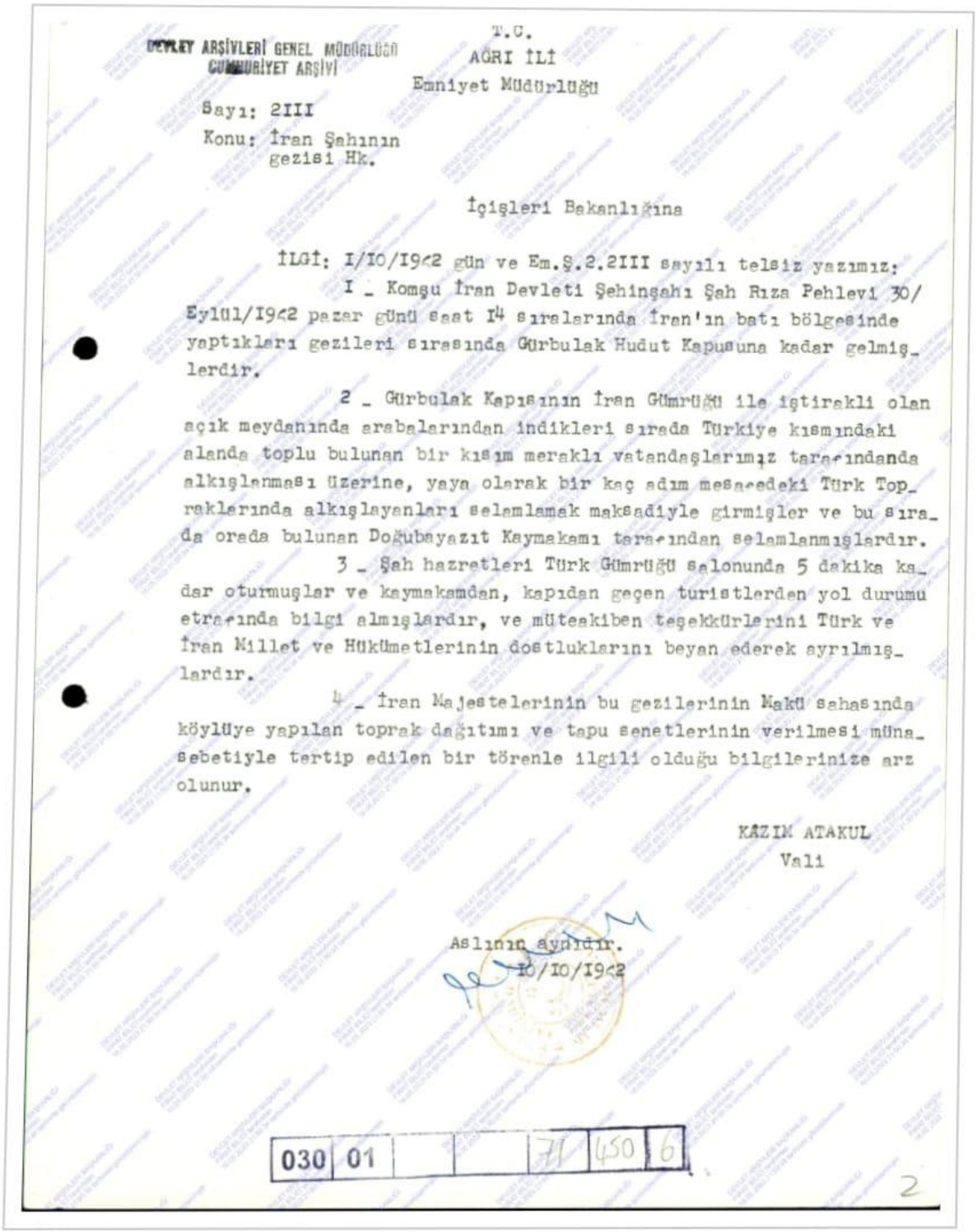

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T.C.
AĞRI İLİ
Emniyet Müdürlüğü

Sayı: 2III
Konu: İran Şahının
gezisi Hk.

İçişleri Bakanlığına

İLGİ: I/IO/I942 gün ve Em.Ş.2.2III sayılı telsiz yazımız:

I _ Komşu İran Devleti Şehinşahı Şah Rıza Pehlevi 30/ Eylül/I942 pazar günü saat I4 sıralarında İran'ın batı bölgesinde yaptıkları gezileri sırasında Gürbulak Hudut Kapusuna kadar gelmişlerdir.

2 _ Gürbulak Kapısının İran Gümrüğü ile iştirakli olan açık meydanında arabalarından indikleri sırada Türkiye kısmındaki alanda toplu bulunan bir kısım meraklı vatandaşlarımız tarafındanda alkışlanması üzerine, yaya olarak bir kaç adım mesafedeki Türk Topraklarında alkışlayanları selamlamak maksadiyle girmişler ve bu sırada orada bulunan Doğubayazıt Kaymakamı tarafından selamlanmışlardır.

3 _ Şah hazretleri Türk Gümrüğü salonunda 5 dakika kadar oturmuşlar ve kaymakamdan, kapıdan geçen turistlerden yol durumu etrafında bilgi almışlardır, ve müteakiben teşekkürlerini Türk ve İran Millet ve Hükümetlerinin dostluklarını beyan ederek ayrılmışlardır.

4 _ İran Majestelerinin bu gezilerinin Maku sahasında köylüye yapılan toprak dağıtımı ve tapu senetlerinin verilmesi münasebetiyle tertip edilen bir törenle ilgili olduğu bilgilerinize arz olunur.

KAZIM ATAKUL
Vali

Aslının aynıdır.
IO/IO/I942

030 | 01 | | | 71 | 450 | 6

2

Ek 5: 1 Ocak 1979 Pazartesi tarihli Cumhuriyet gazetesinde İran'ın terk edeceğini haber konusu etmiştir.

EDEBİYAT
YÖNETEN
NURİ PAKDİL

Cumhuriyet

55. Yıl; Sayı: 19550 — Kurucusu: YUNUS NADİ — 300 Kuruş — 1 Ocak 1979 Pazartesi

11'lerin lideri Atalay: "Berbat Süleyman ile anlaşırız, ama Demirel'le asla,,

İRAN RADYOSU ŞAH'IN «SAĞLIK NEDENLERİYLE» ÜLKEDEN AYRILACAĞINI BİLDİRDİ

MEŞHED KENTİNDE HALK ÜÇ SAVAK AJANINI ASTI. ÇATIŞMALARDA DİNİ LİDER ŞİRAZİ'YE GÖRE 700 KİŞİ ÖLDÜ

HUMEYNİ, «ŞAH'IN ÜLKEYİ TERKETMESİ GECİKİRSE, SİLÂHLI SAVAŞA BAŞLARIZ» DEDİ.

Cumhuriyet 78'e bakış

OLAYLI BİR YILIN AYRINTILI ÖYKÜSÜ

CUMHURİYET'in parasız 32 sayfalık ekinde

YARIN DAĞITICINIZDAN İSTEYİNİZ

Şah'ın İran'ı terkedeceği açıklandı

CHP Ortak Yönetim Kurulu: "Eşgüdümlü Sıkıyönetime karşı çıkanlar yasadışı bir yönetim amaçlıyor,,

YENİ YILINIZ KUTLU OLSUN
1979'a sakin girdik

Mesajlar

ECEVİT :
«Sıkıyönetimin etkinliğini kolaylaştırmak tüm yurttaşların ödevidir.»

ATALAY :
«Geçici sıkıntılar geleceğin aydın günlerinin özverisi olacaktır.»

DEMİREL :
«1979'a yılgınlık, bezginlik, ümitsizlik ve feryat içinde giriyoruz.»

Haberi 7. sayfada

Ecevit bazı temel mallarla ilişkin zam iddialarını yalanladı

Sıkıyönetim, Adana, K. Maraş Gaziantep ve Urfa'da banka santral ve fabrikaları, emniyetleri sağlanmazsa kapatacak

MİLLİ PİYANGO ÇEKİLDİ
KAZANAN NUMARALAR 5. SAYFADA

Sabancı: Bugünkü koşullarda yeni bir hükümet modeli aramak yanlıştır

Silahlı eylemci 25 ülkücünün devlet memuru olduğu saptandı

EŞGÜDÜM YASALDIR Orhan APAYDIN

K. Maraş'ta 3 ceset daha bulundu, tutuklu sayısı 235'e yükseldi

İSTANBUL'DA ÖLDÜRÜLEN CHP'LİYİ, TAKVİM SATMAK İSTEYEN ÜLKÜCÜLERİN TEHDİT ETTİĞİ SAPTANDI

TURİSTİK AMAÇLA YURT DIŞINA ÇIKIŞI KISITLAYAN KARARNAME İLE PTT ZAMLARI YÜRÜRLÜĞE GİRDİ

Sanayi Bakanı demir-çelik ithalinin özel sektörce yapılması gerektiğini savundu

105 SAVCININ GÖREV YERİ DEĞİŞTİRİLDİ

EK 6: 17 Ocak 1979 tarihli Cumhuriyet gazetesi: Şah İran'ı gizlice terk etti.

ÇAĞDAŞ YAYINLARI
Oktay Akbal
TEMMUZ SERÇESİ
DENEMELER, ÖYKÜCÜKLER
Fiatı: 30 Lira
İSTEME ADRESİ: Turkocağı Cad.: 38 .. 41
Cağaloğlu — İSTANBUL

Cumhuriyet

55. Yıl; Sayı: 19566 Kurucusu: YUNUS NADİ 350 Kuruş 17 Ocak 1979 Çarşamba

İLHAN YILMAZ'ın
ÇÖZÜMLÜ MODERN MATEMATİK

■ Assuan'da Mısır devlet başkanı Enver Sedat'la buluşan Şah, Tahran'da ağlayarak uçağa binerken, ne zaman geri geleceği yolundaki bir soruyu «Bu sağlık durumuna bağlı» diye yanıtladı.

Şah İran'ı gizlice terketti

Karamanlis: Türk-Yunan sorunları çözülmediği sürece ABD üslerine nihai statü verilmeyecek

■ Yunan Başbakanı «Geçmişte öngördüğüm gibi Türkiye Kıbrıs'ın tutsağı haline geldi» dedi.

Işık: Savunma konusunda görüş ayrılığım yok, Tam Süre Yasası Ordu'da huzursuzluk yarattı

■ Işık, CHP Ortak Grubu'nda hükümetle Genelkurmay arasındaki işbirliğinin iyi gittiğini, tam süre ile bir yıede noktalandığını söyledi. Milli Savunma eski Bakanı «Başbakanla dış politika konusunda da görüş ayrılığım yok» dedi.

■ Başbakan Ecevit, «Işık'ın istifasının önemli devlet sorunları üzerinde derinliğine düşünme olanağı sağladığını» söyledi.

(Haberi 6. sayfada)

Ayetullah Humeyni: "Kahraman İran halkının zaferini kutlarım,,

Maraş olaylarını başlatan bombalamayı bir ülkücü üstlendi

■ ETKO sanığı öğrenci Okkeş Kenger Çiçek sinemasını arkadaşları ile bombaladığını itiraf etti.

■ Kahramanmaraş'ta 219 kişinin Sıkıyönetimce tutuklandığı açıklandı.

Tabibler Birliği: Tam süre sağlık hizmetleri açısından kesin zorunluluktur

İstanbul'da 2, Trabzon'da 1 öğrenci öldürüldü

■ TRABZON'DA DÜN DE BİR ÜLKÜCÜNÜN ÖLDÜRÜLMESİ SİNDEN SONRA BİR KAH VEHANE İLE BİR KİTAPEVİ TARANDI, BİRİ ÖĞRETMEN 3 KİŞİ AĞIR YARALANDI

■ AĞRI'DA 6 ÜLKÜCÜ SOMUN ATMAKTAN GÖZALTINA ALINDI.

Türkiye, üç hava korsanının kaçırdığı Lübnan yolcu uçağına iniş izni vermedi

Tunç: Özel sektörlerle de toplumsal anlaşma yapmağa hazırız

■ TÜRK-İŞ GENEL BAŞKANI NİSAN AYINDA YAPILACAK BÜYÜK KONGREDE ADAYLIĞINI KOYMAYACAĞINI BİLDİRDİ.

GÖZLEM
UĞUR MUMCU
Çekidüzen...

YILLIK CİROSU 1 MİLYONDAN AZ OLAN ESNAF DEFTER TUTMAYACAK

OLAYLARIN ARDINDAKİ GERÇEK

OLAY KÜÇÜK, AMA...

Işıklar: «İşçileri memurlaştırma işlemi fiilen başlarsa bundan hükümet sorumlu olacak»

Taylan: Sıkıyönetim sonrası terörizmin hortlayabileceğini düşünerek siyasal gerginliği kaldırmalıyız»

■ TİP «ASİSTİ OCAKLARIN SIKIYÖNETİM BÖLGESİNDE SAĞLIKLARINI DURDURMALARINI» CHP'Lİ ÇOLAK DA «ÜÇÜNCÜNÜN YENİ OYUN İÇİNDE OLDUĞUNU» ÖNE SÜRDÜ.

Meclis'te güvenlikle ilgili yasalarda 10 madde daha benimsendi

EK 7: 13 Şubat 1979 tarihli Cumhuriyet gazetesi, Humeyni yönetimini 3 ülke tanıdı.

ÇAĞDAŞ YAYINLARI
KEMAL ÖZER
SANATÇILARLA KONUŞMALAR
ÇIKTI
EDERİ: 25 LİRA

Cumhuriyet

55. Yıl: Sayı: 19593 — Kurucusu: YUNUS NADİ — 350 Kuruş — 13 Şubat 1979 Salı

SESİMİZ — Aylık Ekin ve Yazın Dergisi

Kara Kuvvetleri Komutanı ve 2 general linç edildi

■ Şah'a bağlı muhafız birlikleri teslim oluyor. Bahtiyar'ın emin bir yerde olduğu bildirildi. Humeyni tüm sabotaj eylemlerinin «vatana ihanet» sayılacağını belirtti.

3 ülke Humeyni yönetimini tanıdı

İran'ı sarsan 42 günün öyküsü

Belediye Gelirleri Yasası değişikliği Millet Meclisi'nde kabul edildi

■ Dün sabah saat 6'ya kadar süren görüşmelerde, vergilerin alt ve üst sınırlarını belirleyen hükümlerin uygulanması yetkisi Bakanlar Kuruluna verildi.

Haberi 7. sayfada

Ankara'da İran elçiliği çalışanları Humeyni'ye bağlılıklarını açıkladılar

■ BİR GRUP İRANLI ÖĞRENCİ İSTANBUL'DAKİ BAŞKONSOLOSLUĞA GİRDİ VE KAPIYA «İRAN GEÇİCİ DEVRİM HÜKÜMETİ BAŞKONSOLOSLUĞU» YAZDI.

Kahveye atılan bomba, bir kadının ölümüne yol açtı

■ Sanatçı Müjdat Gezen, sıkıyönetim yasaklarına aykırı davrandığı gerekçesiyle gözaltına alındı.

■ MHP Bakırköy İlçe Merkezinde yapılan aramada 3 tabanca bulundu.

Beşiktaş'ta devrimci öğrencilerin gittiği kahvehaneye atılan patlayıcı madde, 60 yaşında bir kadının ölümüne neden olurken, geniş hasara da yolaçtı.

Belediye Gelirleri Yasası neler getiriyor?

Yasa ile ilgili ayrıntılı bilgiler 6. sayfamızda

Vergi yasa önerisinin görüşülmesi Bütçe'den sonraya bırakıldı

■ ESNAF VE SANATKARLAR KONFEDERASYONU, MECLİSE SUNULAN TASARILARI ELEŞTİRDİ VE «TAVIR ALACAĞINI» AÇIKLADI

Ham petrol gelmezse ATAŞ'ta üretim 3 gün sonra duracak

■ İRAN OLAYLARINDAN SONRA, DÜNYADA BAŞGÖSTEREN PETROL SIKINTISININ DA TÜM TÜRKİYE'Yİ ETKİLEYECEĞİ BİLDİRİLİYOR.

Ege ekici tütün piyasası açıldı

Haberi 7. sayfada

Prof. Barnard şarkıcılığa başlıyor

Üstündağ: Demirel sorumluluğunun bilincine varamamış, hükümeti yıpratayım derken, devleti tahrip etmekten kaçınmamıştır.

Piyasadan izlenimler

BAŞFİYAT 70 LİRA OLARAK AÇIKLANINCA MHP ve AP'LİLER «HÜKÜMET İSTİFA» OYUNUNU KALDIRMAK ZORUNDA KALDI

Yazısı 7. Sayfada

GÖZLEM — UĞUR MUMCU

Akova ve Altay

Meclis'te yargı mensuplarının göstergeleri artırılınca, parlamenter maaşları da 37.200 liraya çıktı

'Akaryakıt' tasarrufu için DPT, tek - çift plaka uygulaması öneriyor

Haberi 12. sayfada

EK 8: Özal Tahran'da, Cumhuriyet, 1 Ocak 1986

ŞAİRLER DÖVÜŞÜR
Mehmet Kemal
300 lira, Çağdaş Yayınları,
Turkocağı Cad. 39-41 Cağaloğlu-İstanbul

Cumhuriyet

62. Yıl; Sayı: 22040 Kurucusu: Yunus Nadi 100 TL. (KDV dahil) 4 Ocak 1986 Cumartesi

BİR AVUÇ ALKIŞ
Mücap Ofluoğlu
1200 lira, Çağdaş Yayınları,
Turkocağı Cad. 39-41 Cağaloğlu-İstanbul

ABD 6. Filosu Akdeniz'e açıldı

Libya'ya operasyon tehdidi

Bir İsrail gazetesi, Amerika'nın İsrail hükümetini Libya'ya saldırıya zorladığını, Tel Aviv'in "operasyon" düzenleyeceğini bildirdi.

İran, bir operasyon düzenlenirse, Libya'nın yanında yer alacağını açıkladı.

ABD Başkanı Ronald Reagan, Libya lideri Albay Muammer Kaddafi için "alçak" dedi.

İtalya'daki tüm askeri personel yarı alarm durumuna geçirildi.Sicilya Adası'ndaki Sigonella NATO üssünde bütün izinler kaldırıldı.

Dış Haberler Servisi — Roma ve Viyana havaalanlarında girişilen saldırılardan sonra ortaya çıkan uluslararası bunalım giderek büyüyor. AP ajansı Amerikan 6. Filosuna bağlı bazı savaş gemilerinin, uçak gemisi **Coral Sea**'nin önderliğinde Napoli'den ayrılarak bilinmeyen bir yöne gittiğini bildirirken, İsrail'de çıkan bağımsız **Maariv** gazetesi, Tel Aviv hükümetinin Libya'ya bir askeri operasyon düzenleyeceğini öne sürdü.

Başkan Reagan'ın Los Angeles'ta yaptığı bir konuşmada Libya lideri Albay **Muammer Kaddafi** için "**alçak**" sözcüğünü kullandı. ABD, Libya'ya karşı ekonomik yaptırım uygulamaları için müttefiklerine baskıyı artırıyor.

İtalya'nın Napoli kentindeki ABD Konsolosluğu, dün sekiz-on la yapılan bir bomba ihbarı üzerine boşaltıldı. Polis yetkilileri, ihbarlardan sonra, boşaltılan konsolosluğun arandoğını belirtililer.

Arkadaşımız **Nilgün Cerrahoğlu**'nun İtalya'dan bildirdiğine göre, Sigonella'daki NATO üssünde bütün izinler kaldırıldı. İtalya'da yayınlanan **Repubblica** gazetesinin haberinde, geçen haftaki havaalanı saldırılarının ardından ABD'nin Libya'ya karşı muhtemel bir askeri eylem için hazırlıklarını tamamladığı kaydedildi. Haberde, ayrıca İtalya'daki tüm askeri üslerin ve perso-

(Arkası Sa. 13. Sü. 6'da)

İSRAİL DIŞİŞLERİ BAKANI: LÜBNAN'DA ASKERİ EYLEME GEÇELİM

LÜBNAN'DA HERKES KAPIŞTI

ABD DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI: ABU NİDAL - LİBYA İLİŞKİLERİ SIKLAŞIYOR

3. Sayfada

YANAK YANAĞA — Başbakan Turgut Özal'ı İran seyahati öncesi Ankara Esenboğa Havaalanı'nda uğurlayanların arasında Semra Özal da vardı. Oldukça neşeli gözüken Başbakan Özal, uçağa binmeden az önce eşiyle yanak yanağa poz verdi. (Fotoğraf: CUMHURİYET)

Özal Tahran'da

'İran ve Irak, savaşta arabuluculuk yapmamızı isterse arabulucu oluruz'

ENİS BERBEROĞLU

TAHRAN/ANKARA — Dört günlük resmi bir ziyaret için İran'a giden Başbakan **Turgut Özal**, Tahran'ın Mehrabad Havaalanı'nda Başbakan **Mir Hüseyin Musavi** ile Ağır Sanayi Bakanı **Behzad Nabavi** tarafından törenle karşılandı. Başbakan Özal, THY'nin özel Diyarbakır uçağı ile İran yolculuğuna çıkmadan önce, Sovyet hava sahasını kullanma zorunluluğu ile ilgili olarak Esenboğa Havaalanı'nda, **"Bir yanlışlık olmaması için bu yolu kullanıyoruz"** dedi.

Uçak Sovyet hava sahasına girdiği sırada da Başbakan Özal, Sovyetler Birliği Başbakanı **Rijkov**'a şu mesajı gönderdi: **"Sovyet hava sahasından geçtiğimiz şu anda zatı alinize ve Sovyet halkına mutluluk ve refah dileklerimi iletiyi eylerim. Saygılarımla."** Özal, hareketinden önce İran'la Irak arasında arabuluculuk konusunda **"Arabuluculuk her iki tarafın istediği olur"** dedi.

Tahran havaalanındaki karşılama töreninin ardından da Özal ve Devlet Bakanı **Mustafa Tuna Titiz**, bir süre Musavi ile şeref salonunda görüştü. Özal bu arada İran televizyonu

(Arkası Sa. 8. Sü. 4'te)

İRAN GÜNEYDE 3 LİMAN KURMAYA HAZIRLANIYOR

3. Sayfada

Yarım milyarın sahibi gizleniyor

Parayı almaya banka müdürü arkadaşını gönderdi

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu) — Milli Piyango'nun süper çekilişinin ikinci büyük ikramiyesi olan 500 milyonluk ikramiyenin sahibi, **"İş Bankası'nın müşterisi"** çıktı. Aslen Tarsuslu olan, bileti Adana'dan alan ve Ankara'da İş Bankası Abidinpaşa Şubesi Müdürü **Ali Erener**'e ikramiyesi teslim edilen talihlinin kimliği, isteği üzerine açıklanmadı.

Bu arada, 500 milyonluk biletin Adana'daki satıcısı **Fethi Uçar, "Eyvah bütün ihtimallerin sıfıra düştü. 771787 numaralı bileti 30 aralık günü sattım. Benden 95 bin liralık bilet almıştı. Yazının tam hatırlamıyorum"** dedi.

Milli Piyango İdaresi Genel Müdürlüğü'nde dün saat 11'de ikramiyesini alacağı söylenen talihliyi beklerken 20 kadar gazeteci, tören başladığında karşılarında MP Genel Müdür Yardımcısı **İbrahim İnce** ile Türkiye İş Bankası Ankara Abidinpaşa Şubesi Müdürü Ali Erener'den başka kimseyi göremedi. Genel Müdür Yardımcısı İnce, ikramiye kazanan kişinin, kimliğinin açıklanmasını istemediğini, bu uygulamanın önceden beri yapıldığını belirterek şunları söyledi:

"Tüm açıklanmamasıyla ilgili bir yasa hükmü yoktur. Ancak, uygulamada görüyoruz. Bunun da sebebi bence, bu ikramiye nedeniyle kişinin yaşamında bir olumsuzluk olduğu takdirde idare aleyhine dava açabilmesi olabilir."

İş Bankası Abidinpaşa Şubesi Müdürü Erener de, cebinden 771787 numaralı tam bileti çıkararak gösterdi ve gazetecilere şu açıklamayı yaptı:

"İbrahim çok yakın bir dostumdur. Yıllarımda

Gazeteciler, dün sabah saatlerinden itibaren Milli Piyango İdaresi'ne giderek 500 milyonun talihlisini beklemeye başladılar. Ancak karşılarında Piyango Genel Müdür Yardımcısı İbrahim İnce ile İş Bankası Ankara Abidinpaşa Şubesi Müdürü Ali Erener'i gördüler.

Şube Müdürü Ali Erener, bileti gazetecilere gösterdi, "Kendisi çok yakın dostumdur. 95 bin liralık bilet almış ve sonra hiç bakmamış. Bu sabah beni ziyarete geldi. Listelere birlikte baktık. 500 milyon lirayı kazanan bileti bana göstererek, 'İşte 500 milyon bizim' dedi, sonra parayı almamı benden rica etti. Biz de kendisine bankada 500 milyon liralık hesap açtık, defterini verdik" dedi.

normal biletlerden 30 bin liralık, ekstra biletlerden de 95 bin liralık almış. Ancak çekilişten sonra televizyondan ve gazetelerden biletlerini kontrol etmemiş. Bu sabah beni bankada ziyarete geldi. Listeden, birlikte bileti numaralarına baktık, 500 milyon lirayı kazanan bileti göstererek, sakin bir şekilde, 'İşte 500 milyon bizim' dedi. Kendisi, serbest ticarete uğraşır. İç ticaret yapar. Diğer biletlerine de henüz bakmadı."

Banka şubesi müdürü, talihlinin daha sonra bileti kendisine teslim edérek, gerekenin yapılmasını istediğini belirtti ve şöyle devam etti:

"Kredisi 48-49 yıllarındadır. Aslen Tarsusludur. Evli ve 2 çocukludur. İstanbul'da oturmaktadır. İşi nedeniyle çeşitli illere tek ek seyahat etmektedir. Bileti de Adana'da seyyar bir bayiden almış. Bileti bana güvenerek vermiş, banka şubemizde kredisi adına 500 milyon liralık hesap açtık ve banka cüzdanını da teslim ettik. Kendisi de şu anda uçakla İstanbul'a gitti."

a.a. muhabirinin, **"Ailesine haber verdiniz mi?"** şeklinde sorusuna banka müdürü, **"Evet, telefonla haber verdik. İki çocuğundan biri de tıp fakültesi öğrencisidir. Onun da haberi oldu. Ancak hangi tıp fakültesinde okuduğunu açıklayamam"** diye cevaplandırdı. Erener, **"mesleki kişi"**nin ekonomik durumuyla ilgili olarak da, **"Kendisi serbest ticaret ile uğraşıyor. Başbakanımızın birlikte kendisi ortadırıktır"** dedi.

Daha sonra tam bileti Genel Müdür Yardımcısı İbrahim İnce'ye teslim eden Banka Müdürü Ere-

(Arkası Sa. 8. Sü. 5'te)

Ankara, Libya'ya yaptırıma gönülsüz

Dışişleri Bakanlığı çevrelerine göre, Türkiye, ABD'nin müttefiklerine Libya'ya karşı yaptırım çağrısı doğrultusunda adım atmayacak.

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu)— ABD'nin, Roma ve Viyana havaalanlarında meydana gelen bombalı saldırılardan sonrasında tarttığı Libya'ya karşı açtığı diplomatik ve ekonomik kuşatma, Ankara'da **"bölyatlık"** karşılandı.

Reagan yönetiminin son saldırılardan sonra, NATO müttefiklerini Libya'ya ekonomik yaptırım uygulama çağrısına hazırlanması karşısında, Türkiye'nin bu çağrı doğrultusunda adımlar atmayacağı anlaşılıyor.

Dışişleri Bakanlığı dün gazetecilerin bu konudaki sorular karşısında, herhangi bir açıklama yapmamayı yeğledi. Dışişleri Bakanlığı'nın resmi düzeyde tutum almamasına karşılık diplomatik çevrelerde yapılan değerlendirmelerde ABD petrol şirketlerinin Libya'daki faaliyetlerini sürdürdüklerine dikkat çekildi.

Bu değerlendirmelerde **"müttefiklerini Libya'ya ekonomik yaptırımlar uygulamaya davet eden ABD'nin hizmet kendisinde**

(Arkası Sa. 13. Sü. 7'de)

İHRACATÇILAR PEŞİN VERGİ DIŞI

KÖPRÜ SENEDİNE YÜZDE 45-50 GELİR

9. Sayfada

GEÇ EMEKLİLİK YASASI, SSK'DA İŞLERİ AKSATTI

KIDEM TAZMİNATI TAVANI 210 BİN LİRA

14. Sayfada

(Fotoğraf: ERDOĞAN KÖSEOĞLU)

Hasret Yeni yıl nedeniyle ziril ve askeri cezaevlerinde açık görüşler sürüyor. Dün de Metris Askeri Ceza ve Tutukevi'nde buluşan tutuklu ve hükümlüler yakınlarıyla açık görüşte buluştular. Birbirlerine hasretle sarılan bu insanların ikisi de Barış Derneği Davası nedeniyle tutuklu bulunan Reha İsvan ile eşi, İstanbul eski Belediye Başkanları'ndan Ahmet İsvan'dı.

Affa 'siyasi sınır' çiziliyor

Mesut Yılmaz: Afta asıl sorun siyasi kararın verilmesidir

FARUK BİLDİRİCİ

ANKARA — Adalet Bakanlığı'nda affın teknik hazırlıkları sürdürülürken, mahkûmların erken salıverilmesinin, ceza süresinin dörtte üç ya da beşte dört oranına yükseltilmesi seçenekleri üzerinde durulduğu öğrenildi.

Edinilen bilgiye göre, Adalet Bakanlığı **"teknik af"** konusundaki teknik hazırlıklarını sürdürüyor. İnfaz yasasında değişiklik yolunda yapılması düşünülen af için, bakanlıkta Ceza İşleri Genel Müdürlüğü, Ceza ve Tevkifleri Genel Müdürlüğü ile Kanunlar Genel Müdürlüğü yöneticilerinden oluşan bir komisyon çalışmalarını yürütüyor. Komisyon, cezaevlerindeki tutukluk ve hükümlülerin ceza süreleriyle ilişkin çalışmaları topladı.

İnfaz yasasında değişiklik yapılması bu linde erken salıverme ile ne kadar mahkûmun bu değişiklikten erkileneceği hesaplanıyor.

İnfaz yasasında halen uygulanan hükümlüler **"iyi hallerinin görülmesi halinde"** 30 günde 10 gün olmak üzere ceza süresinin üçte birinin sonunda erken salıverilyorlar. Bu süre Adalet Bakanlığı'nın izmine bağlı olan ve uygulamada hemen tüm mahkûmlar için tanınan bir ayda (30 gün kabul edilyor) altı günlük süre de, işe bir fırsak erken salıverme süresine ekleniyor. Böylece mahkûmlar bir ayda 16 gün süreyle cezaevlerinde kalırlarsa bir aylık cezalarını çekmiş sayılıyorlar.

Adalet Bakanlığı'nca üzerinde durulan seçeneklerin başında erken salıverme süresinin dörtte üç ile beşte dörtü oranına yükseltilmesi yer alıyor. Ağırlıklı olarak üzerinde durulan dörtte üç seçeneğine göre, bir mahkûm bir aylık süresinin 21 gününü tamamlaması halinde ceza süresinin tamamını çekmiş sayılacak. 21 günlük sü-

(Arkası Sa. 10. Sü. 7'de)

ANKARA'dan YALÇIN DOĞAN

SHP'de Genel Sekreter Bunalımı mı?

ANKARA — SHP Genel Sekreter Cahit Aral'ın Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in Kahramanmaraş'ta yaptığı konuşmaya "yanlı adına" yanıt vermesi SHP içinde bunalıma yol açtı. 1985 yılının son günlerinde Cumhurbaşkanı Evren Kahramanmaraş'ta 12 Eylül öncesi de-

(Arkası Sa. 13. Sü. 5'te)

Mesut Yılmaz:

Kabinede değişiklik söz konusu değil

ANKARA, (Cumhuriyet Bürosu) — Devlet Bakanı ve hükümet sözcüsü **Mesut Yılmaz**, herhangi bir bakan değişikliğinin söz konusu olmadığını söyledi.

Devlet Bakanı Yılmaz, dün gazetecilerin bakan değişikliği konusundaki soruların yanıtlarken, **"Herhangi bir değişiklik söz konusu değil, birisi sizi işletiyor galiba"** dedi. Yılmaz, Başbakan Özal'ın Cumhurbaşkanı **Kenan Evren**'i kabinede değişiklik listesi tasıdığı söylentilerinin doğru olmadığını belirtti.

Yılmaz emeklilik yaşını uzatan tasarının Cumhurbaşkanı **Kenan Evren** tarafından incelendiğini ve bir iki gün içinde imzalanacağını tahmin ettiğini de söylemiştir ekledi.

CÜNEYT ARCAYÜREK yazıyor

Kabine mi? Ne Değişecek ki?

ANKARA — Sayın Özal'ın dileğine uygun girdi yola. Üç beş günlür bekleniz, "değişiklik". Hele Sayın Özal, Ittifaklı komisiniz virüsü kapmaz Sovyetler üzerinden İran'a yola çıkıs ya, artık ne bu-

(Arkası Sa. 13. Sü. 8'de)

DYP. EVREN'İN 'ÇEKİP GİDERİM'İ NE DEMEK?

11. Sayfada

Bir avuç insan İŞSİZLİK DOSYASI

Başbakan Özal bir gün işçi Aziz'den mektup aldı. Aziz, "Ayda on dokuz bin lira ile nasıl geçinilir?" diye soruyordu Başbakan'a. Sonra, işçi Aziz'in böyle bir sorunu da kalmadı. Çünkü o on dokuz bin lirayı da almıyordu Aziz. Çünkü işsiz kalmıştı.

Hikmet Çetinkaya ile Celal Başlangıç araştırdı, konuştu, işsizliğin dosyasını oluşturdu.

Yarın Cumhuriyet'te

Sorunlar Yumağı Ortadoğu...

Hemalde yeryüzü yuvarlağında Ortadoğu kadar sorunlar yumağı, çelişkiler karmaşası bir başka bölge yoktur. Kaygan bir zeminde süreklı değişen dengeler, oluşup bozulan yeni mihverler, başak sırtında rejimler.. Bunların tümü, dünyamızın bir numaralı bunalım odağı olma özelliğini genellikle elden bırakmayan Ortadoğu için geçerlidir.

Yıllardır çözümsüzlüğün kaskacında yaşamakta olan bu bölge, yeni yılla birlikte yeni bir tırmanışın eşiğinden adımını atmış bulunuyor.

Roma ve Viyana havaalanlarında masum insanları hedef alan terör eylemleri, Amerika ile İsrail'in gündemine Libya'yı getirmiştir. Her iki ülkede yönetimler Libya'ya karşı "askeri müdahale"den söz etmeye başlamıştır. Washington, dost ve müttefiklerini Lib-

(Arkası Sa. 13. Sü. 6'da)

HASAN CEMAL

Poliste dövülme iddiası

Konya'da bir gazete bayii, "Enboy" isimli bir "müstehcen" dergiyi sattığı gerekçesiyle emniyete götürülerek dövüldüğünü öne sürdü.

KONYA, (Cumhuriyet) — Konya'da Hükümet Meydanı'nda gazete bayiliği yapan **Hüseyin Kaplan**, İstanbul'da basılarak dağıtımı yapılan **"Enboy"** adlı müstehcen dergiyi satmığı gerekçesiyle Emniyet Müdürlüğü Ahlak Zabıtası'nda tartaklandığını iddia etti. Konya Valisi **Kemal Kazmış**, olayın el koyduğunu, soruşturma yapıldığını bildirdi.

(Arkası Sa. 13. Sü. 6'da)

GÖZLEM

UĞUR MUMCU

Yön ve Liberallik...

Yakın geçmişimizde iz bırakmış dergiler vardır. "Kadro" bunlardan biridir. "Akis" dergisi de gerisinde bir boşluk bırakarak yayın yaşamından çekilmiştir. 1961 yılında Doğan Avcioğlu, Mümtaz Soysal ve İlhan Selçuk tarafından çıkarılan "Yön" dergisi de bir dönemle damgasını vurmuş ya-

(Arkası Sa. 10. Sü. 1'de)

EK 9: 5 Haziran 1989 tarihli Cumhuriyet gazetesine şöyle yansıdı: İran'da Humeyni'siz dönem 40 gün yas ilan edildi. Dini liderin cenaze töreni yarın.

PAMUKBANK
Cocuğunuzun okul taksidi 3 TL.
İstanbul Cumhuriyet

Cumhuriyet

Gelin, yararlanın.
PAMUKBANK iyi bankadır

66. Yıl; Sayı: 23271 — Kurucusu: Yunus Nadi 600 TL. (KDV dahil) 5 Haziran 1989 Pazartesi

Kırk gün yas ilan edildi, dini liderin cenaze töreni yarın

İran'da Humeyni'siz dönem

Yas sessizliği *Dün sabah saat 07.00'de öldüğü açıklanan İran'ın dini lideri Humeyni'nin cenazesi yarın kaldırılacak. Humeyni'nin öldüğünün duyurulduğu saatlerde İran'ın çeşitli kentlerinde gözlenen tedirginlik ve telaş daha sonra yatıştı ve durumun sakinleştiği bildirildi.*

Liderlerin bildirisi *İran'ın Humeyni'den sonraki dört büyük lideri Cumhurbaşkanı Hamaney, Başbakan Musavi, Meclis Başkanı Rafsancani ve Yüksek Mahkeme Başkanı Ardebili, Humeyni'nin öldüğünün açıklanmasından sonra ortak bir bildiri yayımlayarak halkı uyanık olmaya çağırdılar.*

Son saatleri *Humeyni'nin durumunun cuma günü kötüleştiği, bir ara kısa bir düzelmenin ardından kalp krizi geçirdiği belirtildi. Dün liderin konuşma yeteneğini kaybetmeden önce söylediği son sözlerin "ölüyorum" olduğu ve cuma gece yarısına doğru öldüğü öğrenildi.*

Dış Haberler Servisi — Dün sabah 07.00'de (TSİ 6.00), Tahran radyosunca öldüğü resmen bildirilen İran'ın dini lideri Ayetullah Humeyni için ülkede 40 gün yas ilan edildi. Cenazesi yarın kaldırılacak olan Humeyni'nin yerine Devlet Başkanı **Ali Hamaney** seçildi. İran'ın önde gelen ve aralarında iktidar çekişmesi olan dört liderinin yaptıkları ortak açıklamada, ordu birliklerinin her türlü komploya karşı kıyımsız ödün kesin tallimat almış oldukları vurgulandı ve İran halkı "saftan sıklaşmaya, komplolara karşı uyanık olmaya" çağrıldı. Dini liderin öldüğünün duyurulmasından sonra ilk saatlerde halkta gözlenen heyecan ve telaşın da sonraki saatlerde geçtiği ve durumun sakin olduğu bildiriliyor.

AA'nın Tahran'dan geçtiği habere göre Tahran Radyosu, Humeyni'nin ölümünü dün sabah 07.00'daki haber bülteninde duyurdu. **"Biz Allah'tan geldik ve Allah'a döneceğiz"** mealindeki ayetin okunmasının ardından verilen ölüm haberiyle birlikte birçok ülkelerden cumhurbaşkanı ve hükümet başkanının da yakından tanıdığı Humeyni'nin ölümünün ardından yapılacak cenaze töreninin de yarın yapılacağını bildirdi. Bu arada beş günlük resmi tatil ve 40 günlük yas ilan edildi.

Humeyni'nin öldüğünün duyurulmasından sonra Cumhurbaş- *(Arkası Sa. 15, Sü. 7'de)*

Humeyni'den sonra ne olacak? — Ayetullah Humeyni ölerken yaşına rağmen, İran'ın son yirmi beş yıllık tarihi siyasetinin kurucu ve kararlarının zaman zaman ağırlığını hissettiren bir otorite idi. Şah rejimi gibi, 20. yüzyılın ikinci yarısının en ilginç, en farklı siyasi oluşumlarından birinin adını yadırgamasız, zaman zaman kanlı çatışmalara varan iktidar mücadelelerinin tek şahsi tarihlere ertelenmesinde, İkinci Dünya Savaşı sonrasının en karlı bölgesel savaşlarından birinin ardında, kısaca İran'ın hemen her adımında hep onun ağırlığı vardı.

RADİKALLER Mİ, ILIMLILAR MI KAZANACAK?

Humeyni'nin halefi Hamaney

İran'da uzmanlar meclisi tarafından Humeyni'nin halefliğine seçilen Ali Hamaney'in, yönetimi, cumhurbaşkanlığına en yakın aday olan ve şu an ülkenin güçlü kişisi durumundaki Meclis Başkanı Rafsancani ile paylaşması söz konusu. İran'da radikaller ve ılımlılar arasındaki mücadelenin Humeyni'nin ölümüyle daha da sertleşmesi bekleniyor.

Dış Haberler Servisi — İran'da **Humeyni**'nin 81'inci ölüm yıldönümü günü sona erecek olan 40 günlük yas süresinin ardından, dün ülkenin yeni lideri olarak **Hüccetülislam Ekber Haşemi Rafsancani** gösterilmişti. Ancak dün Humeyni'nin ölümünden sonra acilen toplanan 80 kişilik uzmanlar meclisi beklenmeyen bir karar alarak İran'ın şimdiki Devlet Başkanı **Ali Hamaney**'i ölen dini lider Ayetullah Humeyni'nin halefliğine seçti. Cumhurbaşkanlığı görevi ekim ayında sona eren ve onaylanma şansı üçüncü kez seçilemeyen 49 yaşındaki Hamaney dış politika konularında Meclis Başkanı ve Silahlı Kuvvetler Başkomutanı Vekili Haşimi Rafsancani'ye yakınlığı ile tanınıyor.

Rafsancani ise şu an İran'ın fiilen en güçlü kişisi konumunda. Ağustos 1989'da yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Hamaney'den boşalacak yere en yakın aday kendisi. Kişi olarak Rafsancani'yi İran'da ikiliğe çekmesini içinde olan kamplardan birine yerleştirmek mümkün görünmüyor. Kendisi başbaşına bir güç odağı ve siyasi kamplar arasında bir denge unsuru olmaya devam ediyor. Humeyni'den boşalan dini liderliğe Ali Hamaney'in halef olarak seçilmesinin Rafsancani'nin güçlü konumunu nasıl etkileyeceği ise şimdilik bilinmiyor.

(Arkası Sa. 15, Sü. 7'de)

YANKILAR

Batı'dan başsağlığı mesajı yok

İngiltere: *Söyleyecek hiçbir şeyimiz yok.*
Rıza Pehlevi *(Şah'ın oğlu): İran, karşaşa dönemine girecek.*
Beni Sadr: *(Sürgündeki eski İran Cumhurbaşkanı): Humeyni'nin ölümü, demokrasi kapısının açılmasını sağlayabilir.*
Suriye: *İran'ın modern tarihini o belirledi.*
Evren: *Humeyni'nin vefatını üzüntüyle öğrendim.*
Özal: *Humeyni İran tarihinde büyük bir devrim gerçekleştirmişti.*

Haber Merkezi — Humeyni'nin ölümünden sonra çeşitli ülkeler ile İran'daki muhalefet liderleri tepkilerini içeren mesajlar yayınladılar. İran'daki rejim muhalifleri Humeyni'nin ölümünden duydukları memnuniyeti dile getirdikleri gözlenirken, Suriye Resmi Haber Ajansı SANA, Humeyni'yi "İran'ın modern tarihini yazan adam" olarak niteledi. Bundan hiçbir ülke başsağlığı mesajı göndermedi.

Cumhurbaşkanı **Kenan Evren**, TBMM Başkanı **Yıldırım Akbulut**, Başbakan **Turgut Özal** ve Dışişleri Bakanı **Mesut Yılmaz**, Ayetullah Humeyni'nin ölümü nedeniyle İran yönetıcılerıne birer başsağlığı mesajı gönderdiler.

Cumhurbaşkanı Evren, İran Devlet Başkanı Ali Hamaney'e gönderdiği mesajda **"Dost ve komşu İran halkının lideri Ayetul-** *(Arkası Sa. 15, Sü. 4'de)*

PORTRE AYETULLAH HUMEYNİ

Şah'ı deviren dini lider

Ayetullah Ruhullah Humeyni 1900'de Tahran yakınlarındaki Humeyni kasabasında doğdu. Babası ve ağabeyi de **"ayetullah"** unvanına sahip olan Humeyni, milliten din adamları yetiştirmesiyle ünlü bir aile ortamında büyüdü. İki yaşında iken babası bir suikast sonucu öldürülen Humeyni ilk okuma derslerini özel bir öğretmenden aldı, daha sonra Kuran okuluna gitti. 15 yaşında ağabeyinden Arapça dilbilgisi ve mantık öğrenen Humeyni, 1920'lerin başında Irak'a giderek ünlü ilahiyatçı Ahütlerin Hayri Yezdi'nin yanında ilahiyat ve edebiyat okudu. Hocası Yezdi'nin Kum şehrinde bir medrese açma ve bu şehri İslamı bir merkeze dönüştürme girişimi üzerine İran'a döndü. Kum kentinde bundan böyle Humeyni'nin yürütücülüğünde yaşadığı dönemler dışında sürekli ikamet gâhı oldu. 27 yaşında Feyziye Medresesi'nde dersler vermeye başlayan Humeyni, Kum kentinin ilahiyat ve fıkıh alanında önde gelen bilginlerinden biri olarak kabul

Bir puan düştü

Enflasyon mayısta yüzde 73.4

Devlet İstatistik Enstitüsü tüketici fiyatlarındaki yıllık artış hızının geçen ay yüzde 73.4 düzeyinde gerçekleştiğini saptadı. DİE'nin nisan ayındaki hesabında bu rakam yüzde 74.5 olmuştu.

Geçen ay en yüksek fiyat artışı yüzde 4.5 ile İzmir'de gerçekleşti. İstanbul'daki fiyat artışı ise yüzde 4 oldu. İTO yıllık enflasyon artışını yüzde 73 olarak hesapladı. İTO'nun geçen aylki hesabı yüzde 74.8 idi.

14. Sayfada

Özel Okullar Sınavı

Sorular-Yanıtlar
7. Sayfada

Zırhlı araçlar yaylım ateş açarak öğrencilerin üzerine yürüdü

Pekin kana bulandı: 1400 ölü

Demokrasi isteğine karşı yaylım ateş — Çin'de liderlerin "karşı devrimci" olarak nitelediği öğrenciler, demokrasi özgürlük ve barışın kanşan dolu en büyük örgeli olarak görülüyor. Başbakan Li Peng ile lider Deng Xiao Ping'in istifasını istiyorlardı. Haftalar süren gerilimden sonra dün ordu kullandığı uygun en gözü ve Tiananmen Meydanı'nı kana boyandı. Ordu tanklarına karşı ve yer yer direnen öğrenciler, yüzlerce ölü ve yaralı verdi.

Başkentte ordu birliklerinin saldırısı dün de sürdü. Zırhlı araçların öğrencilerin üzerine sürüldüğü, kaçanların arkasından yaylım ateşi açıldığı bildiriliyor. Ülke içindeki halk dün öğleden sonra Pekin sokaklarında barikatlar kurarak yer yer askerlerle çatıştı. Çok sayıda askeri araç ateşe verildi. Gösteriler başta Şanghay olmak üzere diğer kentlere yayıldı. 3. Sayfada

KATLİAMA DÜNYADAN BÜYÜK TEPKİ 3. Sayfada

Sovyetler'de yeni facia: 550 ölü

Batı hattındaki kocak, ikl yolcu treninin havaya uçmasına sebep oldu. En az 550 ölü var. Gorbaçov ve önde gelen yöneticiler Uralllar bölgesinde Ufa kentindeki kaza yerine gittiler. 3. Sayfada

Cumhurbaşkanlığı seçimi

İnönü: Boykot ederiz demedim

Yapay bunalım yaratmayız *SHP lideri, kurultayda yaptığı konuşmada, "Zaman zaman bizim cumhurbaşkanlığı seçimini boykot edeceğimiz şeklinde ifadeler duyuluyor. Ben boykot sözünü hiç kullanmadım, konuyu da böyle yaklaşmıyorum. Önemli olan bir an önce erken seçim yapılmasıdır. Biz her zaman yapay bunalımlar yaratmayacak doğrultuda kararlar vermeye çalışırız" dedi.* 9. Sayfada

Tüzük değişikliğine kurultaydan onay

SHP *kurultayında tüzük değişiklikleri 374 net oyuna karşılık 489 kabul oyuyla onaylandı. Genel Başkan İnönü uyumadan sonra yaptığı konuşmada, "Kurultayımız yönetime güvenini göstermiş oldu. Bu güveni taşıyıcıyla kullanacağımızdan emin olmanızı istiyorum. Bundan sonra ara seçimlere ve ikiliklara geldi" dedi.* 8. Sayfada

CÜNEYT ARCAYÜREK yazıyor

Kurultayda Göstergeler...

Cumhurbaşkanlığı seçimine kasılmamak "boykot" değil de ya nedir Sayın İnönü? Tersine inanıyorsunuz, olabilir. Ancak Özal, eylülde seçim yapmak, O zaman ne olacak? 9. Sayfada

Demokrasiyi Halka Sevdirmek...

Kamuoyu yoklamalarının verdiği sonuçlar, beklendiği gibi çıkıyor. İnandırıcılığı gittikçe daha çok azalan ANAP, yüzde 20'nin altına düşerken, halk erken seçim diyor.

KONDA'nın Mitleyel için 26-28 mayıs günlerinde gerçekleştirdiği seçim araştırmasının sonucuna göre, partilerin oy oranları şöyle değişiyor: SHP %29.7, DYP %25, ANAP %15.9, RP %8.9, DSP %7.1, kararsızlar %7 civarında. Yerel seçimlerden bu yana ANAP, 6 puan daha yitirmiş durumda.

İlginç bulgulardan biri de ANAP'ın inandırıcılığıyla ilgili. "Enflasyonu hangi parti düşürür" sorusuna verilen yanıtlar içinde, "ANAP düşürür" diyenlerin oranı yalnızca %3.5'ten ibaretiz.

Ve seçmen çareyi erken seçimde görüyor. Şaşırtıcı değildir bu sonuçlar; beklendiği

(Arkası Sa. 14, Sü. 7'de)

HASAN CEMAL

■ **Avrupa Parlamentosu seçimleri** *İngiltere'de Thatcher'ı yenilgiler bekliyor, Fransa'da sahnedeki yasan polemiği sürüyor.* 3. Sayfada

■ **32. Gün** *Mehmet Ali Birand, 2000'li yıllara gelinirken NATO'nun geleceğini ve Sovyet - Çin ilişkilerini ekrana getiriyor.* 4. Sayfada

■ **Hilmi Ziya Ülken** *anlatıyor Felsefeci Oral, Prof. Hilmi Ziya Ülken, 15. ölüm yıldönümünde anılıyor.* 4. Sayfada

■ **'Banko' için basın toplantısı:** *Yorumu programının yapımcısı Bülent Ozma ve sunucusu Bulend Özveren 'banko'yu savunuyorlar.* 4. Sayfada

■ **Özal'a sessiz tepki** *İzmirli işadamları kendileriyle diyaloğun geç kurulduğu gerekçesiyle Özal'ın yemeğinde sukun durdular. Ekonomide*

■ **G.Saray'a Avrupa yolu görünüdü** *Eşli rakibi Beşiktaş'ı 1-0 yenen Galatasaray, üç uçancılığı için avantajı sağladı. Sarı-Kırmızılı takımın golü Tanju'dan geldi.* Sporda

■ **Polonya'da Dayanışma önde** *Kırk yıldan bu yana ilk kez dün yapılan bir seçimde muhalefetin önde gittiği gözlemleniyor.* Arka Sayfada

■ **Yerli turist yersiz kaldı** *Turizmciler, turizmden para kazanma hedefine doğru ilerlemekten, iç turizmin göz ardı edildiğini vurguladılar.* Arka Sayfada

GÖZLEM

UĞUR MUMCU

Sınav...

SHP, dün hem iyi bir sınav verdi hem de kötü sınavlar. "İyi sınav" şu:

Bir siyasal partide her konu tartışıla. Hele özgürlükçü partilerde tartışmayacak konu olamaz. Dün SHP böyle canlı bir tartışma ortamına sahne oldu. Zaman kaybıydı, yer bu tartışmalar için hiç de elverişli değildi. Arada, yuhalar... Isrıklar... Baş-

(Arkası Sa. 14, Sü. 7'de)

Ek 10: Millî Gazete, 5 Haziran 1989, Ayetullah Humeyni vefat etti İran'da 40 günlük yas

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : BİLİCİ, Fırat
Uyruğu : TC
ORCID : 0009-0006-7303-1870

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	Van YYÜ	07/09/2023
Lisans	Dokuz Eylül Üni	22/06/2010

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2012-2022	Tuşba/VAN	Öğretmen
2022-2023	Doha/KATAR	Öğretmen

Yabancı Dil
Farsça, İngilizce

Yayınlar
Türkiye-İran İlişkileri (1960-1990)

Hobiler
Dil Öğrenme, Seyahat

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORİJİNALLİK RAPORU

07/09/2023

Tez Başlığı / Konusu:

TÜRKİYE – İRAN İLİŞKİLERİ (1960-1990)

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 147 sayfalık kısmına ilişkin, 01/06/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turntin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 10 (yüzde on) dur.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal İçemediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

07/09/202
Fırat BİLİCİ

Adı Soyadı : Fırat BİLİCİ

Öğrenci No : 20920006042

Anabilim Dalı : Tarih

Programı : Lisansüstü

Statüsü : Y. Lisans ☒ Doktora ☐

DANIŞMAN	**ENSTİTÜ ONAYI**
Prof. Dr. Mehmet PINAR	U Y G U N D U R
07/09/2023	07/09/2023
	Prof.Dr. Bekir KOÇLAR
	Enstitü Müdürü